

У СВІТІ
ПРИГОЛ

ГРИГОР УГАРОВ

**СЛІДАМИ
ВИГНАНЦЯ**

ВЕСІЛКА
ВЕСІЛКА

У СВІТІ
ПРИГОД

ГРИГОР УГАРОВ

**СЛІДАМИ
ВИГНАНЦЯ**

БЕСТІЖКА

Григор Угаров
СЛІДАМИ ВИГНАНЦЯ

©

<http://kompas.co.ua> — україномовна пригодницька література

ГРИГОР УГАРОВ

СЛІДАМИ
ВИГНАНЦЯ

ВИДАВНИЦТВО ДИТЯЧОЇ ЛІТЕРАТУРИ „ВЕСЕЛКА“
Київ 1966

З болгарської переклав ІВАН БІЛИК

Малювали АНАТОЛЬ СИЛАСВ та ЄВГЕН ГОНЧАРЕНКО

Перекладено з видання: Григор Угаров. По следите на заточеника. Народна култура.

София. 1956

Ми були щасливі...

Прийшли білі!

...

Наша лібата була велика,

Веселі хатинки аж тріщали від добра.

В хатинках жили дужі люди

— Чоловіки, жінки й діти.

...

Прийшли білі!

...

Вони сказали нам:

«Ця земля тепер наша,

Ці ліси тепер наші,

Ця ріка тепер наша...»

...

Прийшли білі!..

Негритянська народна пісня

РОЗДІЛ ПЕРШИЙ

Капітан Сілва Порту. Гонсалві та негрень Домбо. Протока Сліз. Корабельна катастрофа. Капітан не дотримує слова

I

Анічогісінько не віщувало близької небезпеки.

Сонце стояло на вечірньому прюзі. Небокрай палахкотів жовтогарячою загравою. Морська гладінь ледь тремтіла. Тільки де-неде скипала кучерява хвилька, блиснувши проти сонця розпеченим сріблом. Повільно танув за кормою молочно-білий слід корабля. Всю неосяжну морську широчінь немовби затягало прозорим рудуватим серпанком. Але небо лишалось синє, глибоке і ясне. Попелястої примари урагану не було й згадки. Тільки поволі дужчав вітер, напинав вітрила, й сумно порипували щогли.

Ще й досі не видно було суходолу, але чайки зграями прилітали назустріч кораблеві й сідали на лаштунках. Це були перші провісники материка.

І незабаром матроси, які щойно заступили на вахту, помітили на обрії невиразну темну смужку берега...

У такий на диво сприятливий час торговельне судно «Реженерадуш»^[1] поверталось з далекої плавби. Старий морський вовк Сілва Порту, капітан корабля, вже втретє огинав Мис Доброї Надії. Після повстання 1846 року^[2], що в ньому він бився на боці «вересневців», Сілва Порту жив як вигнанець і відтоді не кидав якоря в жодному португальському порту. Він водив корабель між містами Рангун і Джібуті, звідки вантажі іншим судном переправлялися в Лісабон. Ці роки капітан тричі борознив Атлантичний океан і за наказом фірми доходив аж до Бенгалі.

Цього разу Сілва Порту не мав підстави скажитись на долю: і екіпаж, і сама барка^[3] поверталися з рейсу в належній формі. Тільки в

капітана й досі ще не гоїлася рана на лівій нозі.

Цей сивий шістдесятирічний бородань з почорнілим од морських вітрів обличчям, з капшучками під очима, присадкуватий і кремезний, мов одлитий з чавуну, й досі був жвавий, прудкий і рухливий, як і тоді, коли вперше зійшов на корабельну палубу.

Народився Сілва Порту в портовому містечку Албуфейра у нестатковитій родині. Змалечку лишившись сиротою, Сілва виріс серед таких самих, як і він, голорєбрих безпритульників на березі моря. Змінивши безліч професій і хазяїв, нарешті потрапив на корабель, його взяли юнгою, бо в ньому таки відчувалась успадкована від діда-прадіда матроська кров.

Коли згодом Сілва Порту став командувати кораблем, то добрав собі екіпаж з гурту своїх давніх знайомих — колишніх волоцюг та безпритульників. Молодий капітан перший у всьому португальському флоті скасував споконвічну «корабельну кішку»^[4]. І на його кораблі за всі роки не трапилося жодного заколоту чи бодай спалаху невдоволення. Сілва Порту був людина справедлива й жив з екіпажем у злагоді.

В часину доброго гумору, закусивши зубами цибуку куценької люльки з бляшаним ковпачком, він був не від того, щоб попишатися своїми крєвними зв'язками з Васко да Гамою^[5]. Багато хто сумнівавсь у цих зв'язках. Але Сілва Порту й сам давно вже здобув собі славу мужнього й досвідченого моряка, який без ніякої лоці^[6], мов долоню власної правиці, знав океанські шляхи, небезпечні місця з підводними рифами й напрямки усіх вітрів, а найголовніше — якимось вовчим нюхом наперед відчував наближення бурі, навіть коли море здавалось найбезневиннішим.

Останнім часом капітана в рейсах супроводжував його одинак Гонсалві. Батько й син мов дві краплини води були схожі одне на одного. Хлопець видався такий самий мизатий, куцов'язий і кремезний, із сміливими ясно-зеленими котячими очима...

Цього разу корабель повертався з новою людиною на борту — восьмирічним негрєням Домбом, тоненьким і гнучким, як пальмовий пагін, з чорною, мов базальт, шкірою й дрібнюсенькими кучериками на голові. Лише крейдяно-білі зуби блищали в хлопчика на виду.

Його знайшли матроси в мангровому лісі на березі океану. Здичавіле, мов звірятко, хлоп'я блукало джунглями, їло дикі плоди,

спало в гілляччі на деревах. Спершу Домбо злякався білих людей, заверещав і почав прудко спинатися на дерево. Але Гонсалві зсадив його звідти й відніс на корабель. Дорогою хлоп'я пручалось, намагалось вкусити Гонсалві в руку й видертись на волю. Тільки коли Гонсалві пустив хлоп'я на палубу й нагодував, воно переконалося, що білі люди не збираються його вбивати.

Спершу Домбо тікав од матросів, ховався по закутках і звідти злякано глипав на всі боки очима. Лише як підходив Гонсалві і брав його за руку, Домбо довірливо йшов слідком за ним.

Кожна річ на кораблі дивувала й жахала малого. Попомучився Гонсалві, доки змусив його торкнутись вінчестера. Тремтячи всім тілом, Домбо нарешті доторкнувся пальцем до приклада — й ураз відсахнувся, неначе впікся. А коли Гонсалві вистрілив з вінчестера в акулу, негренья пронизливо заверещало, впало долілиць на палубу й довго лежало, мов неживе.

Поступово між Домбом і Гонсалві виникла міцна дружба. Домбо виявивсь тямущий і меткий хлопчина, швидко оговтався серед білих і почав потроху розуміти їхню мову.

А згодом Гонсалві дещо довідався про життя негренья. Вперше Домбо побачив білу людину, як батько татуював його. А татуюють негреньят після семи великих дощів, тобто, коли дитині піде восьмий рік. Леопарди, як називав Домбо португальських колоністів, удерлись до лібати^[7], коли після дощів уперше зійшов повний місяць. Вони заходилися стріляти в людей з «вогненних луків». Потім підпалили очеретяні хижки. А тоді похапали всіх чоловіків племені й закували в залізні кайдани.

Домбо на власні очі бачив, як один білий напасник розтросив череп його матері, й вона впала на землю. Хлопчик плачучи метнувся до матері, але в обличчя йому блимнуло чорне око «вогненного лука». Домбо злякався, майнув чагарями у джунглі, сховався у сухому листі й звідти стежив за тим, що діється в лібаті. Над хатинами шугало в небо полум'я. Двоє білих схопили Домбового батька за допомогою ласо, неначе антилопу гну, й спробували скрутити мотузком, але батько був дужий і повалив з ніг одного напасника. Та другий ударив батька в живіт, і той упав у траву, перехнябившись навпіл. Тоді бранцеві накинули на шию зашморг і потягли кудись, мов дику антилопу...

Цілий місяць Домбо відмовлявся користуватись ложкою та виделкою і їв по-тубільному — шматочки м'яса брав просто пальцями, а юшку випивав з тарілки нахильці, як колись пив прохолодний сік кокосових горіхів.

Але далі так тривати не могло. Домбо був член екіпажу, й Сілва Порту наказав, аби хлопчина обідав разом з усіма матросами в кают-компанії. Гонсалві заходивсь навчати хлопчика гарних манер. За столом він сідав поруч негрента, давав йому в руки ложку й показував, як нею орудувати. Розмовляли вони здебільша на мигах, але розуміли один одного добре.

Так поволеньки мале негрентя оббувалося серед білих людей, призвичаювалось до корабельного ладу й з допомогою Гонсалві почало потроху виконувати деяку корисну роботу. І невдовзі Домбо став на кораблі юнгою.

Але вперше Домбо відчув себе по-справжньому щасливим, коли Гонсалві подарував йому спис, лук із стрілою та марімбу — однострунний негритянський музичний інструмент. Хлопчик ухопив марімбу, наче щось рідне й дороге, заверещав і заходився радісно стрибати навколо Гонсалві, ляскаючи себе руками по колінах. Звідтоді він ані на мить не розлучався з марімбою, луком і стрілою.

II

Сілва Порту опустил підзорну трубу, стурбовано почував потилицю й, кульгаючи, зійшов з марсового містка^[8]. Корабель заходив у Бабель-Мандеб — Протоку Сліз, як її називають моряки. Щойно тепер капітан помітив біля фок-щогли^[9] сина з негрентям. Домбо смикав пальцем струну марімби й мугикав якусь пісню, а Гонсалві, обхопивши коліна руками, замислено слухав його.

Капітан хвилину пристояв, посмоктуючи цибуку люльки, а тоді всміхнувся в бороду й покульгав палубою далі. Дійшовши до котка линви, сів і покликав Гонсалві. Юнак моторно схопивсь на ноги й, стріпнувши довгим чубом, підбіг до батька. Сілва Порту мовчки дивився на енна. Останніми місяцями Гонсалві справді таки змужнів. Обличчя хлопцеве, просолене морськими вітрами, засмалене південним сонцем, пообросло кучерявими попелястими бакенбардами.

Капітан на превелику силу стяг чобіт і Закотив холошу на нозі, обмотаній брудним старим бинтом.

— Візьми-но! — простяг він синові маленький складаний ніжик з перламутровою колодочкою. — Ріж мотузку.

Гонсалві трохи здивовано глипнув на старого. Перед ним сидів не той суворий і неприступний капітан Сілва Порту, чий погляд тримав у покорі екіпаж, а зовсім інша людина — батько.

— Загоїлася? — спитав Гонсалві.

— А що їй зробиться! Гоїться потроху. Але клятий бинт муляє — спасу нема! Скинь його!

Сілва Порту посмоктав люльку, примружився і випростав ногу. Гонсалві взяв ніжик, клякнув на одне коліно й застромив палець під мотузочку, якою було перев'язано бинт. Сілва Порту сіпнувся.

— Ніколи не думав, що відбудуся самою тільки ранкою на нозі! — сказав він. — Порятував таки мене той чужинець! Тепер черга за мною. Сілва Порту повинен дотримати свого слова. Так, повинен! Досі все йде гаразд. Ось проминемо Суец, потім днів зо два постоїмо в Стамбулі, а там уже ввійдемо в Чорне море...

Гонсалві підвів на батька очі й похитав головою:

— Ти забуваєш, що там воюють. Після того, як ми знялися з Родосу, вибухнула російсько-турецька війна.

Сілва Порту не погодився:

— Війна закінчилась іще півроку тому. Так казали російські китобої в Мозамбіку. Соріні з ними розмовляв.

Гонсалві нахилився й почав розмотувати бинти. Сілва Порту відкинув ковпачок люльки, прим'яв пальцем тютюн і замислився.

Поночіло. Море тьмяно вилискувало, мов укрите латами. Над обрієм блимнула спочатку одна зірка, за нею друга, третя... Барку злегка колисало. Вітер дужчав і ляскав вітрилами. Хвилі чимраз шаленіше налітали на корпус барки й розбивались на молочно-білу піну. Море сердито гуркотіло.

Від фок-щогли озивалась тужливим стогоном марімба. Час від часу долинав тоненький верескливий голосок — то співав Домбо.

III

Щойно Гонсалві звівся на ноги й склав ножичок, як несподіваний поштовх струсонував корабель від киля до корми. Хлопець не втримавсь на ногах і горілиць упав на палубу. Сілва Порту покотився з канатів. Тріснула й повалилася фок-щогла. Після другого поштовху затріщало все судно й поламалася решта щогл. Палубою розгублено бігали матроси. Тривожно озвалася сурма. Гонсалві швидко схопився на ноги й мало не остовпів з переляку, йому здалося, що барка дуже накренилася ліворуч. З-під пошматованих вітрил і ламків щогл вискочив Домбо.

— Гамба! Гамба!^[10] — кричало негрєня в смертельному жаху.

Гонсалві кинувся до нього.

— Не бійся, друже! Я тут! — спробував він утішити хлопчика, але новий, ще дужчий удар струснув усю барку. Величезна хвиля з лютим сичанням впала на Домба та Гонсалві. Вони насилу втримались і, ухопившись за руки, кинулися до корми...

Сілва Порту навпомацки шукав у темряві чобота.

Раптом він почув якесь незвичайне гуготіння. Ніби потужний струмінь води: під великим тиском бив у бляшану обшивку барки. Старий моряк стрепенувся й розглянувся навсебіч. По спині йому немов сипнуло морозом.

— Гонсалві! — гаркнув капітан.

Ніхто не відгукнувся. Старий напружено прислухавсь. Десь у нутрощах корабля неначе струмували потоки води.

— Гонсалві! — прохрипів капітан удруге, але голос його потонув у тривожному заклику сурми, скреготі щогл і рей, безперервному тупотінні на палубі, бряжчанні якогось ланцюга й шаленому ревищі хвиль.

Сілва Порту стояв, нахилившись і розчепірівши ноги. Від різкого пронизливого гуркоту йому лящало у вухах. Тремтіли руки. Широко розплющені очі нічого не бачили. Але гострий слух чітко розрізняв серед усього гамору безперервне дзижчання, яке долиняло з чорного черева корабля.

Щось бубоніло й булькало, мовби то над кораблем шалєнів ураган. Сілва Порту стояв скам'янілий, не в силі зрушити з місця, не здатний навіть кліпнути очима.

— Сілва Порту! Сілва Порту!

Хтось біг палубою з засвіченим смолоскипом і несамовито кричав.

Від цього крику капітан схаменувся.

— Соріні! — озвався він глухим тремтливим голосом.

— Сілва Порту, братику мій! — розпачливо простогнав боцман і безнадійно махнув рукою, мовляв, ось ми вже й наплавались. — Барка налетіла на підводний риф...

Сілва Порту суворо глянув на боцмана.

— Годі скиглити, боцмане! — grimнув він просто в обличчя Соріні, змахнув рукою, схопив смолоскип і наказав: — Приготувати рятувальні човни! — А тоді побіг до капітанського містка, віддаючи команди: — Без паніки! Ворухіться! Сілва Порту не дасть загинути жодній людині з його екіпажу! Шестеро в човен, тільки без багажу!

Боцман повторював ці накази у рупор.

— Не забудьте про Домба!

Одна за одною лунали короткі чіткі команди. Спокійний і впевнений капітанів голос зробив диво. Паніка поступилася місцем ладіві й дисципліні. Чути було тільки тупіт чобіт на палубі. Матроси, тримаючи в руках засвічені смолоскипи, швидко й вправно виконували накази.

Капітан був на своєму посту!..

Крізь пошматовані вітрила зазирнуло жовтаве коло місяця. Сумно стирчали потрощені щогли. А смолоскипи неначе один по одному догоряли й гасли.

Сілва Порту, блідий, немов мрець, зціпивши зуби, вп'явшись пальцями в сиву бороду, нерухомо дивився, як судно помалу хилилося на лівий борт. У трюмах клекотіла вода. Барка стогнала, майже як людина. Старий моряк знав: порятунку немає. Тут буде могила його старого друга «Реженерадуша», який вірно служив йому цілих двадцять років.

Дві краплини заблищали в очах капітана, скотилися по щоках і сховались у бороді...

Бідолаха Сілва Порту! В цьому світі він не мав нічого, крім десятої пайки «Реженерадуша», старого торговельного корабля. Що залишить старий капітан своєму однакові, який незабаром стане сиротою?.. Хоч у Португалії давно вийшла амністія колишньому повстанцеві, але що з того? Лісабонська фірма накине йому борги, й доведеться увесь вік ті борги виплачувати. А чим виплатиш отакий корабель?.. Сілва Порту добре знає вовчі закони комерсантів. Усю вину за катастрофу, вони

складуть на капітана. А «справедливий» португальський суд також триматиме бік багатії фірми — це вже достеменно відомо.

Ні, не судилося-таки повернутися йому до рідної Албуфейри, до старої моряцької хатини діда й прадіда. Але ж і вони не всі вмирили вдома. Тож доведеться поділити їхню долю...

IV

Сілва Порту розчулився. В очах йому забриніли сльози. Люлька впала й розсипалась у темряві жменею іскор, але він не нахилився й не підняв її...

Раптом Сілва Порту згадав про Гонсалві й гукнув на нього. Але на кораблі вже не видно було ні душі. Вода заливала палубу. Сілва Порту сягнув рукою в бічну кишеню, намацав довгасту оксамитову калитку й поліз туди пучкою. Цю мить із п'ятьма виринуло дві постаті. Чотири дужих, мов обценьки, руки схопили його в оберемок і потягли. Він крутонувся що було сили, озирнувся й упізнав обох: Гонсалві й боцмана.

— Барка тоне, тату! — засапавшись, крикнув йому син у самісіньке вухо. — Екіпаж врятовано! Тільки-ти залишився! В капітанській шлюпці нас із боцманом двоє. Є місце й для тебе! Поспішай!

Старий засопів, відштовхнув боцмана, і в руках у сина лишився тільки шмат батькового одягу. Гонсалві знову хотів був ухопити батька, але Сілва Порту сердито турнув його.

— Не займай мене, Гонсалві! — суворо гукнув він, та голос йому від хвилювання тремтів. — Я останній зійду з корабля! Чекайте на мене в шлюпці!

— Що ти кажеш, Порту! — підступився боцман. — На кораблі не лишилося живої душі!

— То всіх урятовано? — поспитав капітан і, не чекаючи відповіді, додав: — Біжіть до човна! Я наздожену вас!

Потім, неначе для того, аби переконати сина й боцмана, що справді-таки збирається їх наздоганяти, спитав:

— А де човен?

Боцман показав рукою на лівий борт, але Сілва Порту навіть не глянув у той бік. Він одкликав Гонсалві, подав йому оксамитовий

капшучок, гаптований сріблом, і поволі, схвильовано проказав:

— Візьми оце, синку. Якщо живий лишишся, то, може, колись трапиться тобі побувати на Чорному морі. Відшукай сина того каторжника. Прізвище й назву міста ти знаєш. Віддай йому перстень!

— А ти? — з жахом глянув на капітана Гонсалві.

— Я теж іду, але раптом зі мною щось трапиться... — не наважився звести на сина очі капітан. — Тримай капшучок. Та не загуби перстень. Ну, бувай здоровий!

Він пригорнув сина й поцілував. Мужній морський вовк, уславлений Сілва Порту судорожно схлипнув... Лихе передчуття стисло Гонсалві горло, й він затремтів од плачу, сховавши лице в жорсткій батьковій бороді. Але чийсь жиливі руки вхопили його за поперек і понесли до лівого борту. Тільки в човні Гонсалві збагнув: боцман з капітаном дійшли мовчазної згоди — син відпливе у рятувальному човні, а батько залишиться на кораблі.

Гонсалві помалу випростався, подивився на чорний силует корабля й заплющив очі.

Човен під удари весел швидко віддалявся...

Коли Гонсалві знову розплющив очі, на тому місці, де щойно був «Реженерадуш», вирувала й клекотіла вода. А море навколо вилискувало в м'якому місячному світлі. Було ясно й тихо.

Старий Сілва Порту не зрадив суворий морський закон — капітан ніколи не залишає корабля.

Це сталося 10 вересня 1878 року.

РОЗДІЛ ДРУГИЙ

Кладовище кораблів. Випадкова зустріч. Матрос і негрень. Веремія з англійцями. Павел рятує незнайомого португальця

I

За всіма правилами навігації російський китобоець «Севастополь» повільно плив протокою Баб-ель-Мандеб. Він тримав курс норд-вест^[1].

Після катастрофи, під час якої загинув Сілва Порту, минуло п'ять років.

На судні панувала напружена тиша. Тільки в рупорі гримів могутній бас боцмана, який передавав короткі накази капітана Матросова. Сам командир корабля, високий сухорлявий чоловік із сивими бровами, стояв на капітанському містку. За звичкою, він крутив кругом пальця коротенький срібний ланцюжок. Обличчя в нього було зосереджене, губи міцно стулені, карі очі за роговими окулярами пильно дивилися вперед. Вітер пустував з його розділеною навпіл рудуватою боровою. Капітан тільки час від часу рвучко повертався обличчям до боцмана, й тоді лунав його спокійний, трохи хрипкуватий голос:

— Лівіше! Ще лівіше!

— Лівішеeee!.. Ще лівішеeee!.. — громовим басом повторював у рупор боцман.

Вахтенні матроси тихо перемовлялися на своїх місцях.

З напненими вітрилами, зі ще не злинялою блакитною фарбою бортів, «Севастополь» дуже нагадував здоровезного альбатроса, що розплатав могутні білі крила. Осяяна сонцем хвиляста смужка суходолу на обрії здавалася тоненьким іржавим дротом.

Молодий географ Павел Балканов, високий і кремезний, мов атлет, спершись на поруччя, задумливо дивився на білу стежку, що її залишав

по собі китобоець, на темну смужку далекого берега, на спінені хвилі. І все, що сталося з ним, здавалось йому тепер невірогідним...

II

Стрункий одорукий турок, туго підперезаний жовтим шкіряним паском, з тоненькими, дбайливо закрученими вусиками, вступився в нього запухлими очицями, збив пальцем свою червону феску на потилицю й повільно розгорнув пашпорт. Уп'явся поглядом у маленьке фото, потім знову звів очі на відвідувача.

— Павел Балканов, — проказав турок, неначе силкуючись пригадати щось давнє й забуте. — Бал-ка-нов... — повторив іще раз, по складах.

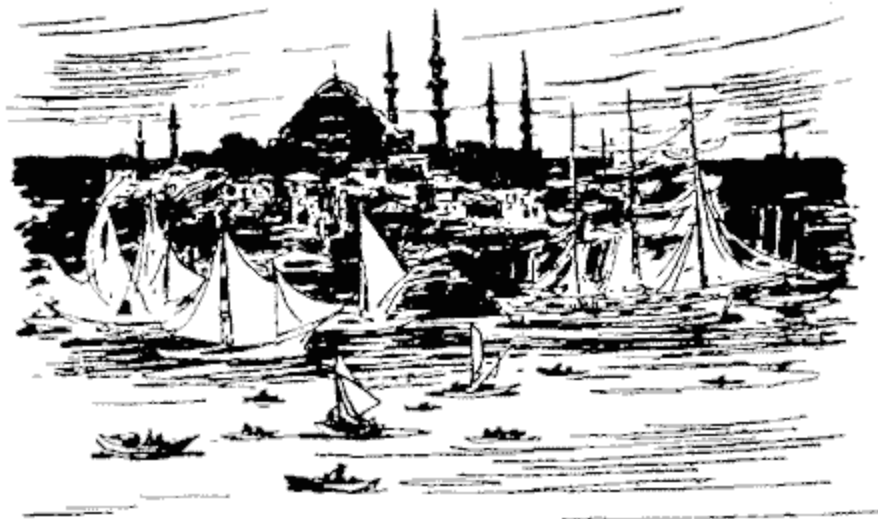
Смикнув себе за лівого вуса, закліпав очима й запитав французькою мовою:

— У якій справі приїхали до Стамбула?

— З науковою метою, — так само по-французькому відповів Павел.

Офіцер лапнув свій порожній рукав, якусь мить повагався, неначе ніяк не міг вирішити — чи пропустити іноземця, чи повернути назад, а тоді простяг Балканову пашпорт і махнув рукою:

— Гарзд!

І доки Павел ховав пашпорт та застібав пальто, одорукий турок підозріливо дивився на нього.

Це була перша зустріч географа з оттоманськими властями після Визволення^[12]. Щиро кажучи, він не збрехав офіцерові, а лише приховав од нього свої справжні наміри: знайти бодай які-небудь сліди свого батька — Донча Балкана, засланого на каторгу в мідні рудники Діярбекира.

Павел вирішив переглянути старі в'язничні журнали та об'їхати деякі фортеці. Кілька батькових товаришів, які повернулися з каторги, чули, що хтось казав, наче старого Балкана з Діярбекира перевезли до Стамбула, а звідти він зник без сліду.

Ще в Болгарії Павлові радили звернутися до земляків-абаджіїв^[13]. Багато з них уже повернулись на батьківщину, але дехто ще тримав майстереньки в Стамбулі.

Колись із Петербурга, де Павел коштом громади вчився в університеті, він надіслав російському послові в Туреччині прохання розшукати батька, але відповідь прийшла невтішна: розшуки не дали ніяких наслідків...

Павел ішов нога за ногою й з цікавістю роздивлявся адміністративні споруди, старовинні будиночки, джамії^[14] з мінаретами. Вуличка привела його до митниці Каракьой — крізь митницю проходили всі, хто приїздив до Туреччини. Потому Павел звернув до першої-ліпшої кав'ярні.

Кав'ярня була майже порожня. За одним розхитаним столиком запально сперечалися двоє чужоземців, як судити з мови, французів. Очевидно, то були комерсанти, бо йшлося про якусь комбінацію з дорогими перськими килимами. Знехотя Павел підслухав їхню розмову й посміхнувся, але іноземці помітили це й, перемигнувшись, перейшли на португальську. А що Балканов непогано знав і португальську — в Росії-бо він жив з двома емігрантами-португальцями, то пересів у інший куток.

Кав'ярня була мала й присадкувата, з задимленою стелею. В глибині стояв старезний шинквас, на якому виблискували білі порцелянові кухлики, філіжанки, мідні таці, великий самовар, а з-за них виглядав беззубий капловухий дідусь.

Крізь маленьке віконечко злодійкувато продирався сніп сонячних променів і грав м'якими барвами величезного перського килима. Побіч висіли старовинні, засиджені мухами картини в побляклих від часу

рамцях, з павутинням у кутках. Оздоблення кав'ярні доповнювали два квадратні дзеркала в темних бронзових оправах.

І столи, й ослінчики, й трухлява підлога — все було старе й почорніле від часу, як і сам власник кав'ярні Шериф-ага^[15].

Двоє довгобородих сивих чоловіків у червоних фесках сиділи по-турецькому й мовчки курили наргіле^[16], байдуже дивлячись поперед себе. Навіть коли зайшов Павел і сів за стіл навпроти, старі й не глянули на нього. Тільки білий кіт, який куняв побіч них, розплющив спочатку одне зелене око, потім друге й знову зажмурився, прядучи безкінечну нитку своїм невидимим веретенем.

Чужоземні торговці двічі підкликали власника кав'ярні. Шериф-ага прудко схоплювався з-за шинкваса, наставляв долоню до вуха, щоб краще чути замовлення, а тоді швиденько дріботів поміж столиками.

Павел дивився на цього блаженного згорбленого дідуся з круглим безбородим і зморшкуватим обличчям, і йому здавалося, наче Шериф-ага не ходить, а плаває по рипучих трухлявих дошках підлоги.

Павел замовив каву. Старий приніс філіжанку на темній срібній таці, поставив на стіл і хутенько почовгав назад до шинкваса. Цю мить двері з гуркотом розчинились. Увійшло двоє. Попереду виступав куцов'язий і невисокий, але кремезний матрос із бакенбардами, а за ним дріботіло худеньке та високе напівголе негрєня, з маленькими білими мушлічками у вухах.

Чоловік з бакенбардами мав на собі форму матроса португальського торговельного флоту. Він зупинився посеред кав'ярні, міцно розставивши ноги, й оглянувся довкола, неначе кого шукав. І тільки коли за самоваром ворухнулася голова старого, гукнув:

— Шериф-ага, гел бурда!^[17]

Старий метнувся до гостя, випроставши, мов крильця, коротенькі руки й раз у раз відбиваючи глибокі темане^[18]. Португалець нахилився й шепнув йому щось на вухо. Шериф-ага схвально закивав головою.

Негрєня тим часом з цікавістю роздивлялося блискучий самовар та буркотливе наргіле двох старих курців. Потім глянуло на тих торговців, що й досі сперечалися за перські килими, й на білого kota, який з неменшою цікавістю стежив зеленими очима за дивним відвідувачем. Негрєня пройшлося вздовж кав'ярні, зупинилось перед опудалом сокола, поторкало чорною рукою м'який килим на стіні, обернулося й

випадково зустрілось поглядом з таким самим негрням. Від несподіванки хлопча стрепенулося, на обличчі йому застиг переляк, воно озирнулось, шукаючи очима матроса, а тоді раптом збагнуло, що в люстрі то його власне зображення, й довго здивовано розглядало себе. Потім відсахнулось од люстра, бо помітило, що на нього дивиться географ і всміхається. Воно кілька разів глипнуло на незнайомого й знову заходилося розглядати кав'ярню. Все в цьому приміщенні здавалося хлопчаті дивне та незвичне.

Матрос, очевидячки, закінчив розмову, бо Шериф-ага приклав правицю до серця й знову низько вклонився. Матрос змахнув широкою, мов ведмежа лапа, рукою, швидко повернувся й вийшов. Негрня вибігло слідом за ним.

Провівши їх байдужим поглядом, Павел допив каву, залишив на столі монету й собі подався на вулицю, вже геть забувши про двох відвідувачів.

Цю мить йому й на думку не спадало, що зустрінеється з ними вдруге й ця зустріч буде для нього вирішальна...

III

Цілий тиждень порпався Павел Балканов журналах та щоденниках поліційних управлінь, гортав документи старих в'язниць в Едікуле, перекидав гори судових архівів, але ніде не знайшов і згадки про свого батька.

Нарешті він удруге звернувся до російського посла з проханням розшукати старого Балкана дипломатичними каналами.

Минув ще тиждень. Балканов напружено шукав далі. З дому виходив рано, повертався пізно.

Якось надвечір Павел мало не зіткнувся у дверях заїжджого двору з молодим високим козаком. Той був стрункий і туго підперезаний паском, у блискучих чоботях і шапці набакир, з-під якої стирчав буйний русявий чуб.

— Пане, почекайте, будь ласка! — почув Павел позад себе російською мовою, але не обернувся, бо гадав, що козак звертається до когось іншого.

Але, тільки-но Балканов ступив на східці, хтось обережно торкнув його за рукав. Озирнувшись, Балканов побачив усміхненого козака.

— Будь ласка! — сказав козак, витягай з кишені галіфе запечатаний пакет. Потім відступив на крок і зачекав. Павел тремтячими пальцями розірвав конверт і прочитав лист, помережаний великим чітким почерком самого посла. Той сповіщав, що за наведеними довідками Донча Балкана дійсно 1878 року було перевезено до Стамбула, але тепер проти його прізвища зазначено: «виписаний»...

Подякувавши козакові, Павел пішов до своєї кімнати. Прочитавши листа ще раз, замислився. Лишалась остання надія — навідатись до Бал Капан-хана, заїзду, де колись збиралися ремісники — болгари Стамбула.

Наступного дня Балканов довго блукав лабіринтами старого Стамбула поблизу порту Золотий Ріг, доки нарешті знайшов той заїзд. Увійшов крізь важку залізну браму, що хрипко й протягло зарипіла. Перед Павловими очима виросла величезна двоповерхова старовинна споруда, вкрита дебілою іржавою бляхою, ніби поросла темно-рудною пліснявою. Справжній караван-сарай!^[19]

На подвір'ї тхнуло сирістю, трухлявою деревиною й кавою.

Павел зупинився, охоплений хвилюванням. То оце й є те саме старе «консульте», як називали колись Бал Капан-хан стамбульські болгари?

Біля дверей стояв ревний вартовий караван-сарая, який звечора замикав, а зранку відмикав приміщення довжелезним ключем.

Все тут було таке, як розповідали колись копривштицькі абаджії. Прямокутна споруда скидалась на прадавню фортецю з потемнілого каменю. Вздовж стін першого поверху чергувалися двері й вікна напівтемних і сирих крамничок та майстереньок, позачинених на прогоничі й позамиканих. Широкі кам'яні східці вели до склепистого другого поверху, де містилися конторки ремісників та крамарів. Їхні вікна й пороги виходили просто на терасу, що оперізувала поверх з усіх чотирьох боків. Кожна конторка колись мала окуті залізом двері, а за конторкою містилася маленька келійка з ліжком.

Павел зайшов на бруковане подвір'я, й кожен його крок відбивався дзвінкою луною. Павлові пригадалися всі події, пов'язані з оцим історичним місцем. Десь тут має бути кімнатка, що в ній мешкав книговидавець Іван Богоров. А отам скраю була келійка, в якій прийнято рішення розпочати боротьбу за незалежність від грецького

духівництва... Цими сходами не раз підіймався фундатор болгарської поезії Петко Славейков.

Навпроти Бал Капан-хана, на вулиці Тахта-кале, 10, містилася книгарня Болгарського друкарського товариства «Промишленіє», звідки література рідною мовою розповсюджувалася по всій Болгарії. Трохи далі була редакція газети «Македонія», що її випускав поет Пенчо Славейков, син старого Петка.

Тут зустрічалися революціонери з усіх куточків Болгарії. Дехто приходив сюди під чужим прізвиськом, про людське око пропонував сорочки, сукно, котленські рядна, чіпровські килими тощо, а вночі, в темних кімнатках караван-сарая, при тьмяному світлі лойової свічки готувалися сміливі змови й повстання проти оттоманської^[20] влади.

Тепер це старе бунтівниче гніздо було сумне й занедбане. Тільки горобці билися на брукові, дзвінко цвірінькаючи й тріпочучи крильцями, але згодом птаство знялося й сивою зграйкою розтануло за мурами.

Сонце закотилося за дах. На двір лягла довга тінь. А там, куди ще падало сонячне проміння, на вичовганому граніті бруківки колючими іскринками спалахували кришталіки кварцу.

Десь рипнули двері. Павел схаменувся. Із глибини подвір'я плентавсь обшарпаний згорблений дід з довгою й сивою, мов мичка, бородою. Він невпевнено переставляв слабкі ноги й пильно дивився підсліпуватими сльозавими очицями на відвідувача.

Своїм рам'ям та виснаженим зморшкуватим обличчям дідок нагадував старців, які жебрали в районах Пера, Топ-хане та Аксарая, пригнані голодом до Стамбула аж із Анатолії.

— Що привело тебе сюди, ефенді^[21]? — зашамкотів старий. — Кого шукаєш?

— Кого шукаю? Гм, та бодай кого! — відповів Павел. — Ти давно тут мешкаєш?

— Уже чимало років, ефенді.

Павел почав розпитувати за свого батька, але старий турок нічого не міг згадати. Прізвисьце нібито й чував, але його слабка пам'ять уже не зберігала нічого. Кілька разів він прикладав палець до лоба, повторюючи прізвисьце, але кінець кінцем покрутив головою:

— Дурний я вже став, чоджум^[22]. Ти краще сходи до Халіла-аги.

— А хто він такий, той Халіл-ага? — запитав Балканов.

— Він тримає кав'ярню у Валіде-хані. О, він знає багато, дуже багато, ефенді. Піди до Халіла-аги. Аллах зберіг його пам'ять. Халіла-ага багатьох людей знає!

Павел тицьнув монету в чорну, мов з берестової кори, руку й швидко покрокував до брами.

Старий приклав кощаву правицю до серця, закліпав сльозавими очицями й безгучно, мов тінь, зник за лозами виноградинка.

IV

Залізна брама Валіде-хана була замкнена. Високі мури, сиві кам'яні сходи та численні внутрішні будівлі робили й цей заїжджий двір схожим на фортецю. Обійшовши довкола мурів, Павел натрапив на вузьку хвіртку, крізь яку шастали відвідувачі. Він і собі пройшов крізь хвіртку й здивовано закліпав очима. Валіде-хан мав форму чотирикутника, на кожному причілку широкі кам'яні сходи, подовбані й вичовгані, вели до другого поверху. Заїзд-фортеця, хоч і побудований ще за візантійських часів, непогано зберігся, але від старовинних чудернацьких навісів, балконів та комірчин, від кожного кутка тхнуло старістю й тліном.

За хвірткою починалася вузька вуличка з численними крамничками, майстереньками та кав'ярнями. Посеред простого внутрішнього подвір'я стриміла мечеть, а навколо неї знову юрмились крамнички та кав'яреньки.

Швидко сутеніло. В тісному проході зависла фіолетова півтемрява. Тільки крізь продухвину збоку просочувалось блідо-жовте світло старезного надвірного ліхтаря. У сутінках з'являлися й миттю зникали дивні постаті людей, одягнених у лахміття, чувся безперервний гамір. Хтось сварився. Просто на бруківці мостилися на ніч волоцюги. В темних кутках стогнали й квилили, простягаючи руки, старці. А з вулиці долинав збуджений гомін. То, мабуть, голодні юрби поверталися з порту, де до пізніх облягів чатували на іноземні яхти, щоб заробити бодай на шматок хліба.

Павел рушив уздовж вулички, але біля самого ліхтаря зіткнувся з двома іноземцями. Вони стояли розчепірівши ноги, заступаючи прохід. У блідому світлі лищали їхні золоті моноклі та ціпочки з

нікельованими булавами, на руках яскріли персні з діамантами. Іноземці стиха розмовляли по-англійському й лінкувато позіхали, шкірячи щелепи з золотими зубами. Неподалік сиділо кілька персів.

Павел зупинився, не зводячи погляду з англійців, немов чекав перехожого, аби спитати про Халіла-агу.

Раптом темряву розітнув жіночий вереск. Перси злякано посхоплювались на ноги. Англійці переморгнулись. Цю мить із півмороку виринула постать кривоногого турка з гачкуватим носом. Він силоміць тяг за собою скуйовджену, молоду й вродливу смуглявочку з великими ясними очима.

— Пусти мене, Осуфе! Ой аллах! — кричала дівчина, намагаючись випручатися з цупких рук.

Гачконосий чоловік дотяг її до іноземців, догідливо всміхнувся й почав щось тихо говорити, раз у раз гримаючи на дівчину й сварячись кулаком.

Очевидно, англійці саме цього чоловіка й чекали. Обачливо озирнувшись, вони підступили до дівчини й зблизька глянули їй у обличчя. Дівчина відчайдушно пручалася.

Вищий на зріст іноземець, з довгообразим, чисто виголеним обличчям, ще раз глянув на дівчину й кивнув головою.

— Добрий товар! — грецькою мовою проказав він. — На яхті згодиться. А ти що скажеш, Джоне? — звернувся він до нижчого, веснянкуватого англійця.

— Чудова куховарка! — підтвердив той.

Дівчина злякано сіпнулась, але турок викрутив їй руку, і вона тихо заголосила.

Павел зблід. Потім на щоках у нього виступили червоні плями. Пальці стислись у кулаки. Він підступив до англійців, що байдуже, мов баришники, торгувалися з турком, а той і далі хваливсь, як його падчерка смачно готує всякі східні страви.

Проте англійців, мабуть, менш за все цікавили кулінарні здібності дівчини.

— У нас на яхті добре, дуже добре! Музика, пісні, гарне життя! — цокаючи по брукові ціпочком, говорив довгобразий англієць.

У Павловій пам'яті раптом спливали картини турецького рабства. Він згадав розбещених беїв, які, мов зграї вовків, наскакували на села й паплюжили чисті болгарські хати.

І ось тепер він бачить таку ж страшну сцену в Стамбулі. Серце в Павла немов захлинулося кров'ю.

Він підійшов і став між англійцями. Поруч нього вони здавалися миршавенькими сухостоями, що виростили під крилатим молодим дубом. Одним помахом Павел турнув англійців далеко від себе, і цю мить звідкілясь із темряви виринала постать кремезного матроса.

Перси й усі присутні збуджено загомоніли. Дехто сварився на кривоногого турка кулаком. Матрос підбіг до турка, обличчя йому скривилося від люті, він підняв руку, мов свинцеву булаву, й затопив кривоногому межі очі; той поточився й гепнувся під двері перехнябленої крамнички. Дівчина, схиливши гнучкий стан, майнула попід муром і зникла в темряві.

— Так і треба мерзотникові!

— Добре заюшив йому! — схвально загомоніли навколо.

Матрос обернувся. Павел глянув на його суворе, випечене, мов цеглина, обличчя.

З бічних крамничок вибігали стривожені люди. Знявся гамір. Англійці злодійкувато ретирувалися. Зник десь і матрос. На бруківці, тихо покректуючи, лежав гачконосний турок. Коло нього юрмилися цікаві.

З мінарета мечеті, звівши руки до неба, протяжним хрипкуватим голосом заспівав муедзин. Багатий перс із золотим ланцюгом на грудях низько вклонився й тицьнувся лобом об бруківку.

V

Часом трапляється зустрічатися з незнайомою людиною багато разів. Так було в Балканова з матросом із бакенбардами. Балканов не гадав стріти його вдруге. Чи мало ж кораблів кидає якір у Стамбулі! Матроси забивають усі корчми та кав'ярні, галасливо розмовляють, регочуться й горлають своїх пісень.

Від цих людей із засмаглими, кольору темної бронзи обличчями віє солоним морським вітром і подихом далеких країн. Вони відрізняються од жителів суші: прості й сміливі, матроси не раз мужньо зустрічали шалені шторми, що, мов шкаралупиною, бавилися кораблями й на тріски ламали щогли...

Павел увійшов до кав'ярні крізь низенькі скособочені двері. Старі закіптюжені ліхтарі на сволоках кидали бліде світло, яке ледве пробивалося крізь сизий дим, що густими хмарами висів під почорнілою стелею. Коли торгали дверима, димове павутиння гойдалось і розпадалося на клапті.

Всередині не було де голці впасти.

Гурт іноземців смалив люльки з довгими цибуками, горлав і гатив кулаками об стіл. До Павлових вух долинула їхня мова — то були угорці. За сусіднім столиком сиділи російські матроси. З рис обличчя, кольору шкіри та розрізу очей, з вилиць і акценту не важко було здогадатися, що серед них є й українці, й татари, й білоруси, й грузини. Павел схвильовано поспішив до них.

— Братику! — радо зустріли його матроси, почувши російську мову.

— Здрастуй! Здрастуй! — простяглось кілька рук.

Якийсь низенький усміхнений чоловік з руськими кучерями та гостренькою борідкою жваво схопився, дружньо обійняв Павла і підсунув йому стілець. Молодий географ раптом спинився серед близьких людей — у кожному порухові, погляді й усмішці відчувалась прихильність до нього. Павел узяв дрібку тютюну з табакерки, яку йому простягли, скрутив собі цигарку і з задоволенням закурив, йому стало легко й приємно. Він спитав за Халіта-агу. Той самий веселий бородань знову схопився й показав рукою за шинквас. Там у півморозі, схрестивши ноги, сидів білобородий турок у коштовному сіляхлику^[23], з блискучим золотим ланцюжком через груди й чотками в руці. Халіл-ага з незворушним спокоєм посмоктував наргіле й випускав з рота ділі хмари диму. За кожним порухом золотий ланцюжок спалахував проти світла, немов на грудях у старого розсипались іскри.

Павел уже заходився був прокладати собі шлях поміж столиками, коли раптом до старого підбіг хлопець у червоній фесці та фартусі й шепнув йому щось на вухо. Халіл-ага від несподіванки аж сіпнувся, витріщив очі й випустив з рота цибук наргіле. Потім схопився на ноги й почав запихати золотий ланцюжок годинника в сіляхлик.

Ту ж мить двері кав'ярні з гуркотом розчинились — аж шибки забряжчали.

— Кюлямбеї!^[24] — злякано заволав хтось.

До кав'ярні вже сурганилися якісь непевні люди в чорних широчезних штанях, розхристаних жилетках і яскравих китайчатих шарфах.

Вони зупинились, нишпорячи лютими очима по столиках. Павел подумав, що це вони його розшукують за ту смуглявку та гачконосого турка, й теж зупинився, не зводячи з них погляду, його рука швидко намацала шерхку ручку пістолета.

Та кюлямбеї, певно, шукали когось іншого. В кав'ярні запала гнітюча тиша. Але це тривало недовго. Люди в чорному нарешті вгледіли того, кого так наполегливо переслідували. Один з них показав рукою, щось вигукнув, і вся згряя шугонула до жертви.

Далі все відбувалося з блискавичною швидкістю. Хтось брязнув об підлогу порцеляновим сервізом, задзеленчав розбитий посуд.

То був немов сигнал до жорстокого шабашу. Павел і не зогледівсь, як попід стелею вже летіли стільці, перекидалися столи, падали й розбивалися на друзки засклені картини. Впав додолу ліхтар. Засмерділо газом... Галас, п'яна лайка, пронизливий свист і гуркіт... Озвірілі люди, колошматячи одне одного, качались по підлозі.

Балканов зблід і, пильно стежачи за тими, що вовтузилися поруч нього, обережно позадкував до дверей. Гримнув постріл. Над самою головою в Павла бризнула скалками шибка.

Запаморочений несподіваним ударом у вуха, Павел обернувся й угледів налиті люття очі якогось цибатого кюлямбея з вугруватою пикою. Павел незчувся, як напасник удруге гупнув його в груди. Він поточився, але таки не впав, а тільки приклякнув на підлогу й тут же схопивсь на рівні й так затопив туркові кулаком межі очі, що той захитався й схопивсь обома рухами за перебитий ніс, а тоді сіпнувся й повільно осів додолу.

Павел відчув на собі чийсь погляд, миттю обернувся — і дуже вчасно: за ним пантрував інший кюлямбей з бляклими очима й неначе примірявся, як зручніше розтрощити йому череп стільцем. Балканов спритно відскочив і, уникнувши удару, ногою в пах поклав бандита на підлогу.

Ляснуло ще два постріли. Одна куля зрикошетувала й цвигнула над самим вухом у Павла. Перед очима йому блиснуло холодне вістря великого кинджала, якого тримав середній на зріст кюлямбей з чорним циганським обличчям і налитими кров'ю очима. Павел швидко

збагнув: кюлямбей хоче «звільнити» собі дорогу, щоб ударити в спину якогось невисокого, але кремезного й дужого матроса. Той саме стискав, мов у лабетах, маслакуватого чоловіка, котрий скреготав зубами й намагався випручатися. Матрос раптом відкинув маслакуватого від себе, і цю мить Павел упізнав у матросові португальця з бакенбардами. Кюлямбей, занісши кинджал, чекав, коли зможе вдарити матроса. Але Павел блискавичним помахом кулака чи не перебив йому руку з кинджалом. Після другого удару турок дав сторчака головою під стіл. Матрос із бакенбардами глянув у цей бік і все зрозумів...

А тоді все наче закружляло в якомусь шаленому вихорі...

VI

Як вони потрапили аж до цієї чернечої хижі, що притулилася на схилі горба Кесим-паша, зверненого до Золотого Рогу, ні географ, ані матрос із бакенбардами самі не знали. Під ліхтарем вони придивились одне до одного й міцно потисли руки. Обличчя португальця й досі було бліде, губи тремтіли, а з чола стікала цівочка крові.

— Дякую вам, сер! — мовив він по-англійському. — Ви врятували мене від бандита. Але ж і свиноти розвелось у цій країні!

— Говоріть своєю мовою! — озвався Павел по-португальському. — Гадаю, ми добре порозуміємося. Ви, здається, португалець?

Матрос ошелешено глянув на Павла, а тоді схопив його за руку.

— Хіба й ви португалець?

— Ні, але знаю португальську.

— Росіянин? — запитально глянув на нього матрос.

— Ні, болгарин.

— А за фахом? Торгівець?

— О ні, географ.

Португалець відступив на крок і радо запропонував:

— Давайте знайомитись! Гонсалві, моряк, син капітана Сілви Порту, родом з Албуфейри. Власне, народивсь я на кораблі «Реженерадуш», вічна йому пам'ять.

— Затонув? — подивився на нього Балканов і в півтемряві вгледів сум у очах моряка. — А де живуть ваші батьки?

Гонсалві замовк, потім глибоко зотягся димом і проказав:

— Як то кажуть, круглий сирота! Батько мій загинув разом з кораблем, а мати — під час чуми.

Раптом він пильно вдивився в Павлове обличчя, ніби намагався знайти в ньому щось знайоме, й замислено промовив:

— Який збіг обставин, географі! І мого батька теж колись урятував болгарин!

Балканов не мав бажання розпитувати його. Багато болгар тиняється по білім світі. Тож не дивно, коли якийсь із них став у пригоді батькові цього португальця.

Вони рушили до Босфору. Небо було чисте, синє й глибоке, всіяне ясними скалками зірок. Десять далеко попереду мерехтіли освітлені вікна. Вони теж здавалися зірками, що впали з небесної бані.

Залисніла срібна смужка. Повіяло прохолодою й солоною морською вогкістю. Чувся сонний плескіт хвиль.

— Море вже близько, — показав Гонсалві. — Якщо ми не збилися з дороги, то зараз будемо у затоці. Там мій корабель.

— Власний? — запитав Павел.

Гонсалві засміявся:

— Жартуєте! Я — і власний корабель! Я простий собі моряк, частка екіпажу, наймит багатішої фірми.

Він випростав плечі, запалив ще одну цигарку, ступив кілька кроків і замислено додав:

— Я на власний корабель не зазіхаю. Атож, корабель — то цілий скарб. Але скарб непевний. Увесь час висить над безоднею. Зніметься буря, кине його на підводний риф — і край... Але я таки багатий! Ось ви побачите...

Павел здивовано блимнув на моряка з бакенбардами.

«Дивак якийсь!» — подумав собі, а вголос проказав:

— Кожен має своє багатство. Я, наприклад, багатий своєю науковою працею.

— Хіба ви вже й наукову працю маєте? — аж зупинився Гонсалві з подиву. — Та ви ж іще така молода людина!

— Молода, кажете? В моєму віці багато людей вже робили відкриття. У моєму віці поет Христо Ботев^[25] написав чудові вірші! Не такий вже я молодий, любий Гонсалві!

Вони підходили до берега. Лункіше чувся гомін прибою.

Зійшов блідий місяць. Повиднішало.

— А куди тримає курс ваш корабель? — запитав Павел.

— Курс у нього постійний: Європа — Індія. Але цього разу йдемо в Росію по хутро.

Понад самою водою сунула ватага матросів. Незабаром вітерцем принесло й їхню бадью пісню.

Ясної зоряної ночі, у світлі повного місяця, Стамбул із своїми сотнями мінаретів нагадував велетенський корабель, що кинув якір біля морської затоки, наче притрушеної жовтогарячим інеєм. Бруківана вуличка стрімко вела до води. При березі з'юрмилася ціла флотилія рибальських човнів, які тихо погойдувались на хвилях.

Гонсалві притяг до себе гостроногого човника, стрибнув у нього й перетнув ножем мотузку, що нею суденце було припнуте до на-кола. Павел ускочив слідом за португальцем. Кілька поштовхів веслами — і човник, мов риба, полинув у море, лишаючи по собі вузький сріблястий слід.

VII

Корабель «Каталонія» з опущеними вітрилами дрімав біля причалу. Не видно було жодного вогника, не чути на палубі ніякого гомону. Екіпаж спав. Хвилі ліниво погойдували корабель. Поряд стояв на якорі англійський кліпер. Ліворуч вимальовувався сивий корпус есмінця. Серед цілої ескадри буксирів та транспортів примостилось єдине пасажирське судно.

Гонсалві підігнав човен до «Каталонії», сплеснув востаннє веслом і зупинився під канатною драбиною.

— От ми й удома! — засміявся він і жестом запросив географа зійти вгору.

На палубі панувала тиша. Не видно було ані живої душі. Та раптом поблизу залунали чийсь швидкі кроки, й з п'ятьма виринула людська постать.

— Гамба, Гонсалві! Господарю! Ти живий? — почувся плачливий хлоп'ячий голосок.

Тільки тепер Павел уздрів те саме негренья, яке кілька днів тому разом з Гонсалві заходило до кав'ярні Шерифа-аги.

Гонсалві спочатку здивовано здвигнув плечима, але, зустрівши переляканий хлопчиків погляд, голосно засміявся:

— Домбо, друже! Що це ти надумав?

Чорний напівголий хлопчик довірливо глянув на Гонсалві, але уста його ще й досі тремтіли, а в очах блищали сльози. Якусь мить він стояв мовчки, потім раптом підстрибнув, ляснув себе по колінах, по голих грудях і всміхнувся.

— Гамба! Я шукай, шукай, скрізь шукай — і ніде не знайди Гонсалві! Не знайди! — торочив хлопчик ламаною португальською мовою.

— А я осьде, друже! Живий і здоровий! — розвів руками Гонсалві й знову засміявся.

Домбо аж задихався від хвилювання. Радіючи, що Гонсалві повернувся, він і сміявся і зітхав, а в очах йому блищали щасливі сльози.

— Ну, чого ти хвилюєшся, Домбо? — спитав Гонсалві й лагідно поплескав малого по плечі.

Негрень ніяково закліпало очима.

— Соріні сказав: «Твоя господар убитий!»

— Соріні? — здивовано звів брови португалець. — А він же звідки знає? От бісів морж! Ну, то й що?

— І Домбо плач, плач! Не побачу більше гамба! Що Домбо роби сам?

Хлопчина звів очі на Гонсалві, а той сопів, бубонів і насварявся на якогось Соріні, що так жорстоко пожартував з його маленького друга.

— Ох і роз'юшу я йому колись носа! Але ж яке брехло!

Потім обійняв Домба за плечі:

— Сумно було без мене?

— Сумно, сумно! — захитало головою негрень.

Гонсалві обернувся до Балканова:

— Ось рекомендую — мій друг Домбо. Чудовий хлопець, чиста душа. Спритний і ретельний юнга. Прихилився до мене, мов до батька. Теж сирота... Вірніше, батько в нього десь є, але його силоміць погнали на роботу. З Домбом у нас однакова доля: обоє безпритульні. Оця шкарлупина — єдиний наш пришиб.

Домбо не подав руки, а привітався за звичаєм свого племені: двічі ляснув себе по колінах, потім у груди, а тоді підняв спис над головою й

повільно торкнувся ним свого плескатоного носа.

— Ну, а тепер ходімо до каюти, — запросив гостя Гонсалві.

Домбо почалапавав уперед. Зарипів трап. Грюкнули двері.

Гонсалві крокував повагом, урочисто, як людина, що показує гостям свій власний дім. Він розмахував великими руками й казав басом:

— Ви перебуваєте в нейтральній зоні. Тут море, яке належить усім. Шкода, що не можу запропонувати вам нічого ліпшого, але в заїзді ще гірше: не дадуть спати стамбульські блощиці. Там їх хмари! А на кораблі затишніше й чистіше. Я ніколи не забуду вашої послуги, віддячуся вам, хай і скромно.

— Навіщо ви таке говорите, Гонсалві? Я просто виконав свій людський обов'язок. Це ж образливо — чекати винагороди! Ми з вами вже стали друзями. Зустрічатимемось і надалі.

Гонсалві махнув рукою:

— Навіщо скромничати? Я вам завдячую своїм життям!

— Давайте краще поговоримо про щось інше, — перебив його болгарин.

Місяць пірнув у маленьку темну хмарку. Хмарка затріпотіла золотавими крильцями. Жаринка сигарети в руках у моряка спалахнула й пирснула іскрами. Глухо зітхало море. Якийсь корабель долав води Босфору, його сивий корпус у півтемряві здавався тулубом велетенської акули.

Знову підбігло негрня, гнучке й прудконоге, ляснуло себе по колінцях і запитало:

— Що накаже гамба Гонсалві? Вечерю?

— Я вже повечеряв і випив турецької кави, а ти потурбуйся про нашого дорогого гостя. Не спатиме ж він голодний!

— Ні, дякую, я теж вечеряв, — заперечив географ.

— Тоді? — запитально глянув на нього моряк.

Павел знизав плечима. Домбо не дочекався відповіді.

— Що приготувати, гамба: вино, ром, голірка? — нетерпляче спитав він, не зводячи очей з Гонсалві, ладен тієї ж миті виконати будь-яке побажання свого білого господаря.

Гонсалві засміявся, насварився пальцем:

— Не голірка, а горілка!

— Го-ріл-ка! — по складах повторило негрня.

— Горілка? Це ж російський напій, — здивувався Павел. — Як вона опинилася на кораблі?

Португалець гордо пояснив:

— Ми перемогли в одній баталії, ну, й одержали кілька пляшечок. Ми називаємо їх «китобоями». Тоді росіянам трохи дісталось, але не біда...

Павел з несподіванки здригнувся:

— Я не розумію вас, моряче. Розтлумачте мені: що означає оте «баталія»? — неприємно примружився він на португальця. — Ви воювали з російськими китобоями?

Збагнувши, до чого хилить географ, Гонсалві зареготав:

— Та ні! — він дружньо поплескав гостя по плечу. — Якось під час шторму судно «Севастополь» зазнало аварії. Ми прийшли росіянам на допомогу. Відтоді нас зв'язує щира морська дружба. А як ми зустрічаємось, то інколи вимінюємо в російських хлопців горілку за ром. А тепер ось почали й торгувати.

Десь у каютах рипнули двері, хтось бухикнув. Лунко озвались у пільмі удари міського дзигаря.

Гонсалві й Павел погломоніли ще трохи й пішли до каюти.

РОЗДІЛ ТРЕТІЙ

*Штурманська каюта. Східний музей. Срібний перстень з левом. Гонсалві розповідає.
Таємниця розкривається*

I

Лише сівши за круглий столик з квітами, Павел роздивився невеличку, прикрашену розетками каюту з чималим люком у стелі. Порозвішувані карти, далекоглядна труба, компас, хронометр та навігаційні прилади свідчили за те, що господар цієї каюти не простий собі матрос, а штурман «Каталонії».

Каюта Гонсалві Сілви Порту являла собою неабиякий східний музей. На поличках виблискували статуетки зі слонової кістки, на стінах висіли численні музичні народні інструменти: марімби, очеретяні дудочки, бамбукові сопілки. Була тут і первісна зброя: луки зі стрілами й списи. Поряд грав барвами коштовний перський килимок. На маленькому столикові в блакитному світлі пишалася порцелянова китайська ваза, а обіч неї вишикувавсь японський сервіз у вигляді стилізованих людських фігурок. І взагалі, чого тут тільки не було! Здоровезний паперовий ліхтар з бамбуковим держакон і японська парасолька, китайські палички-виделки й жовта малайська мата. На залізній скрині цокав химерний годинник.

Гонсалві вмовився на плетеному з тростини стільчикуві, тоненькі бамбукові ніжки якого були пригвинчені до підлоги. На столі вже чекала пляшка російської горілки, дві чарки, маслини, в'ялена скумбрія, печені раки та коробка сардин. Негреня, схрестивши руки на грудях, покірливо стояло в кутку.

Гонсалві підвівся й врочисто підніс угору келишок:

— Будьмо, географі!

Примруживши ліве око, він смачно поплямкав губами й духом вихилив горілку.

Домбо стримано всміхнувся, блиснувши білими зубами. Він добре знав, який невситимий його господар, бо той часом цмулив чимало рому, терпкого вина та віскі. Гонсалві плямкав за старою звичкою. Після третьої чарки він обернувся до хлопчика.

— А де ж твоя чарка, друже?

— Домбо не хоче пий. Болить голова. Ой, болить-болить! — сором'язливо забелькотало негренья.

— Болить голова? — тихо перепитав Гонсалві. — Е-е, це вже не гаразд. Голову треба лікувати, — стурбовано додав він і, витягши з кишені пакетик, подав хлопчикові біленьку пігулку. — На ось, проковтни.

Хлоп'я взяло ліки, а коли Гонсалві підняв чарку вчетверте, одвернулось, понюхало пігулку й сховало в кишеньку своєї пов'язки-фартушка. Гонсалві жадібно пив горілку й уминав рибу. Незабаром його обличчя аж пашіло рум'янцями, по жилих в'язах струмів піт.

Розмовляли про сутичку у Валіде-хані, про зрадливу туркеню, про гачконосого турка, про екіпаж «Каталонії». Домбо сидів на підлозі спиною до Гонсалві й лагодив марімбу.

Старовинний годинник лунко цокав, монотонно відлічуючи секунди. Час минав непомітно.

Десь опівночі Гонсалві раптом з подивом помітив, що негренья й досі в каюті. Бідолашне так і заснуло з марімбою в руках.

— А ти чом це й досі тут? — легенько торкнув його за плече штурман.

Домбо сіпнувся:

— Чекаю, гамба.

— Гайда до ліжка! — зумисне сердитим тоном наказав Гонсалві.

— А гамба? — звів на нього очі хлопчик.

— Що «гамба»? У мене гість. Погломимо й собі полягаємо.

— Домбо тут не потрібний?

— Ні! — відповів моряк. — Домбові треба відпочити. Завтра вирушаємо в дорогу. Доведеться рано вставати.

Він усміхнувся, узяв хлопчика за плечі й відвів до кают-компанії.

Павлові Балканову здалася дивною ця дружба між португальцем і негром. Досі йому доводилось чувати про звіряче ставлення португальців до темношкірих. Адже ж саме португальці перші впровадили работоргівлю. І работоргівля для них стала прибутковим

промислом. Вони виловили й продали в Аргентину близько двохсот тисяч негрів. Решту винищували, аби звільнити територію для плантацій, або силоміць примушували обробляти землю, запрягаючи їх у плуг замість робочої худоби. А ось цей дивний штурман панькається з негрням, наче з молодшим братом...

Гонсалві повернувся на своє місце, знову налив собі горілки й усміхнувся:

— Чудовий хлопець. Достобіса розумний і кмітливий, його батьківщина для вас як для географа була б дуже цікава. Вона ще майже не вивчена. Тільки поодинокі сміливці наважувалися досі заходити вглиб Центральної Африки.

— Маєте рацію, Гонсалві, — ствердно хитнув головою Балканов. Йому ту мить і на думку не спало, що колись він матиме нагоду пішки переміряти всю Африку від краю до краю, безліч разів наражаючись на смертельну небезпеку...

Години за дві Гонсалві, розхристаний і червоний, мов рак, заходився розповідати історію кожної статуетки, кожної речі, що прикрашали каюту. Аж тут він раптом щось пригадав собі, схопився, розчинив шафку й добув звідти маленьку оксамитову торбинку, гаптовану сріблом.

— А це ось моя спадщина, — сказав Гонсалві. — Перед вами вся маєтність, що її залишив мені батько — старий Сілва Порту.

В капшучку були дві коротенькі кістяні люльки, зернинка діаманта, золоті турецькі монети, кишеньковий годинник з ланцюжком і ще якийсь біленький вузлик. Гонсалві обережно розв'язав вузлик і лукаво підморгнув, мовляв, то все були дрібниці, а ось зараз ти таки здивуєшся! Павел глянув з цікавістю, але розчарувався, побачивши звичайнісінький собі срібний перстень.

— Власне, цей перстень і є моя найбільша коштовність, — пояснив Гонсалві й зітхнув: — Так, так, не всі дорогі речі блищать. Як і не під кожною дорогою шапкою ховається розумна голова... Цей перстень віддав мені мій батько під час корабельної катастрофи. Я повинен на пам'ять батька виконати одну обіцянку... Але досі наша «Каталонія» лише вряди-годи кидала якір в європейському порту. А перстень не дає мені спокою. Коли ми взяли курс на Крим, я зрадів, що тепер уже неодмінно виконаю свій обов'язок!

Історія срібного персня здалася Павлові нецікавою. Він знав, що в багатьох моряків за келихом рому розв'язуються язики й вони залюбки розповідають різні таємничі історії та найневірогідніші пригоди.

II

Аж коли моряк пішов по нову пляшку, Павел знічев'я взяв перстень і підніс його ближче до ліхтаря. Проти світла помітив на сріблі мініатюрну інкрустацію, дістав лупу, глянув — і схопився, мов ужалений. Руки йому затремтіли. Серце шалено забилося, Павел заплющив очі й знову розплющив...

Сумніву не було: на персні зображено малесенького левика, який стояв дибки й тримав у передніх лапах прапорець. Інкрустацію зроблено так майстерно, що годі й роздивитися простим оком.

Цю емблему, що символізує боротьбу болгарського народу за визволення, Павел не раз бачив на шапках повстанців у квітні 1876 року. Такий самий знак носив під час Квітневого повстання й Павлів батько. На прапорці, що його тримав лев, слов'янською в'яззю написано: «Воля або смерть!»

Павел, тремтячи од хвилювання, роздивлявся перстень. Зненацька його погляд упав на внутрішню поверхню персня. Павел глянув крізь лупу — і відсахнувся. В очах йому потьмарилось, горло пересохло. Він схопився й пошепки спитав у Гонсалві:

— Як потрапив цей перстень до рук капітана?

Гонсалві збентежився: широко розплющені очі географа вп'ялись у нього й неначе пекли вогнем.

— Хай іншим разом розповім, це довга історія... — махнув він рукою.

— Негайно кажіть, Гонсалві! — збуджено наполягав Балканов.

Гонсалві ошелешено дивився на нього.

— Скажу, географу. Але чому це так зацікавило вас?

— Це перстень мого батька!

— Вашого батька? — витріщив очі Гонсалві й випустив келих з рук.

— Так! Тут викарбовано його ім'я! — схвильовано показав Павел на внутрішню поверхню персня.

В Гонсалві розширилися зіниці, брови напилися, обличчя зблідло. Він дихав швидко уривчасто, наче йому забракло повітря.

З напруженій тиші минула добра хвилина. Павел стискав у п'ястуку перстень, немов то була рука людини, що її він чекав багато років.

Госалві налив собі горілки й мовчки вихилив.

— Власник цього персня мав сина Павла, — повільно й задумливо проказав штурман і глянув на географа, неначе хотів востаннє пересвідчитись, чи це йому не сниться.

Балканов дістав пашпорт і мовчки розгорнув, Гонсалві вголос прочитав дрібно, але чітко написані слова.

Якусь мить Павел і Гонсалві стояли один проти одного, а тоді обійнялись, мов близькі люди, що випадком стрілися після тривалої розлуки.

— Дорогий друже! — розчулено бубонів португалець. — Яка примхлива людська доля! Ваш батько врятував мого батька, а ви врятували мене, нещасного штурмана. — Він розтер кулаком сльози і глухим голосом промовив: — Я вже ніколи не побачу капітана. Він лежить поряд із своїм кораблем на дні морському в протоці Баб-ель-Мандеб. Але ви, може, будете щасливіший.

— Чи живий мій батько? Кажіть, Гонсалві! — нетерпеливився Балканов.

- Цілком можливо.
- Ви щиро кажете?
- Щиро, географі.
- Тоді розповідайте, що з ним сталося!

III

Гонсалві сів, посмоктав цибучок коротенької кістяної люльки, видихнув цівочку диму й задивився в стелю.

— Це сталося десь п'ять років тому, — почав він. — За кілька місяців перед тим, як вибухла російсько-турецька війна^[26]. Наш корабель «Реженерадуш» кинув якір у невеличкому порту на острові Родос. Колись на тому місці стояла статуя бога торгівлі Меркурія — Родоський колос. Постаць Меркурія, висічена з каменю на повний зріст, велично височіла на берегах, і під гігантськими ногами статуї проходили кораблі та баржі, які зупинялись у порту. Але сарацинські корсари^[27] зруйнували й пограбували чудову статую. За переказами, цю рідкісну скульптуру розібрано на частини, навантажено на дев'ятсот верблюдів і вивезено до далекої країни...

Була темна ніч. Я стояв на палубі й дивився на море. Як тільки корабель кинув якір, батько наказав мені піти до каюти. Але я сховався за лаштунками й терпеливо чекав. На палубі коїлося щось таємниче. Незабаром там заворушились якісь ланцюваті постаті із скрученими руками, під конвоєм турецької сторожі. Ясно було, що то привезли в'язнів. Коли бідолах прогнали під ліхтарем, я побачив справжні людські кістяки в лахмітті.

Зашаруділи чийсь кроки. Біля мене хтось зупинився. То був наш кок. «Каторжники з Діярбекира!» — шепнув він мені на вухо. «А куди ми їх повеземо?» — питаю. «Висадимо на африканському березі. Наші дигери^[28] знайшли там діаманти. Вони й купили цих в'язнів для роботи в копальнях, бо до інших людей не мають довіри».

«Як це — купили?» — не зрозумів я. Безбородий старий хитро посміхнувся й пояснив: «За гроші, хлопче! Купили, як худобу. Еге ж, гроші — то велика сила. А стамбульському паші на біса здалися ці бунтівники? Викреслить їх у журналах — померли, мовляв, та й годі!»

Мені стало шкода в'язнів. А тим паче начальник купецької сторожі однорукий каліка з циганським обличчям здався мені справжнім розбишакою.

Коли корабель здійняв якір, каторжників порозв'язували й зачинили в трюмі. Згодом їм дозволяли виходити на палубу, але тільки вночі. Екіпажеві заборонили розмовляти з ними. Але так тривало не довго. У відкритому океані мій батько дозволив їм вільно ходити скрізь, як звичайним пасажирам.

У Джібуті ми взяли на борт дигерів та шістьох іспанців, що їх ті дигери найняли. А ті іспанці були ніхто інші, як згряя сумнівних, пропащих людців.

Ми йшли Індійським океаном і тримались увесь час попід берегами.

Потім увійшли в Мозамбіцьку протоку.

Одного вечора я сидів у капітанській каюті й розмовляв з батьком. Озався стукіт у двері, й до каюти ввійшов високий кощавий чоловік з густими чорними бровами та сивуватою бородою. Я вже бачив цього чоловіка — слов'янина, — в'язня, що їх ми взяли на борт у Родоському порту. Видно, він хотів про щось повідомити мого батька, але не наважувався говорити при мені. Батько кивнув мені на двері. Я вийшов, але швидко повернувся назад. Про що говорив каторжник — не знаю. Але батько був дуже збуджений і тримав у руках по пістолету.

— Гукни боцмана! — пошепки наказав він мені.

— А хіба що? — злякався я.

— Мерщій! — замість пояснити grimнув батько й показав на двері.

Мені був добре відомий норів Сілви Порту, людини суворої і владної. Я погукав боцмана, а той привів найвідданіших матросів нашого екіпажу. В каюті відбулася таємна нарада.

Рівно о дванадцятій усі, добре озброєні, зайняли позиції на кораблі й вичікували. Батько вийшов останній. А я наче на терню сидів, у капітанській каюті. Невдовзі на палубі grimнули рушничні постріли. Я грюкнув дверима й вискочив нагору. А там стрілянина — аж у вухах лящить.

— Геть звідси, Гонсалві! — гаркнув на мене батько.

На носі корабля пролунав постріл, і біля самого вуха в мене цьвохнула куля.

— Здавайтеся, дияволи! — вигукнув боцман. — Бо поробимо з вас решета!

Трохи розвиднілося. Тільки тепер я помітив, що в темному закутку причаїлись іспанці, яких ми взяли в Джібуті. Матроси дали залп. Один заколотник заверещав, мов поранений хижак, тіпнувся і впав. А тоді із закутка вийшла решта, попіднімавши вгору руки. Іспанці здались. Двоє з них були вбиті. Але серед тиші раптом гримнув постріл. Батько перехнябивсь на один бік і впав на палубу. Я скрикнув і підбіг до нього. Батька внесли в каюту й роздерли йому холошу на пораненій нозі. З рани тоненькою цівкою бігла кров.

— Тату! — заплакав я й кинувся до нього. Але боцман перепинив мене й тихенько відштовхнув убік.

Години за дві батько трохи оклигав. Підвівся й поклав мені руку на голову.

— Не лякайся. То дурниця, синку. Сілва Порту не таке бачив на своєму віку! Адже розбійник не влучив у серце, — сказав він, і на його блідому, мов у мерця, обличчі майнула сумна усмішка.

Потім я дізнався про все. Той чоловік, який зайшов тоді до каюти, розкрив змову іспанських авантюристів. Вони хотіли винищити командний склад, підкорити собі екіпаж і захопити корабель...

Гонсалві знову закурив, пихнув із люльки повів далі:

— Той чоловік був ваш батько.

Він трохи помовчав і додав:

— Через те капітан і заповів мені знайти сина того чоловіка.

Павел дивився на португальця, майже не кліпаючи.

— Я вірю, що це був батько. Так може вчинити тільки справжній революціонер! — майже пошепки озвався Павел.

Але Гонсалві, здавалось, і не чув його. Він замислено мовив:

— Іспанців ми зсадили на одному Поморському острові. Батько не хотів бруднити руки їхньою кров'ю. То була тяжка, але справедлива кара. До того пустельного голого острова, оточеного небезпечними підводними рифами, не кожен капітан наважиться пристати.

Три місяці перегодом ми дісталися до західного узбережжя Африки, за сто миль південніше Луанди, майже біля Бенгели. Дигери погналі каторжників углиб континенту, а ми повернули назад. Прощаючись із капітаном, ом ні батько скинув з пальця перстень і взяв Я нього клятву, що той розшукає вас і особисто вручить вам його.

Але Сілва Порту не мав змоги дотримати Свого слова. Це пощастило зробити його синові, який оце зараз стоїть перед вами, дорогий друже.

— Продали його, мов худобину! — обурено вигукнув Павел.

— На те вони й торгівці, географі! — похмуро хитнув головою штурман. — З двома такими ми й зіткнулися сьогодні.

Балканов довго сидів, мов не тутешній, а тоді спитав:

— У яку країну їх погнали? Ви запам'ятали? Кажіть, Гонсалві!

— В розмовах згадувалося про діамантове родовище біля верхів'я Замбезі, де живе плем'я гаубау. Казали й про сусіднє плем'я мукасекерів, які селяться у хатинах на палях. Діаманти знайдено миль за триста на схід од річки Кубангу... Все це я випадково чув од самих дигерів.

Павел підвівся, підійшов до стіни й заходився роздивлятися карту Африки. Міліметровою лінійкою виміряв відстань од берега до верхів'я великої африканської річки. В цьому районі, крім Юнкера^[29] та Лівінгстона^[30], ще ніхто не бував.

РОЗДІЛ ЧЕТВЕРТИЙ

Старовинний китайський годинник. Гонсалві й Павел уточнюють план. «Каталонія» здійснює якір. Прощання Домбо й Гонсалві. Домбо прокидається. Двоє мандрівників чекають на корабель. Білий китобосць

I

Старовинний годинник з важками та перламутровим циферблатом, зроблений у формі пташиної голови, дзвінко заспівав і відбив п'ять ударів. Ніч промайнула непомітно.

Небо на сході зайнялося рожевим сяйвом. Стамбул прокидався. Тихенько хвилювалось море. З масно-синього воно поступово ставало вишнево-червоним, доки над водяним простором спалахнули перші сонячні промені. Гребінці хвиль яскріли, мов розпечені; здавалося, з неба сипонуло діамантовим дощем.

У штурманській каюті й досі світився ліхтар. Сонце злодійкувато заглянуло в ілюмінатор, і на стіні затремтіло золотаве коло.

Гонсалві з Павлом, повідкидавшись на спинки стільців, не чули ударів годинника й не помітили сонячних променів, що прокралися до каюти.

Тихо рипнули двері. До каюти обережно зазирнуло чорне хлоп'яче обличчя, й здивовано блимнули двоє бистрих ясних оченят.

— Гамба! Гамба, ти не спав? — пролунав дзвінкий голос.

Гонсалві й Павел разом повернули голови. В двері заглядав Домбо. Ставши на порозі, він розгублено кліпав то на штурмана, то на гостя, потім, закусивши губу, ввійшов.

— Гамба! Що гамба робив? Ой, гамба! — повторював хлопець, хитаючи головою й підозріливо озираючись.

Гонсалві всміхнувся, вхопив негренья за руку й притяг до себе.

— Кажи, друже, що скоїлось? — поспитав він.

Домбо показав рукою на пляшки, консервні коробки, глянув у ілюмінатор і знизав плечима:

— Де спав Гонсалві?

— Ми з географом і не лягали, — відповів штурман, позіхаючи й потягаючись.

— Гамба вмирай буде! — злякано вигукнув Домбо й помацав штурманові лоба, як це зробив учора Гонсалві, коли негренья, бліде, куняло в каюті.

— Байдуже, друже, байдуже, — махнув рукою Гонсалві.— Не хвилюйся. Мені не першина не спати. Не помру! Ця ніч була для нас надзвичайно щаслива. І на диво коротенька. І коли тільки воно встигло розвиднітись?

Гонсалві глянув на дзигар і здивовано звів брови:

— Ти ба, вже п'ята година! А ми могли б розмовляти ще цілу добу!

В каюті запала тиша. Домбо не відходив од штурмана. Павел дивився на тендітне чорне тільки з татуйованою шкірою, на великі полохливі очі. Потім запалив нову цигарку й глянув на свого кишенькового годинника. Таки й справді п'ята!

Першим порушив тишу Гонсалві.

— Звари нам кави, — наказав Домбові. — Але мені не клади жодної грудочки цукру!

Домбо лукаво блимнув на нього, всміхнувся й підморгнув, чим, певно, хотів сказати, що таки вгадав — штурман хворий. Потім вискочив з каюти, і його кроки залопотіли палубою.

— Коли вирушаєте? — спитав Павел.

— За дві години.

Сонце затопило каюту м'яким приємним сяйвом. Гонсалві погасив ліхтар. Годинник-дятел рівномірно цокав. За кожним разом птах розтуляв дзьобик, неначе ковтав минулу секунду. Очі фосфоресціювали. Птаха було зроблено так управно, аж здавалося, наче він живий: дзьоб ворухився, пір'я блищало проти сонця, очі зиркали гостро.

Дивлячись на годинник, Павел замислився.

Гонсалві встав, знову потягся, вийшов з каюти й незабаром повернувся. Балканов сидів, як застиглий.

— Чом задумалися, географі? — запитав штурман. — Чи не годинник мій, бува, сподобався?

Павел стрепенувся, відвів погляд від годинника й глянув на цигарку, що дотлівала в попільниці-мушлі.

— Дятел нагадав мені про рідний дім, — сумно всміхнувся він. — Коли я був такий, як оце Домбо, то змайстрував собі рогатку. На обійсті в нас росла стара ялина. Щодня до неї прилітав дятел з двома синицями-вартовими. Сяде дятлик на ялину, зіпреться на куценький хвостик, наче на стілець, і заходиться вистукувати дзьобом. Він стукає, на землю сиплеться тирса, а синички чатують, чи не впаде в дятла з дзьоба щось споживне. Та тільки-но я підступав до ялини, синиці-вартові здіймали тривожний писк і дятел летів геть.

Географ зітхнув і, підперши голову обома руками, повів далі:

— Одного разу я чатував на того дятла. Батько щось цюкав біля дровітні. Раптом хвіртка з гуркотом розчинилась, і до двору вдерлася ціла згряя турків, озброєних рушницями й пістолями.

Угледівши їх, батько з розгону переплигнув мур і зник у лісі. Турки майнули за ним. Залунали постріли. Зчинилась веремія. Хтось виказав таємний революційний комітет. Мій батько як зник у лісі, то тільки ми його й бачили.

Збігло чимало часу, але поліція не давала нам спокою. Кілька разів забирали й мене, й матір, жорстоко били та все випитували, де батько.

Дятел і далі літав на ялину, але я вже не чатував на нього. Тільки заздро дивився: чом не маю крил і не можу полетіти над горами, над лісами!..

Тепер мені доводилося допомагати матері. Діти на вулиці перешіптувались, мовляв, мій батько став гайдук^[31]. А моє серце сповнювала гордість.

Одного разу я повертався з поля й почув, як хтось голосить. Плач долинав од нашої хати. Мене мов обпекло вогнем. Я зупинивсь і прислухався. З наших сіней вийшла сусідка, а голосіння вибухло з новою силою. Плакала моя мати. Я чимдуж побіг додому. Мати качалася по долівці й скубла на собі коси. Захлинаючись від сліз, вона сказала мені, що батька спіймано й завтра його судитимуть у місті Панагюриште.

Цілу ніч ми не стулили ока. Мати замісила й спекла перепічку, засмажила курча, і вдосвіта ми подалися через гори до міста.

На подвір'ї поліційного управління — конака — башибузуки^[32] аж кишили. Ми зазирнули через мур і підійшли до брами. Мати раптом зблідла, поточилась, і я схопив її під руку. А вона лише показала мені на подвір'я. Я продерся крізь натовп, глянув — посеред подвір'я,

закутий у кайдани, покатований, з понівеченим обличчям стояв мій батько. Простоволосий, у лахмітті, але високий, з вусами та бородою, з великими сміливими очима, він здався мені справжнім казковим героєм. І я не заплакав, я з гордістю дививсь на нього. Поліцаї поруч нього скидалися на хирлявих і жалюгідних людей, що нервово метлялися навколо й шкірили зуби. В цей час вийшов каймакамин — повітовий начальник, гаркнув щось, башибузуки кинулися до брами й усіх нас порозганяли. Так ми й пішли, не піддавши батькові перепічку та смажене курча.

Його засудили до страти, але в ніч перед виконанням вироку наші земляки-копривштенці підкупили якогось поліцаю, й батько втік.: Він знову подався в ліси. Востаннє я його бачив під час Квітневого повстання...

Павел замовк і зітхнув. Знову озвався «дятел». Гонсалві схопивсь і швидко почав убиратись у форму штурмана португальського флоту.

Ввійшов Домбо. Він приніс на таці японський порцеляновий сервіз. Над двома філіжанками здіймалася білувата пара. Поставивши сервіз на стіл, негренья заходились прибирати пляшки, але Гонсалві зупинив його:

— Не треба, друже! Соріні прибере. А ти спакуй свої речі.

Потім витяг зі скрині велику шкіряну торбу й подав хлопцеві:

— Ось сюди спакуй. Та, дивися, гарненько.

Домбо знехотя взяв торбу, здивовано й розгублено блимаючи на Гонсалві. Штурман уникав дивитись на нього. Зітхнувши, він заходився мовчки шнурувати свої жовті краги. Павел потер червоні від безсоння очі. Домбо стояв, утупившись у змарніле обличчя свого господаря. Шкіряна торба повільно вислизнула з його рук і впала на підлогу.

— Гамба! — тихо й схвильовано озвався Домбо. — Що гамба хоче робити?

— Ти залишишся з географом... — не підводячи голови відповів штурман, але вуста йому раптом зсудомило, і він не домовив.

Настала гнітюча, напружена тиша. Ще під час обговорення з Павлом майбутньої подорожі, найважчою для Гонсалві уявлялась розлука з негреньям. І тепер ось настала мить, коли треба сказати хлопчикові всю правду. Павел мусив узяти Домба з собою як людину,

що знає мови кількох африканських племен. Домбо буде йому водночас і супутник, і товариш, і перекладач.

Все обговорено до найменшої дрібниці. В Криму Гонсалві зустрінеться з капітаном Матросовим: корабель «Севастополь» дорогою до Атлантики, де збирається полювати китів, зупиниться на умовленому місці. До берега пристане човен. Боцманові, який сидітиме в човні, Павел скаже пароль...

— Гамба! Кажі, що гамба хоче робити? — тремтливим од хвилювання голосом повторив хлопець.

Гонсалві не витримав. Пригорнувши до себе негренья, глянув у його повні сліз очі, поклав руку йому на плече й розповів усе, що вони вирішили з географом сю ніч.

Домбо слухав, а плеченята йому легесенько здригались, очі злякано блимали, велика сльозина покотилась по чорній щоці й заяскріла проти сонця бісерним зерням.

Невідомо, що саме було причиною — чи спомин про рідний ліс, про селище, про плем'я, про батька, чи довго тамований сум за батьківщиною, але Домбо не заголосив, не вчепився рученятами гамбі за шию, як чекав Гонсалві, а лише тихо заплакав, глянув на нього лагідними, довірливими очима й хитнув головою на знак згоди.

— Гамба, Домбо знову повертайся до Гонсалві? — зажурено прошепотів він, ковтаючи сльози.

— Авжеж, друже мій! Ти знову повернешся на корабель, і з тебе буде добрий матрос, — підтвердив Гонсалві, розчулений щирим сумом негреньяти.

Домбо, уявивши собі, як він повернеться на «Каталонію», як убереться в матроську форму, раптом примружив очі й усміхнувся.

Щоб переконати малого в своїй щирості, Гонсалві поліз до шухляди, витяг звідти новий пістолет у жовтій шкіряній кобурі, клякнув і сам причепив його негреньяті до паска. Очі в Домба засяяли радістю. Він помацав шерехату ручку пістолета. Гонсалві добре знав, що означає для негреньяти «вогнений лук». Ще в океані, коли Гонсалві навчав Домба стріляти, ця «таємнича машинка», яка «випускає вогненні стріли», спочатку жахала малого, але згодом почала притягати, наче магніт. Після кожного пострілу Домбо здивовано блимав на пістолет, а тоді лагідно гладив його рукою. За два місяці він уже добре володів зброєю, стріляв на диво влучно, але зброя так й

лишалась для нього річчю, оповитою таємницею, приступною тільки білим людям. Одного разу він запитав: чи справді у вогненному луці сидить жива сила? Це, мовляв, стверджували чоловіки їхнього племені. Білі люди — чаклуни, вони замкнули ту силу в залізо й примусили її страхітливо гриміти.

Найважче лишилось позаду. Гонсалві й Павел полегшено відітхнули. Домбо побіг пакувати свої речі.

За спільно складеним планом треба було налаштувати два пістолети, торбинку патронів для особистої охорони, фальшивий паспорт на ім'я Сілви Порту, з яким географ подорожуватиме португальськими колоніями. Рушницю привезе з собою штурман «Севастополя». Тепер лишається подбати про кошти. Павлові треба негайно надіслати до Софії телеграму з проханням переказати певну суму грошей.

II

Боцманський ріжок утретє розітнув повітря. «Каталонія» здійняла якір. Палубою сновигали матроси. За бортом тихо гомоніло розбуджене море. Подекуди на його поверхні спухали хвилі, схожі на темні прозорі міхури. Вітрила лопотіли під подихом уранішнього бризу. Шовковий португальський прапор, тріпочучи од вітру, виблискував, мов опал.

За хвилину-другу пролунав сигнал рушати. «Каталонія» легенько ворухнулась і, мов попелястий морський птах з білими крилами, підірвалась од причалу. Штурман стояв на палубі й махав своїми здоровенними руками. Пленел почув позад себе затамоване схлипування — то плакав Домбо. Він стояв, простягти руки вперед, туди, де на хвилях погойдувався корабель, і неначе намагався дотягтися до свого любого гамби Гонсалві.

Павел і Домбо стояли на березі, доки «Каталонія» зникла за обрієм... Порт потроху прокидався. Попід берегом повільно повзли біржі й невеличкі вантажні суденця. За ними, Мої» сарана, сунули рибальські човни. Серед людського гамору та галасу чути було, як торохтіли вози, іржали коні, ревли віслиюки, рипіли немашені колеса: «Шербет! Шербет!^[33] — вигукували хрипкими голосами продавці.

«Боза, солодка бозичка!»^[34] — протяжно співав якийсь албанець.
«Салеп! Салеп!»^[35] — горлав старий турок з цапиною сивою борідкою.

Цілі метки вантажників у лахах з товстелезними мотузками за плечима ледачкувато порозлягались на сонці, не випускаючи з зубів довгих люльок. Рій замурзаних турченят з неймовірним вереском подався назустріч розкішній європейській яхті, що саме кидала якір у бухті Золотий Ріг. З навколишніх руїн та хиж сходився старцюватий люд, що сновигав у порту й пропонував свої руки за шмат хліба.

Таким літнім ранком Стамбул відкриває своє справжнє обличчя — дахи та жебри працелюбного народу і розкіш та блиск беїв, пашів і багатих урядовців.

Павел та Домбо насилу продерлись крізь цей натовп.

III

Вузенька й крива брукована вуличка привела двох перехожих до високого муру з широченною гратчастою брамою. Крізь грати виднівся розкішний парк. З глибини його з-під густих кипарисів визирав білий палац із мармуровими сходами. Над золотавим піском алеї посхиляли віти старі смоковниці, плакучі верби та різні південні чагарі. Троянди поширювали в повітрі п'янкі солодкуваті пахощі. Підперши мур спиною, обіч брами куняв миршавенький сивий дідусь, сліпий на одне око.

— Агов, діду! — гукнув Павел. — Як потрапити до Хатпазару?

Турок спросоння сіпнувся й підвів голову.

— До Хатпазару? — перепитав він і замислився. Потім ціпком накреслив на землі цілий лабіринт вулиць.

— А що отам? — показав рукою Павел на палац у парку. — Музей?

— Цитьте — приклав дідусь палець до губів. — Де там музей! Це палац Шекир-паші! Тут у нього гарем з двадцятьма красунями.

А ще старий пояснив, що коли хто проїздить поблизу гарему, той повинен обмотувати коням копита ганчірками, щоб не цокали, її дзвіночки затикати соломою.

Балканов засміявся і рушив далі. Старий турок перелякано відсахнувся. Домбо ще кілька секунд роздивлявся на мармуровий

палац у мальовничому парку, та вгледівши, що Павел пішов, і собі подався за ним.

— А гамба має бохобохо? — запитав Домбо, наздогнавши Павла.

— Ні, — відповів той, здогадавшись, що мовою Домба «бохобохо» — це великий будинок. — Такі бохобохо мають лише ті, хто торгує людьми з твого племені, та ще власники кораблів, таких, як «Каталонія». Люди працюють, а багаті користуються з їхньої праці. Зрозумів?

Але не так сплота було негряті зрозуміти все це. Воно не мало чіткої уяви про світ, про будову держави, та ще й португальської мови не знало до ладу. Отож Домбо ніяк не міг збагнути, чому це одні білі мають кораблі, а інші — ні; одні мають великі бохобохо, а інші ночують на бруківці просто неба; одні вбираються в розкішний одяг, інші — в лахи; одні ситі, а інші — голодні.

Домбо пояснив, що в нього в племені всі мають хижки. Впольовану дичину розподіляють нарівно. Плоди зносять до спільної комори, а тоді всі одержують однакову пайку. Гуртом обробляють землю, гуртом збирають урожай маніюки, кукурудзи, ямсу. В лісі деруть дикий мед та віск, збирають кокосові горіхи, плоди хлібного дерева — і знову таки розподіляють усе це поміж членами племені. А коли пощастить виміняти за слонячі ікла солі та тютюну, то й це все нарівно ділять між усіма жителями селища.

— У наш плем'я краще, гамба! — зробив висновок Домбо. — Але лихі білі прийшли з вогненними луками й розігнали плем'я.

«Прокидається таки негрятко!» — подумав Балканов й уважно глянув на серйозне хлопчинове обличчя.

Вони прибули на курний майдан. Маленькі перехняблені крамнички та майстереньки належали здебільша болгарським ремісникам. Низенькі, з пооблуплюваними вивісками, геть обчіплені вуздечками, недоузтками, дерев'яними сідлами для віслюків та мулів, свитками з грубого домотканого сукна, чорними гайтанами — шнурками для оздоблення національного одягу, гетрами, разками намиста та червоними китицями для конячої зброї.

У крамничці, куди зайшли Павел та Домбо, крізь запорошені шибочки насилу продиралося денне світло. З темного кутка, мов синій пацюк, виповз горбатий крамар в окулярах і зустрів відвідувачів цілою зливою вихвалянь власних товарів.

Він часто-часто блимав, крутив головою, вимахував руками, а очиці йому лукаво світилися.

Насамперед Павел купив для Домба кілька разків намиста й тут же начепив йому на шию. А коли подарував малому ще й гарне наруччя із дрібних пацьорків, то щасливішої за Домба людини не було на всьому світі. Потім Балканов понакуповував ще цілу хуру різних стрічок, намиста, шовкових ниток та барвистих ситців. З другої крамнички понабирав ножів з дерев'яними колодочками, добрий десяток маленьких сокирок, теслярського знаряддя, кишенькових ножичків, цвяхів, цигарок тощо.

Поки що все йшло гаразд. Домбо ні на крок не відступав од Павла. Лише іноді сідав, обхопивши худі колінця руками, й сумував за Гонсалві, але Балканов робив усе можливе, аби розвіяти його тугу. Намагався ставитись до нього навіть краще за самого штурмана. Поводився з ним як з рівнею. Називав його так само, як і Гонсалві, другом.

Але негрень, нема-нема, та й питає про Гонсалві.

— А ми ще його побачимо?

— Авжеж, Домбо! Ми знову повернемося й зустрінемо твою «Каталонію»!

Але Домбо недовірливо похитував головою. Єдине, що його втішало, — це повернення в країну свого племені, де лишився батько. Це розбурхувало хлопчикову уяву, й він чимраз частіше посмикував увечері струну марімби або ніжно гладив разки намиста з перламутрових та скляних зерняток, призначених для людей його племені, й мугикав своїх африканських пісень.

IV

За десять днів, як і домовлено з Гонсалві, Павел та Домбо віддалік од Золотого Рогу чекали на прибуття «Севастополя».

Сонце давно зайшло. Стамбул оповивали синюваті присмерки. Небо було захмарене й непривітне. В затоку запливали вітрильники, баржі та торговельні кораблі. На березі тільки коли-не-коли промайне людська постать і, мов тінь, розтане в напрямку до міста. Павел Балканов з маленькою борідкою й коротко підстриженими вусами, у

формі португальського матроса, з новим пістолетом у жовтій кобурі на паскові смоктав бурштинову люлечку. На великому клунку обіч сидів замислений Домбо.

Все було готове для далекої подорожі. Африканські племена цікавили сокирки, ножі та прикраси: гроші в них не в пошані. Через те у клунках було намисто, перламутрові чотки, кухонні й кишенькові ножі, сірники й тютюн, атрибути похідної аптечки тощо.

О дев'ятій за місцевим часом у сутінках вималювався силует великого корабля. З палуби стриміли жерла гармат. Білими крилами лопотіли вітрила трьох щогл. Пароплав користався з ходового вітру, щоб заощадити вугілля.

Пролунало один за одним три сюрчки. Пароплав стишив хід і розвернувся. Потім повільно пішов до берега. Павел нетерпеливився. Якщо це «Севастополь», то він повинен зупинитись і вислати до берега шестимісного човна.

Географ дістав з кишені зібганий папірець, засвітив сірник і, піднісши написане до очей, прочитав: «Судно «Севастополь», капітан — Матросов, штурман — Андрій, керманіч — Рибкін, боцман — Микита Степанович».

Заскреготали блоки, од корабля відокремився великий довгий човен і, наче рибина, ковзнув до берега. На кормі маячила людська постать. Друга швидко веслувала. Павел напружено вдивлявся у сутінки. Серце йому в грудях мало не вискакувало. «Вони чи не вони? — питав він сам себе. — Може, я помиляюся?»

Ні, помилки не було. Човен, розітнувши хвилю, вривався носом у пісок. З човна вихилився високий, кремезний довгобородий матрос і забубонів густим басом:

— Сілва Порту?

— Сілва Порту до ваших послуг, — відповів Павел, як і домовлено з Гонсалві.

Бородатий боцман простяг руку і вхопився за прибережний кущик, бо човен змивало хвилиною в море.

— Давай, братику, чого озираєшся! Бережи секунди! — суворо, з докором прошепотів бородань.

За якусь мить вантаж опинився в човні, а два таємничі пасажери теж не загаялися. Микита Степанович махнув рукою. То був сигнал вирушати. Озвався плюскіт весел, і човен поплинув темною, як коломазь, водою.

...За півгодини «Севастополь», стрункий гарний китобоець із круглою кормою та гострим носом, пристосований для далекої плавби, безгучно віддалявся од Стамбула...

V

...Але все це сталося давним-давно. Давно вже лишилися позаду Суец і Червоне море з яскравими водоростями, які забарвлюють морську глибіню, і хмари сарани, що тайфуном прогули над кораблем;

залишилась позаду й Аденська протока, й Протока Сліз, де ось уже п'ять років лежать на дні «Реженерадуш» та славетний капітан Сілва Порту. А тепер перед очима вдень і вночі було лише безмір'я океану, що інколи скипало, здиблювалося й із шаленим ревінням вергало на китобоєць спінені від люті гребінчаті свинцево-зелені хвилі.

Але потому наставали дні, коли Індійський океан, наказившись досхочу, стомлений і знесилений, лежав лагідно й тільки тремтів, неначе зітхав уві сні. Сонце, мов припнуте до зеніту, сипало жаром і полум'ям. Від спеки на палубі годі було всидіти. Залізна обшивка корабля розжарювалась, аж повітря над нею леліло, і єдине місце, де ще людина могла знайти собі захисток, був холодок під вітрилами.

У такий час Павлові здавалося, ніби його смажать на рожні. Розхристаний, майже голий, важко сапаючи, він марно обмахувався якимось шматком картону, а тим часом Домбо, дитя Африки, був геть байдужий до того пекла.

Блакитний китобоєць стрімко линув уперед. Він уже проминув і мальовничі береги Єгипту, і Судан — країну-зоосад, і Ефіопію, й Сомалі, й Танганьїку...

Зараз керманіч Андрій Черкасов управно маневрував у небезпечній Мозамбіцькій протоці. Трохи нахилившись, наставивши вперед гостру, мов клин, рудувату бороду, поривчастий Черкасов раз у раз повертав голову то в той, то в інший бік, мружив проти сонця гострі карі очі й стріпував саморобною сережкою-монеткою. Вітер гув у лаштунках і зривав піну з хвиль, що шаленіли на всьому неосяжному просторі.

РОЗДІЛ П'ЯТИЙ

Домбова літера. Поморські острови. Полювання на акул. Чорні акробати. Жертва корабельної катастрофи. Домбо застерігає. Сімонє Альварес добуває собі пістолет. Зазіхання канцлера. Перші кроки Африкою. Работоргівець

I

Павел задумливо стояв, спершись на поруччя, й з несподіванки аж сіпнувся, коли хтось доторкнувся до нього.

— Гамба хворий?

Поруч був Домбо. Він дивився на Павла сумними очима, й довірливий погляд та співчуття, що відбилося на його чорному личку, викликали в серці географа ту особливу приязнь, яка буває тільки до близької людини.

Чи довго простояв отак, спершись на борт, Павел Балканов і сам не сказав би. Він геть виключився з корабельного життя. І чого тільки не передумав за цей час, де тільки не побував уявки! Ніби щоб звільнитись від спогадів і повернутися до дійсності, географ заплющив очі й трусонув головою.

— У мене нічого не болить, — поклав він руку хлопчикові на плече. — Звідки ти це взяв?

— Хворий, гамба, хворий! — настирався малий.

— Та ні-бо, друже!

Він навмисне зберіг звертання «друже», бо гадав, що це слово містить у собі ту таємницю, котра ще дужче зблизить їх обох і допоможе стати щирими й нерозлучними приятелями, як були Домбо й Гонсалві.

Але Домба тієї миті турбувало інше.

— Чому стій отак, гамба? — запитав він, показавши, як географ сперся на борт, схилив голову й примружив очі.

Домбо так дотепно імітував кожен порух, що Павел не втримався й зареготав, поплескавши його по спині:

— Ти справжній митець!

Але Домбо не зводив з нього очей і сумно хитав головою.

— Гамба дурити Домба! Хворий, дуже хворий! — не вгавав він.

Павел знизав плечима — що тут діяти! А тоді стулив пальці в кулак і гупнув себе в груди, намагаючись цим довести, який він здоровий і дужий. Але і це не допомогло. Домбо видобув із свого набедренника білу пігулку, що дав йому колись Гонсалві, і, тримаючи її двома пальцями, простяг Павлові.

— На біле зернятко! — серйозно мовив він. — Не буде боліти голова. Біле зернятко прожени злий дух. Бери!

Павел безпорадно розвів руками. «Зрештою, — подумав він, — аспірін не отрута, чом би не потішити малого? Навіщо хлоп'яті хвилюватись, коли воно втелющило собі в голову, що я хворий і лише пігулка допоможе мені?»

Він узяв «біле зернятко» і проковтнув. Домбо аж завищав з радощів, підплигнув і двічі лягнув себе по колінцях: злого духа вигнано, гамбу врятовано!

Невідомо, доки отак стрибало б негренья, якби Павел раптом не нахмурився.

— А чому ж ти тоді не проковтнув пігулку? — насварився він на Домба пальцем. — Збрехав своєму другові Гонсалві!

Домбо знітився, похнюпив голову й заходивсь роздивлятися свої босі ноги. Потім спідлоба блимнув на Павла, і в оченятах йому заплигали бісики.

— Ну, скажи, нащо ти збрехав Гонсалві? — доскіпувався Павел.

— Бо Домбо не був тоді хворий, — ледь чутно відповіло негренья.

— Як це так «не був»? А чому ж ти став тоді такий кволий?

І очі тобі почервоніли.

Негренья всміхнулося, хитро примружило одне око, як навчав його колись Гонсалві, і покрутив головою:

— Домбо було сумно. Соріні сказав: Гонсалві вбитий! Що робити Домбо без Гонсалві? Гонсалві — Домбів господар!

— Штурман був тобі друг, а не господарі, — виправив його Павел, але хлопчик не погодився.

Він здивовано стенив плечима й розвів руками:

— Як це так, гамба? Біла людина — господар, чорна — наймит.

— Це не вірно! — перебив його Балканов.

— Вірно, гамба! — щиро запевнив Домбо.

Павел подививсь у ясні хлопчикові очі, на татуйовану шкіру, на великі кола, вималювані на щоках, і, поклавши руки малому на плечі, довго говорив йому про несправедливий устрій світу, про добрих білих, які врятували колись Домба, про лихих білих, які вбили «матату» — Домбову матір...

Павлові слова, на перший погляд прості й зрозумілі, геть спантеличили хлопчину. Домбо нічого не відповів, але почуте приголомшило його. Потому він довго міркував про це й часто розпитував Павла, звідки беруться лихі білі й звідки — добрі. Нарешті розтлумачив усе по-своєму: лихі білі — то друзі злого духа Тали Монгонго.

Днів за два по тому, прогулюючись палубою, Павел натрапив під фок-щоглою на Домба. Хлопець лежав долілиць, тримаючи в руках клаптик паперу, і то підносив папірець до очей, то дивився на нього здаля. Павел обережно підійшов ближче, та негрень, певно, помітило це, бо схопилось на рівні ноги, швидко зібгало папірець і хотіло викинути його за борт. Але Павел устиг перехопити Домбову руку.

Те, що він побачив, дуже здивувало його: малий намагався писати літери латинського алфавіту! А надто старанно повиводив велике «Д». Увесь аркушик був помережаний кружальцями. По різках аркушика видно сліди кількох невдалих спроб написати «М».

Збентежено дивлячись на свої босі ноги, Домбо пояснив: Гонсалві навчав його малювати ці знаки, які буцімто складуть на папері Домбове ім'я. Потім, неначе аби перевірити, чи справді так, він підвів очі на Павла.

— Що каже оце? — показав на першу літеру.

Павел прочитав уголос. Негрень пустило оком бісики й усміхнулось.

— А це літера «О», — додав Павел.

— Гонсалві теж кажи «О»! — зрадив Домбо і втупився в таємничі «живі знаки» білих людей.

Сівши на мотку корабельних канатів, Павел витяг з кишені олівець, підмостив під аркушик кобуру пістолета й вивів кілька кружалець та великих літер. Потім написав ім'я «Домбо» цілком, показав хлопцеві й по складах прочитав уголос. Малий повторив. А коли сам узяв олівець і спробував послинити його, Павел дав йому по пальцях щигля.

— Олівець слинити негоже! — попередив він.

— Добре, гамба! Домбо не слинити вже! — відповіло негрня, затисло олівець у довгих чорних пальцях і повільно, щосили натискаючи, вивело латинське «В». Але замість поставити паличку позаду кружальця, поставило її попереду. Павел виправив.

Так закінчився перший урок.

«Севастополь», розтинаючи хвилі, йшов уперед. Над безмежним водяним простором ширяли альбатроси та буревісники. За кормою тяглася довга пінява смуга.

Матросов стояв на капітанському містку й крізь бінокль напружено вдивлявся у обрій, незворушно спокійний і суворий. Але, зовні суворий, він був людиною доброї й лагідної вдачі, по-батьківському турботливий щодо підлеглих. Навколо капітана метушився жвавий Черкасов, без угаву бубонів своїм густим басом.

Двоє матросів, голі до пояса, грали в карти у холодку під вітрилами. Обіч них боцман Микита Степанович, рудий дідок з маленькими неспокійними очицями й сивим пасмом у породі, чистив новий драгунський карабін. Мугикаючи пісеньку, він часто наставляв цівку проти сонця і явно милувався зброєю, його негучний і хрипкуватий голос жебонів, наче кода, що продирається густими очеретами:

Під берізкою чекав він
Не годину, і не дві...

II

— Малий хід! Тримай ліворуч! — гримів у рупор Черкасов.

Корабель лавірував поміж визубнями гострих коралових рифів, утворених мільйони років тому химерним тваринним світом океану.

— Ще ліворуч! — лунали короткі команди. — Право-ру-уч!

Павел дивився в розгорнену карту й червоним олівцем виводив по блакитному океанові тоненьку звивисту лінію.

Поруч азартно вигукували матроси:

— Винівку! Клади винівку, кажу!

— А дзуськи! Короля не хочеш?

Павел згорнув карту, поклав у кишеню й прислухався до перегуку гравців.

— Короля! Вони мені й так у печінках сидять, оті королі та царі!

Кучерявий рябий матрос постукав люлькою об ніготь пальця й глянув через борт:

— Чи ти ба! Вже й Коморські острови!

— Значить, уже Комори! — полегшено зітхнув другий.

На обрії вимальовувалась горбкувата смуга землі, схожа на темний тулуб кита, що виринає з морських глибин.

Павел згадав, що на цих островах, розкиданих між континентом і Мадагаскаром, Сілва Порту колись висадив іспанських авантюристів.

Балканов стояв, утупивши очі в темну криву смужку суходолу, коли до нього підступив Матросов.

— Ну, географі, ось ми вже й проминули це кляте кладовище! — спокійно проказав він і відкинув блискуче вічко своєї люльки. — Незабаром зійдемо на суходіл. Наберемо прісної води.

— А де ми кинемо якір? — запитав Павел, глянувши капітанові в обсмалене вітром обличчя.

— У Мозамбіку, — відказав Матросов і замислено погладив гостру бороду.

Вони сперлись на борт і закурили. Вільні од вахти матроси лагодили одяг, загоряли на сонці, а Домбо, лігши долілиць, притримував однією рукою клаптик паперу й, старанно слинячи недогризок хімічного олівця, малював знаки, що з ними білі люди розмовляють, мов з живими істотами. Але, вгледівши Матросова та Балканова, які жваво гомоніли, він засоромився, схопивсь на ноги й утік геть.

Сонце стало на вечірньому прюзі. Небосхил зайнявся червоним полум'ям. Здавалося, захід кропив океан розтопленою міддю.

Потім, як звичайно буває в цій частині земної кулі, раптом упала чорна тропічна ніч.

Вітер посилювався, здійнялися хвилі. Нервово залопотіли полотнища. Линви напнулися, щогли зарипіли, й корабель ще швидше помчав уперед.

З кают-компанії долинули звуки баяна й дружні чоловічі голоси. Капітан прислухавсь і всміхнувся:

— Розважаються наші хлопці!

Разом з Павлом Матросов увійшов до кают-компанії. Повновидий, рум'яний, веснянкуватий парубок, спритно перебираючи пальцями перламутрові гудзики, грав на баяні, а матроси, примружившись і стиха погойдуючись у такт музиці, співали тихо, з почуттям. Посеред гурту, розімлілий від музики, сидів боцман Черкасов і посмикував себе за сережку-гривеник.

У приміщенні було парко. Попід стелею пливли сизі хмари диму.

Матросов сів, кахикнув, щоб прочистити горло, а тоді, обійнявши однією рукою баяніста, заспівав і собі.

Згодом несміливо, навшпинячки, зайшов Домбо. Вгледівши Павла, підійшов до нього і сів поруч просто на підлозі, по-турецькому схрестивши ноги. Павел дивився, як Домбо, похитуючись у такт музиці, намагається підспівувати матросам, а його чорний пальчик тихенько посмикує струнку марімби...

Піч видалась ясна. Небо, з якого вітер повимітав усі хмари, яскріло великими зірками. М'яким ніжним сяйвом мерехтіло сузір'я Південного хреста.

III

Хоч як було весело й цікаво на кораблі, але часом Павла охоплювала туга, і водяна пустеля та небесна блакить здавались йому докучно одноманітні. В такі сумні години Павел гукав Домба до себе в каюту й сідав з ним за столик. Він водив чорною рукою негрєнати й змережував білий аркуш паперу рядками кружалець, паличок та гачків. Потім читав книжки, а Домбо пробував писати самостійно, але для малого, видно, то була аж надто важка робота.

Одначе поступово таємничі кружальця та гачечки ставали для Домба чимраз простіші й зрозуміліші. Він уже не питав, чому географ дивиться на білий папір і розмовляє з ним, неначе з живою людиною.

Одного раннього ранку, щойно з океану виринуло червоне кружало сонця, Домбо забіг до каюти й збуджено заторохтів:

— Гамба, йди! Гамбу гукай Черкасов!

Павел вибіг на палубу. Черкасов стояв біля борту і вдивлявся у далечінь. Підійшовши ближче, Павел і собі став приглядатись. За кілька миль від корабля було видно якісь вогненні смуги.

— Бачили таких попутників? — кивнув рукою Черкасов. — О, о, дивіться, пішли! — він пересунув люльку в куточок губів і всміхнувся.

— Що то таке? — запитав Павел.

— Акули, братику! — одказав Черкасов і, пихнувши люлькою та торкнувши пальцями сережку, додав: — От хижі тварюки, справжнісінькі тобі тигри! Нещасні ті водолази! У Мексиканській затоці щороку гинуть десятки ловців перлів. А надто кровожерні акули в Каліфорнійській затоці! Підходять там до самого берега й накидаються на людину, мов ті вовки!

Андрій Черкасов замовк, дивлячись на вогненну смужку, що, зробивши широке коло, помчала просто до корабля.

— Ач які зухвалі! — мовив штурман, не зводячи очей з акул. — Вам, Балканов, уже доводилося їх бачити? Тільки живих, ось так, як зараз?

— Ні, штурмане, я в океані вперше.

— Ну й звірюки, скажу вам, ну й звірюки ж! — похитав головою Черкасов. — Яюсь я бачив акулу метрів сім-вісім завдовжки, а вапно понад п'ятсот кілограмів! У роті в неї шість рядів трикутних зубів, гострих та ще й із зазубринами. А що вже прудка, спритна та і дужа — братику ти мій! Справжній ураган! Тож і не дивно, що якийсь там Брюхер з Марселя знайшов у череві такої акули людський труп, цілий, у одязі та ще з годинником у кишені! Колись мені французькі моряки розповідали про такого хижака — виплигнув з поди та й ухопив на борту матроса за ногу!

Черкасов захопивсь був розповідями найневірогідніших історій, коли це Домбо раптом заверещав:

— Гамба, дивись, тама-тама!

Він показував рукою й напружено вдивлявся кудись ліворуч.

— Ой, тама-тама! Гамба, дивись! — аж підстрибував Домбо.

Черкасов з Балкановим повернули голови. Метрів за п'ятдесят від корабля, наче лезо, розтинала воду велика «морська гієна», як називають акул матроси. Вона припливла, ніби навмисне, щоб підтвердити правдивість штурманових історій. Могло здатися, що акула аж пнеться, аби якнайкраще показати себе: сновигала взад і вперед й робила круті повороти, спритно маневруючи, а коли помічала у воді кухонні покидьки, виверталася догори черевом, яке блищало

проти сонця білим оксамитом. Бо тільки так, черевом догори, акула може вхопити здобич на поверхні води.

Павел вистрілив по одній акулі, що слідувала за кораблем. Хижак навіть не сіпнувся, хоч куля очевидячки влучила, бо на воді потяглась червона смуга. Ще добру годину ширяла «морська гіена» навколо «Севастополя», аж нарешті відстала. Мабуть, таки знесиліла.

Поблизу острова Мафія китобійця наздогнала буря. Океан закипів і вкрився білою пінявою. Обрій запнули важкі свинцеві хмари. Стало задушно. Докотились перші громовиці. Сліпучі блискавки краляли небо. І незабаром ціла зграя акул оточила корабель і заходились терпляче пантрувати жертв корабельної катастрофи. Але капітан Матросов і цього разу не пригостив їх.

Хижакам, певно, надокучило марно чатувати, бо вони зникли, навіть не дочекавшись кінця бурі.

Але часом траплялося, що навколо цілими днями не видно було живої істоти — ні тобі альбатроса, ні морського орла, ні буревісника, ні бодай поганенької акули. Куди тільки глянеш — хвилі та хвилі. В такі дні Павел був мовчазний і задумливий, сидів у каюті й щось писав або креслив якісь географічні схеми. Домбо крадькома зазиравав до нього, але, побачивши свого гамбу за роботою, навшпинячки повертався назад, вмощався десь на трапі й починав тихенько бренькати на марімбі.

Одного разу хлопчик тихесенько зайшов до каюти й ледь чутно прошепотів Павлові, хитро мружачи оченята:

— Гамба, прийшли кімо-кімо! Багато кімо-кімо!

— Кімо-кімо?! — радісно схопився Балканов і виглянув у ілюмінатор.

Неподалік корабля й справді ширяли в повітрі цілі зграї чайок, сповнюючи простір квилінням і вереском. Деякі вже почали всідатись білими низками на реях та канатах. Павел вибіг на палубу, а там уже хтось горлав у грубу:

— Мозамбік! Мозамбік!

Години за дві, як берег був ще досить далеко, Павел уздрів перші піроги^[36]. А коли корабель увійшов до затоки, піроги оточили його з усіх боків. Тубільці наввипередки пропонували матросам свої послуги. Їхні чорні тіла вилискували проти пекучого сонця, наче змащені дьогтем.

Як і на всьому африканському узбережжі, тут виявилися вправні пловці — вони ловили кинені у воду монети зі спиртністю циркових акробатів.

Тубільці простягали морякам плетені очеретяні кошики з яскравими мережками, барвисті скриньки, рогожі, пальмове вино, прикраси з черепашок та круглі бамбукові стільчики.

Корабель кинув якір неподалік берега. Матросов заборонив екіпажеві сходити на суходіл. У човни посідали тільки ті, хто мав поповнити запаси харчів та питної води.

«Постачальників» супроводжував сам капітан. Спочатку він запросив до свого човна й Балканова, але потім передумав — серед тубільців шаленіла якась епідемія.

Ополудні Матросов гукнув географа до капітанської каюти. Біля дверей Павла перестрів Домбо й на мигах попередив, що там чужі люди. В каюті й справді сиділо двоє незнайомців. Один низенький і натоптуваний, з гладким мизатим обличчям, другий — високий, сухоробрий і миршавий, з довгою сивою бородою, вдягнений у якісь лахи. Замість взуття на ногах він мав прип'яті мотузязччям два шматки шкіри. Над лівою бровою в нього виднів шрам у формі підківки. Обличчя було маслакувате, горбоносе й зморшкувате, а з-під обрідних брів неспокійно поблискували маленькі, гострі й пронизливі очиці.

Матросов відрекомендував географові гостей. Кремезний, куцов'язий, з залитими салом оченятами був мозамбікський шинкар. В нього капітан щороку закупував харчі. А довгобородий Сімоне Альварес, жертва корабельної катастрофи, буцімто випадком потрапив до шинкаря. Коли шинкар почув про курс «Севастополя», то попросив Матросова взяти нещасного чоловіка з собою на корабель.

Обидва були португальці.

Сімоне Альварес мав колись у Західній Африці плантацію, але продав її й за ті кошти вирішив повернутись на батьківщину. Та однієї лихої ночі корабель, на якому він їхав, затонув під час урагану. Майже всі, хто був на борту, загинули. Врятувалось лише кілька чоловік. Серед них і Альварес.

Цілі п'ять років блукав він з острова на острів, доки нарешті опинивсь на Мозамбіку. Тут і натрапив на співвітчизника, який дав йому притулок, шмат хліба й пообіцяв допомогти.

Сімонє Альварес хотів тепер повернутись до Західної Африки, розробити нову плантацію й заощадити грошей, а вже тоді поїхати на батьківщину.

Матросов від щирого серця погодивсь узяти пасажира, тим паче, що трапляється попутник географові.

Вислухавши капітана, Павел глянув на Альвареса. Матросов поспитав, чи згоден Балканов мати за попутника цього чоловіка.

— Згода! Щаслива зустріч. Він — людина досвідчена, знає дорогу. Буде нам провідник! — відповів болгарин і подав руку Альваресові.

Цю хвилину йому й на думку не спадало, кого він бере собі за провідника через незнані й небезпечні землі.

Сімонє Альварес радісно заблимав темними очицями, всміхнувся на весь рот, показавши свого єдиного переднього зуба, й клякнув перед Матросовим.

— Я безмежно щасливий, сер! — прошамкотів він англійською мовою. Голос у нього виявився писклявий і якийсь не щирий. — Ви рятуєте від голоду безталанну жертву корабельної катастрофи! Хай вам бог помага, бо я людина нещасна!

Матросов розгубився й спохмурнів. Він ухопив потерпільця попід руки й вигукнув:

— Устаньте, Альваресе! Дайте богам спокій! Людина повинна мати самоповагу. Що ви робите! Я не заслуговую на ваші сльози та поклони.

— Ой капітане! — не вгавав той. — Коли б ви могли собі уявити всю шляхетність вашого вчинку! Я просто не знаю, чим мені вам віддячити!..

Сімонє Альварес, розтираючи кулаками сльози, підвівся, підібгав поли своєї одежини, зметаної з просмоленого брезенту, й знову покрив голову якоюсь строкатою ганчіркою. На миршавій шиї в нього на блаґенькому ремінчикові теліпалася невеличка шкіряна торбинка. Високий і захлялий, він і дійсно справляв ураження людини, яка скуштувала чимало лиха.

Гладкий шинкар лишився дуже задоволений. Подякувавши Матросову, він тицьнув у руки Альваресові пляшку рому й подався собі геть.

Ще не встиг «Севастополь» здійняти якір, а Сімонє Альварес уже ліг горілиць на палубі під фок-щоглою, заклавши руки за потилицю.

Домбо, пильно придивляючись, кілька разів пройшов повз нього. Та Альварес гримнув на хлопчика й сердито насварився кулаком.

— Який цей чоловік? — поспитав увечері Домбо.

— Чужий, — відповів Павел. — Ми візьмемо його з собою. Буде нам за провідника. Добре знає ті місця.

Домбо злякано втупивсь у Павла, потім незадоволено похитав головою.

— Лихий чоловік! Лихий білий! — зробив висновок хлопець.

— А тобі звідки це відомо? — засміявся Павел. — Він просто нещасна людина та й годі! Жертва корабельної катастрофи.

Домбо на те нічого не сказав, а тільки похлоливо ще раз глянув у бік португальця і ображено насупився.

Павел не звернув уваги на слова негрєняти. Трохи побавившись із Домбом, узяв його за руку й повів до кают-компанії вечеряти...

IV

Жертва корабельної катастрофи Сімонє Альварес майже завжди лежав під фок-щоглою, похмурий, мовчазний, розпачливо втупившись

у небо. Ні з ким з екіпажу не розмовляв. У своїх лахах він був схожий на звіра, вигнаного з барлога. Час від часу розшморгував торбинку, що висіла в нього на шиї, й довго порпався в ній своїми кощуватими пальцями. Сухоробрий і замлілий, з гарячковими очима, Альварес наче був утіленням горя й розпуки. До їдальні він завжди приходив останній, примощувався скраєчку й поволі жував страву своїми беззубими щелепами. Тільки коли Павел підходив до нього, Сімонез несподіваною для своїх років спритністю схоплювався на ноги.

Поживні харчі та відпочинок швидко відновлювали сили старого. За місяць він підбадьоривсь, набрався тіла. Шкіра на обличчі йому розгладилась. Але в очах не згасав темний каламутний вогонь. Павел пояснював це тяжкими знегодами, що їх зазнав потерпілець.

Проте Домбо уникав португальця. Альварес дивився на хлопчину якось вороже. А одного разу так штурхнув малого, що роздер йому шкіряний набедреник. Домбо настобурчивсь, мов звірєня, люто глянув на португальця й щось крикнув йому своєю мовою. На ту хвилину нагодився Павел. Альварес схаменувся, знітивсь, але хутко опанував себе й роблено зареготав.

— Пожартував з дикунчам, сер! — прошамкав він, спохвату перейшовши на англійську мову.

— Дивні жарти! — обурился географ. — Ви роздерли йому набедреник! А ще прошу запам'ятати: на цьому кораблі немає дикунів.

— Вибачте, — смиренно розвів руками португалець.

Павел суворо глянув на нього.

— Цей «дикун» — мій товариш. Я дуже його ціную. Забороняю вам прозивати його образливими словами. І жартувати надалі отаким робом — теж!

— Розумію, сер! Даруйте... — догідливо схилив голову португалець.

Тримаючи руками розпанаханий набедреник, Домбо презирливо дививсь на Альвареса.

— Гамба, це лихий чоловік! — поскаржився хлопчик, коли вони відійшли геть.

— Ні, друже, він не лихий, він просто пожартував, — спробував усміхнутися Павел.

— Погано жарти! — мовив Домбо.

Хоча Павел і намагався якось заспокоїти Домба, проте в Альваресовому вчинкові надто вже одверто прозирала ненависть до чорних. Павлові довелося бачити в порту Дюрбан, як катують негрів, коли їх, мов худобу, вантажать у трюми. А в Порт-Елізабеті якийсь голландець шмагав двох чорних канчуком, аж у тих зі спин струмилася кров. Ці негри навіть не були рабами того колонізатора, вони просто служили в нього за наймитів.

Європейські колоністи мали тубільців за робочу худобу, за нікчемні істоти, що їх кожен білий може безкарно катувати, навіть убити. Негри були беззахисні. Їхні права не охороняв жоден закон світу. Влада білих прирекла їх до каторжного життя...

Від того дня Сімоіе Альварес почав докладати всіх зусиль, аби заприятелювати з негрням. Щире й лагідне хлопчикове серце відтало. Одного разу Павел угледів у руках Домба полумисок юшки та окраєць хліба. Він зупинив хлопчика й спитав, куди це той простує. Виявилось, негрня носило їжу Альваресові.

Вже кілька днів Альварес мав Домба за служника й примушував його носити страву до себе в каюту. Павел заборонив це робити. Альварес не образився, навіть удав, що йому й самому прикро за власний учинок.

За тиждень по цьому Павел гукнув Домба до себе в каюту. Негрня, як завжди, ввійшло навшпинячки. Павел, захопившись роботою, спочатку й не помітив малого. На столі лежав розібраний пістолет. Павел зосереджено складав зброю, навіть не підвівши голови. Якась цупка пружинка вперто відскакувала. Лише коли Домбо притис пружину своєю тоненькою ручкою, Балканов угледів його й усміхнувся:

— А, прийшов? Ну, тоді тримай міцно!

Домбо заходився допомагати. Незабаром добре змащений і начищений пістолет лежав у кобурі, а Павел заходився витирати руки клоччям. Потім раптом відіклав клоччя й кинув хлопцеві:

— Давай заодно й твій почистимо. Від вогкості зброя швидко іржавіє. Треба регулярно її змащувати. Ти давно чистив свій пістолет?

Домбо не відповів. Тільки розгублено закліпав очима.

— Ну, то давай його мерщій сюди! — звелів Павел.

Негрня здригнулось і винувато похнюпило голову. Павел глянув, і всередині йому неприємно похололо. Хлопець тримався, мов

зłodійчук, якого схопили на гарячому.

— Давай сюди пістолет, кажу! — суворо наказав Павел і помацав Домбів набедреник. Але на паску пістолета не було.

Домбо не витримав. Він затремтів усім тілом, затулив обличчя й залився слізьми. Потім випорснув з каюти й незабаром повернувся назад. Він був страшенно збентежений. Павел узяв його за плечі, посадовив на стілець і м'яко спитав:

— Ну, то де твій пістолет?

Домбо пролопотів:

— Падай у море...

Павел схопився з місця й пильно глянув малому у вічі, але той затулився руками й ще дужче заплакав. Добру годину вмовляв Павел Домба, доки той нарешті визнав: за пістолет Альварес дав йому разок намиста з чудових черепашок і навчив збрехати, як Павел спитає, що пістолет, мовляв, упав у море.

Географ одіслав негренья повернути португальцеві намисто й забрати назад пістолет. Але попередив його, щоб нічого португальцеві не розповідав.

Коли Домбо знову повернувся до каюти, обличчя в нього аж сяло й очі радісно блищали. Павел розібрав пістолет на столику й запропонував Домбові протерти кожну деталь ганчіркою.

Увесь час, поки чистили зброю, вони розмовляли про сторонні речі. Павел хотів, щоб Домбо якнайшвидше забув за цей прикрий випадок.

А сам він ще раз переконався, що за провідника йому доведеться мати людину, якій не варто дуже довіряти й з якою треба пильнуватися. Не дивно буде, коли виявиться, що за машкарою безталанного банкрота й жебрака Альвареса ховається злочинець, котрий утік з каторги або в'язниці. Здебільша португальський уряд вислав небезпечних каторжників у найвіддаленіші колонії. Таким робом уряд позбувався небезпечних злочинців, а ті, винищуючи та експлуатуючи тубільців, закладали на родючих землях плантації й ставали колонізаторами.

Альварес, певен, що Балканов і гадки не має про Домбів пістолет, анітрохи не змінив своєї поведінки. Він днями нерухомо й відлюдькувато пролежував під фок-щоглою. Але іноді він заходив у розмову з Павлом, і тоді його патяканню не було ніякого спину.

Одного дня Черкасов, за звичкою торкнувши срібний гривеничок у вусі, повідомив:

— Підходимо до Мису Доброї Надії.

— Мис Доброї Надії! — здивовано озвався Павел. — Одне слово — вже недалечко...

— Коли тільки «Севастополь» щасливо промине цей триклятий мис, — стурбовано покрутив головою штурман. — Але ж і небезпечно це місце!..

Тривога Черкасова справдилась. Небо облягли темні хмари, вони клубочились і шугали над щоглами зі швидкістю птаха. Море сердито ревло. Вітер свистів і силкувався пошматувати лаштунки. Хвилі люто падали на корабель.

«Севастополь» управно маневрував біля найпівденнішої точки Африки, використовуючи ходовий мусон. Екіпаж стояв на чатах.

Матросов, у чорному захисному плащі з відлогою, не сходяв з капітанського містка. За кожним поривом вітру поли плаща роздимало, довгу капітанову бороду закидало за плечі. Нахилившись трохи вперед і вчепившись у поруччя, Матросов трохи примруженими очима незворушно стежив за клекітливими хвилями, стиснувши цибуку люльки кутніми зубами.

Лаконічні й суворі накази капітана лунали наче постріли з пістолета.

— Згорнути горішні вітрила, — гукнув капітан у рупор.

Наступної хвилини наказ був виконаний.

— Працювати спокійно! — почувся знову.

А вітер зловісно ревів і щодуху роздимав спідні полотнища. Корабель гойдався з боку на бік, неначе втратив рівновагу. Однак шестеро керманічів стояли біля штурвала під середньою частиною містка й неухильно дотримували напрямку.

Минали години... Буря не вщухала. Лише на якусь мить вітер затамовував подих, щоб потім зі ще шаленішим реготом напуститись на полотнища й канати, а хвилі люто Заплюскували палубу.

Корабель кидало з валу на вал, мов трісочку. Щоглигнулись, рипіли бімси^[37] та каютні переділки.

— Тримай ліворуч! Далі від берега! — грімів бас Черкасова.

— Ліворуч! Ще ліворуч!

Керманичі з неймовірним зусиллям скеровували корабель ліворуч. На Черкасові ні рубця сухого не зосталось, із борода й вусів йому збігала солоня вода. Нахилившись до Матросова, він намагався перекичати вітер. Раптом штурман щось помітив і тривожно напружив зір. Капітан теж придивився.

— Акули! — показав рукою Черкасов.

— Чи ба: ціла згряя!

— Чекають поживи.

— Хай вибачать! — стримано посміхнувся Матросов, але його обличчя трохи таки зблідло, видовжилось і неначе закам'яніло.

Акули кружляли навколо китобійця. Вони виринали то з одного, то з іншого боку й випинали вгору величезні хижі писки. Потім зненацька кудись повіялись. До Павла, тремтячи від страху, тулився Домбо. А Сімон Альварес, обхопивши коліна руками, сидів на своєму місці й неспокійно озирався, раз у раз мацаючи свою маленьку торбинку на шиї.

Коли з'явилися акули, Альварес злякано схопився, потім клякнув, здійняв руки догори, заплющив очі й глухо заголосив. Молодий матрос на прізвище Чигарков, який стояв за кілька кроків, підскочив, смикнув Альвареса за рукав дранки й вигукнув:

— Що тобі, Альваресе? Не бійся, братику!

Португалець аж тіпався, немов у пропасниці.

— Гинемо! — простогнав він, заливаючись слізьми, і, глянувши на матроса червоними припухлими очима, показав йому рукою за борт:
— Акули завжди віщують лихо!

Чигарков зареготав йому в вічі й махнув рукою:

— Що ти ото верзеш! Хай їм всячина, твоїм акулам!

Він повернув голову до капітанського містка й кивнув:

— Ти поглянь лиш на нашого Матросова! Коли він отак насвистує — нічого страшного! Наш капітан не з тих, що віддають людей на поталу хижакам. Не звик він годувати акул людським м'ясом!

І Чигарков ще раз кивнув у бік капітанського містка, де в чорному захисному плащі, Трохи схилившись уперед, схожий цієї миті на

бронзову статую, стояв високий і статечний Матросов.

Чигарков знову повернувся на належне місце, а португалець, прикипівши очима до капітана, так і застиг, потворно роззявивши рота.

Коли буря вщухла, штурман Черкасов, бадьористий і веселий, попихкуючи своєю люлькою, ввійшов до каюти географа. Потираючи руки й лукаво мружачись, він забубонів:

— Ну, братику, ураганові край! Тепер і штурманові не гріх трохи відпочити. А дав-таки нам чосу цей ураган! Але, як той казав, пронесло. Та й добрі ж у нас хлопці! І китобоець теж молодчага!

Поплескавши по щоці негренья, він спитав:

— А що, малий, злякався?

Домбо засоромився й нахилив голову:

— Багато злякався, штурмане! Дуже страх!

Черкасов зареготав, уместився на стільці й, притиснувши пальцем жар у люльці, знову загув:

— Ну, то й не дивно, що розповідають про той голландський корабель, який давно-давно колись проходив повз Мис Доброї Надії. Наздогнала його така сама буря, як оце нас. Хвилі гоготіли, мусон шалено завивав у вітрилах. Матроси полякались. Попадали бідолахи навколішки, прочитали молитву та й давай гасати, мов несамовиті, від щогли до щогли, від вітрила до вітрила. А далі заходилися бламати капітана: «Зайдімо в бухту!» Але той похмуро дививсь на них і тільки головою хитав: ні!

Черкасов посмоктав цибуку і хитро всміхнувся:

— Такі ото, братику, капітани з давніх-давен. Уперті й нікого не слухають. Хіба що паш Матросов. Це — рідкісний виняток.

Похлинувшись димом, він побухикав та й повів далі:

— Отож буря чимраз дужчала. Голландський корабель хитався в усі боки, наче п'яний. Хвилі кидалися на палубу, мов ті акули, й заливали бідолашних матросів з ніг до голови.

— Це ви про легенду? — спитав Павел, але Черкасов, роздивляючись кружальця диму з люльки, неначе й не чув.

— Небо дедалі ставало чорніше, таємниче й лиховісне. А буря дужчала. Блискавки розгинали темряву, цибенів дощ... Страшно було. Матроси зрозуміли — загинуть. Вони всоте благали капітана зайти в бухту, але той дивився на них спідлоба й хитав головою: ні та й годі!

Черкасов замовк, зітхнув і тихо доказав:

— Раптом налетів страшної сили вихор, потрощив щогли й погнав суденце широким океаном. Тепер корабель не мав ні вітрил, ні щогол, ні керма. Ніч стала ще чорніша й страхітливіша. Корабель з шаленою швидкістю понесло кудись... та так і досі носить. Тільки коли-не-коли темної ночі з'являється він морякам і миттю зникає в пільмі, як марі... Так я оце, географі, й переказав хлопцеві легенду про Летючого голландця. Хай і він знає...

VI

Коли «Севастополь» щасливо проминув Мис Доброї Надії, Альварес отямився. Тепер він невідступно ходив назирці за географом і без угаву жебонів:

— Дивіться; яка он там жовта курява! Над пісками ураган. То пустеля Наміб!

І довго розводився про плоскогір'я, що здіймались понад берегом, про гори Еренге, Аус, Омотаке, Карає, утворені з пісковиків та конгломератів. Ріки в дощів'я виходять з річищ і заливають долини, але в спеку геть пересихають. Десь там, за горами, лежить Людериц — район, де знайдено великі поклади діамантів.

— А чи ви часом не географ? — несподівано запитав Альварес.

— Так, географ.

— О, то на вас там чекає справжня скарбниця! — зітхнувши, сказав португалець. — Крім багаті колекції, зможете мати ще й повну кишеньку. Яку пишну природу побачите в цій частині континенту! Скажіть: хочете повернутися додому багатієм? То послухайте мене! Там лежать цілі області невикористаної землі. Родючий ґрунт аж тужить за добрим господарем!

Павел скося подививсь на Альвареса.

— Що захочете, те й матимете! — шамкотів Альварес. — Земля — задарма, робоча сила — задарма! Багатство!

— Про яку це ви землю кажете? — сердито спитав його Павел.

— У цій частині континенту плантаторів і досі обмаль! А ґрунти дуже добрі. Дикуни самі оброблять вам землю задурно.

Балканов похмуро щулився на португальця.

— Я їду не для того, щоб загарбати собі землі африканських племен! — обурено мовив він. — І негрів теж не збираюся у ярмо запрягати!

Альварес, хитро примруживши ліве око, посміхнувся:

— Хіба я вам пропоную щось таке? Просто дикуни не можуть використати землю самі. Не вміють! А підкорити їх вам буде легко. У вас є зброя!

— Не маю й на думці ніяких загарбницьких планів, чуєте? — grimнув спересердя Балканов. — Я — науковець, і в мене зовсім інша мета, ясно вам? І взагалі годі вже про це!

Сімоне знітився і винувато зіщулившись, погладив бороду, потім, сплюнувши, знову підків на географа погляд.

— А чому це вчена людина повинна весь свій вік жебракувати? Вам, навпаки, треба багато, дуже багато грошей!

— Я одержую гроші за свою працю.

— Ет, дурниці! Хіба на ті мідяки можна пристойно жити?

— То що ж — треба грабувати негрів? — іронічно посміхнувся Павел.

Альварес тільки здвигнув плечима.

А Павел цю мить подумав, що, можливо, його батько потрапив у пазури отакого людця. Бідолашний! Ось тут, поруч, стоїть родич тих невідомих дигерів-авантюристів, які за зерна діаманта ладні вбити кого завгодно.

Відтоді португалець став Павлові ще осоружніший.

VII

Корабель, увесь час тримаючись попід берегом, швидко «підіймався на північ», як кажуть тут моряки.

Праворуч ось уже десятий день тяглася зелена смужка землі. Вона була схожа на порослу травною стежинку між сиво-блакитними скелями та синім безмір'ям океану. За узбережжям здіймаються терасуваті Снігові гори. У глибоких ущелинах там протікають ріки. Десь там ще далі — Гора Геніїв, або ж Мулонго Замбі, з високим кратером вулкана. Кожні три-чотири години з того кратера шугає дим із сірчаними випарами.

Коли «Севастополь» поминув тропік Козерога, моряки помітили біля самого берега якісь темні цяточки. Здаля ті цяточки нагадували стадо китів, що заблукало до невеликої затоки. Але згодом стало добре видно корпуси військових кораблів. Один кліпер^[38] квапливо вийшов з бухти й подався у відкрите море. У далекоглядну трубу Павел побачив, що то німецький патрульний корабель, озброєний кількома гарматами. Кліпер перейняв «Севастополь», зробив коло й ліг у паралельний курс.

— Німецькі гієни! — обурено сказав Черкасов і поторкав срібну сережку.

Пролунав гарматний постріл. Од несподіванки Павел аж сіпнувся.

— Дають лад у колонії! — сердито зіщулив очі Черкасов. — Вірно служать старому псові Бісмаркові! Кілька років тому тут було тихо й мирно. Потім у Ангара-Пекені з'явивсь якийсь авантюрник Людеріц із Бремена й оголосив місцевість німецькою колонією. А ось тепер канцлер заходився розсувати кордони колонії.

Штурман сплюнув і запалив люльку.

— Тож виходить, хто хоче — йди та грабуй! — озвався Павел.

— Так, братику, саме так! — кивнув головою Черкасов.

— А бушмени? — запитав Балканов.

— З бушменами жарти погані! Добре скубуть колонізаторів! От тільки шкода — зброї в них немає... — зітхнув штурман.

Над узбережними лісами клубочився дим. Глухо відлунювали гарматні постріли. Домбо, спершись підборіддям на поруччя, тривожно вдивлявся в далечінь і слухав грізні згуки. А Сімонє Альварес, простягайсь у холодку під щоглами, байдуже крутив цигарку.

За два дні він знову розбалакався:

— Ну, сер, тепер ми вже в територіальних водах Анголи! Ще трохи — й ступимо на суходіл. Ці землі три сторіччя тому відкрили португальці. Онука старого Діаша, відкривача Мису Доброї Надії, Паулу Діаш ще 1574 року зійшов на цей берег і обстежив його. Наступного разу він повернувся сюди вже з титулом «завойовника, колонізатора й губернатора Анголи». Тоді місцеві племена ще входили до негритянської держави Конго...

Ці відомості цікавили географа, і, хоча рипучий голос португальця й дратував його, він терпляче слухав, щоправда, жодного разу не

глянувши на оповідача. Але того подібна зневага анітрохи не бентежила. Посмоктуючи цигарку, Альварес вів далі:

— Колись коваль Мусурі, або Мбумбу-Мбулу, став вождем племен амбаду, заснував місто Гола-ан-Денго, а згодом цілу країну почали називати А-Нгола... Чи доводилось вам чувати, сер, про «людину, яка кришить скелі»? — по хвилі запитав Сімон, слинячи нову цигарку й хитро мружачись.

— Ні, а що це за людина?

— О сер, це вам як географові дуже цікаво! — догідливо всміхнувся Альварес і посмикав свою бороду.

Йому страшенно кортіло похизуватися знаннями перед Балкановим, тому він одразу ж почав розповідати.

— «Людина, що кришить скелі», мовою ангольських племен лунає Мбула Мадаті. 1665 року вождь Не-Нлаза, або Антоніо І, оголосив маніфест про звільнення негрів. Яке зухвальство, сер! Із списками та стрілами — проти вінчестерів і гармат! Дивні ці негри!

— Ну, й що далі? — нетерпляче перебив його Павел.

— А що далі? Наші розтрошили їх поблизу Мбіуле. Але тубільці не вгамувались! Якась чорна мавпа — негритьянка Аина Зінгі Мбанді Нгола згуртувала тубільців і підняла повстання! Дехто серед таких, як оце ви, називають її «африканською Жанною д'Арк». Але чи не забагато честі, сер!

— То чим закінчилось повстання? — знову запитав Павел.

— Уявіть собі: ці дикуни звільнились. І визволила їх жінка! Але... не надовго. Її наступник, Джас Арек, схилив голову перед португальцями. Ось так, сер!..

Сімон замовк і заходився зосереджено смоктати цигарку.

Балканов замислено дививсь удалину. Після цієї розповіді Альварес здався йому ще підозрілішим. Не такий то він простий собі чоловічок! Он як розповідає, мов добрий знавець історії!

— Коли будемо в Бенгелі? — озвався згодом португалець.

— За дві доби, — відповів Павел. — Щойно ми проминули Мосамедес, чи, як називають його тубільці, Ангро-де-Негро.

Балканов поволі покрокував геть. У серці йому заворушилась тривога й нетерплячка. Тепер кожна хвилина здавалася нескінченно довга...

VIII

На третій день, коли на узбережжя спадали бузкові присмерки і прозорою імлюю оповивали гори, до Балканова підбіг Сімонє Альварес:

— Приїхали, сер! Це вже наша земля!

— Що, що? — здивовано втупився в нього Балканов.

— Хіба ви не розумієте, сер? Та це ж португальська колонія! І тут кожен португалець почуває себе, як удома. Відтепер вважайте, що ви мій гість! А кожен дикун — то мій наймит!

Павел суворо глянув на Альвареса, витяг паспорт, розгорнув його й тицьнув бороданеві просто перед очі:

— Прочитайте!

Альварес здивовано блимнув у паспорт раз і вдруге, розгублено закліпав очима й зблід. Спробував усміхнутись, але тільки й спромігся що скривити уста.

Павел похмуро стежив, яке враження справив на бороданя. Однак той швидко оговтався й удавано радісно проказав:

— О, то ми, виявляється, співвітчизники! Я дуже щасливий, страшенно щасливий, що зможу вам чимось прислужитися!

— А ви звідки родом? — запитав Павел.

Альварес розгубився.

— З Лісабона... Але це, можна сказати, все умовно. Я людина непосидюща й змалечку не повертався до цього міста.

Балканов посміхнувся. «А Домбо й справді має підстави підозрювати цю людину! — подумав він. — Очевидно, якийсь каторжник, засланий до Західної Африки відбувати покарання. Може, мав високу урядову посаду й за якісь афери був засуджений. А тоді вдався до грабунку. Каже — розробив плантацію, найняв негрів, забагатів і вирішив повернутися додому. Тут щось не те... Але доведеться взяти його з собою, бо він добре знає місцевість і може стати в пригоді...»

Цю мить прибігло негрєня. Воно було чомусь страшенно збуджене. Угледівши його, Альварес нахмурився.

— Гамба, кличе капітан!

— Гаразд, друже.

Матросов сидів у каюті, схилившись над картою, смоктав люльку й видихав цілі хмари диму. Як і завжди, з першого погляду здавався суворим і замкненим у собі, навіть відлюдькуватим.

Коли Павел рипнув дверима, капітан звівсь на ноги й пішов йому назустріч.

— Балканов, любий мій, настав час розлучатись! — промовив Матросов, крутячи навколо пальця коротенький ланцюжок.

— Мені вже сказав про це португалець, — відповів Павел і сів.

Капітан запропонував цигарку й глянув гостеві у вічі:

— Гадаю, що тобі знадобиться зброя.

Він узяв блискучий драгунський карабін, що стояв під стіною, й простяг Павлові:

— Бери! Попереду в тебе небезпечна дорога.

— Я маю два пістолети! — заперечив Балканов.

Але Матросов наполягав:

— Візьми цю зброю, Балканов. Вона не дає осічок. Наш кок приготував тобі харчів днів на десять. А тим часом уполюєш якусь дичину. Але пильнуйся, друже! У цій країні білі люди небезпечніші за найлютіших хижаків...

Павел не одразу второпав, що Матросов натякає на Сімоне Альвареса.

Капітан знову схилився над картою.

— Дивись, ми зараз отут! — показав він люлькою. — Оце — порт Бенгела. Ти в якому напрямку вирушиш?

— На схід. За триста кілометрів од узбережжя перетнемо річку Кубангу. Потім повернемо трохи на південь і ввійдемо у верхів'я Замбезі. Десь там і доведеться шукати гаубау та мукасекерів. Карта і компас у мене є.

— А що тобі треба ще? — турботливо запитав Матросов.

— Більш нічого. Я подорожуватиму з вірною людиною, — кивнув Павел у бік Домба, який несміливо заглядав до каюти.

Збагнувши, що йдеться про нього, хлопець злякано спитав:

— Гамба, що хоче роби з Домбом капітан?

— Капітан? — засміявся Павел. — Нічого, друже! Я просто сказав йому, що ми з тобою вирушаємо разом. Ти будеш за провідника. Адже стріляти вмієш? — поспитав Павел, витягти з жовтої кобури свій пістолет.

— Умій стріляй добре! Мене вчи Гонсалві! О, бум-бум! Добре стріляй! — зацокотів Домбо й мацнув ручку пістолета, що виглядав з-під набедреника.

Капітан з Балкановим презирнулись і зареготали.

В пізні обляги «Севастополь» обережно заходив у бухту, дно якої було всіяне небезпечними підводними рифами. Навколо рифів вода клекотіла й утворювала білі кружала піни, йти далі було небезпечно, й Матросов наказав кинути якір віддалік пристані.

IX

Тільки вранці Павел зміг роздивитися прибережне місто та околиці, наскільки це взагалі можна було зробити з корабля.

Горбкуватий ландшафт надавав Бенгелі особливої мальовничості. З-за високих тропічних дерев грайливо виглядали будиночки. На мисі здіймалася старовинна фортеця «Сан-Філіп», зведена ще 1617 року. На півночі міста блищав проти сонця потічок Кавако, а на півдні височів укріплений військово-морський форт. Серед зеленого масиву лісів звивалися змійки втоптаних стежок — єдиних «торговельних шляхів» у цих місцях. Сонце купало м'яким уранішнім світлом розлогі шати пальм, велетенських кедрів і старих мангрових дерев. Уперше в житті Павел на власні очі бачив славновідомі терасні ліси.

Над затокою ширяли птахи. Лагідний бриз лопотів у вітрилах, пустував над лісами, які темно-зеленим килимом укривали берег і високі тераси узгір'я.

Та хоч яка мальовнича була ця місцина, вона мала ганебну назву, що їй дали найперші португальські колоністи: «Зелене пекло».

Проте Павла Балканова зараз менш за в(с хвилювали назви. Він нервовими кроками міряв палубу, чекаючи, коли, нарешті, корабель пришвартується.

Його драгували навіть галасливі чайки, що пообсідали щогли й линви. Лише коли крила-і і балакухи з тривожним вереском знялись і полетіли геть, Павел підвів голову. Біля одного борту з'юрмились матроси й дивилися на велетенського птаха, що примостивсь н гострому кораловому рифі. То був альбатрос. Гордий морський велетень, який не любить суходолу, тепер сидів на скелі, розчепіривши

могутні крила, перебирав гачкуватим дзьобом пір'я й спокійно стежив за чайками, що базарювали над ним. Коли котрась із них вихопила з води рибину, альбатрос різко крикнув, змахнув крильми й погнався за чайкою. Та з переляку випустила здобич, альбатрос підхопив рибину в повітрі й подався у відкритий океан. З-від причалів підпливали дві тубільські піроги з чорними веслярами. На кормі першої піроги сидів білий у крислатому очеретяному брилі.

Човни зупинились метрів за п'ятдесят від корабля.

— Вам носіїв не треба? — спроквола гукнув португальською мовою білий.

— По чому візьмете? — запитав Павел.

— Сторгуємось! — відповів той і, наставивши рупором долоні до рота, додав: — Можу й продати вам двох дикунів.

— Ні, я живих людей не купую! — відказав географ.

— Ну, то як собі знаєте! — прогорлав «підприємець». — Чекатиму на вас у порту. Поспитаєте Людїца Бара!

Домбо скоса стежив за виразом Павлового обличчя. Коли човни зникли в порту, він замислено промовив:

— Лихий чоловік, гамба! — і з хлоп'ячою самовпевненістю випнув груди: — Домбо носи вантаж!

— А й справді, друже! — погодився Павел. — Ми самі носитимемо свої речі.

До них підійшов Матросов.

— Ми з штурманом вирішили зсадити вас миль сто на південь звідси. У Бенгелі каторжників та якихось підозрілих торгівців мов черви! Небезпечно для вас.

— Я цього міста не знаю. Але перша ж зустріч з отим типом у брилі підтверджує це, — замислено докинув Павел.

За півгодини корабель здійняв якір і рушив на південь. Матросов з Черкасовим, озброєні біноклями, шукали місце, де можна було б пристати. Годині о п'ятій пополудні вони помітили підковоподібну лагуну. Вхід до лагуни був переділений навпіл кораловим рифом. Керманіч почав маневрувати, щоб якось обійти риф. Черкасов обстежив глибину. Лот^[39] показав двадцять метрів. «Севастополь», окресливши півколо, щасливо поминув риф і зайшов крізь вузьку протоку в лагуну. Настало безвітря. Вітрила пообвисали на реях. Корабель зупинився. Але тут на допомогу прийшли парові котли. У трюмах, мов велетенське серце, запульсував двигун. «Севастополь» знову рушив уперед. Хвилі розбивались об зубовиння рифу й утворювали широкий срібlistий перстень. Біла піна сліпучо яскрілася проти сонця.

Корабель зупинився неподалік берега. А там майже від самої води починався густий мангровий ліс. До його хащів вела вузька звивиста смуга.

— От ми, географі, й приїхали! — вигукнув штурман, смикнувши пучкою свою сержку. — А он там і стежка!

— Це, мабуть, пристань тубільських пірог! — сказав хтось із матросів.

— Тільки пірог тих щось не видко, — озався кок, підступивши й собі до гурту. — Може, то звіряча стежинка?

Погокуали Сімоні Альвареса й спитали, що може означати ота просіка в лісі, але й він безпорадно знизав плечима:

— Я цих місць не знаю. Я бував лише в порту Луанда. Може, це якась занедбана стежка...

Матросов дав спокій біноклеві, посмоктав свою коротеньку вигнуту люлечку й, мружачись проти сонця, запропонував:

— Як ворожити — краще перевіримо!

І звернувся до штурмана:

— Жука й Чигаркова сюди!

За хвилину матроси виструнчилися перед капітаном.

— А прогуляйтесь, лишень, хлопці, до он того місця! — наказав капітан і тицьнув люлькою в бік стежки. — Та зброю не забудьте!

Незбаром чотиримісний човен уже розтинав носом тиху воду лагуни. Ввесь екіпаж пильно стежив за розвідниками.

Ніхто й не помітив, як до гурту підійшов Сімон Альварес і став у Домба за спиною, прикипівши очима до того місця, де в хлопця мав бути пістолет. Не помітивши там нічого, він перехилився йому аж через плече. І тільки тепер угледів шерехувату ручку в кобурі. Альваресові наче тільки того й треба було — пересвідчитися, чи зброя лишилася в негрєнати.

По тому він хутко оступився назад, почеберяв до корми й теж заходився стежити за човном. А Жук з Чигарковим уже силкувалися вискочити з човна на крутий берег.

Португалець скося глянув на тих, хто з'юрмився біля борту, й спостеріг, як Матросов з Балкановим, нахиливши один до одного голови, про щось тихо, майже пошепки розмовляють.

РОЗДІЛ ШОСТИЙ

Перші кроки незнайомою країною. Мангровий ліс. Перша ночівля. «Прощавайте, товариші моряки!» Сімон Альварес пантрує. Напасник. Зустріч із тубільцем. Спалене селище. Білі плантатори. Новий супутник

I

Уздовж низького плескуватого берега, поточеного бурхливими струмками, тяглася вузька смуга сліпучо-білого піску, всіяного лискучими черепашками. Здалеку піщана смуга здавалася гарним мереживом між розкішною тропічною рослинністю та смарагдовою водою лагуни.

За пісками починався густий і незайманий ліс. Над манграми, наче могили, здіймалися велетенські темно-зелені крони баобабів. Їхні стовбури годі було обхопити вдесьтох. З грубелезного крислатого галуззя звисали соковиті зелені плоди, великі й довгасті, схожі на велетенські огірки.

Африка раптом розгорнула перед мандрівниками всю красу й розмаїття своєї природи. На спадистому березі бурхливо цвіли ризофори, лагунколярії з повітряним корінням та авіценії. Ліани звисали з дерев пишними гірляндами, уквітчаними безліччю яскравих орхідей.

У лісі панував зеленавий присмерк. Сонячне проміння коли-неколи продиралось крізь густі шати мангрів і спалахувало на пелюстках орхідеї. У сутінку пролунав тривожний скрекіт папуги. Немов за сигналом, ціла сім'я шимпанзе з вереском кинулась урозтіч. Знову зарипіли папуги, озвався дзвінкий щебет якихось птахів, і в загальний хор уплівся гавкіт гієн, схожий на людський регіт. Ці прудкі тварини з тупими хижими писками, обережні й спритні, мов коти, певно, десь пересварилися за падло.

З таємничого мороку джунглів вузька звивиста стежина вибігала на берег. Тут підковоподібна лагуна утворювала невеличку бухточку.

Пісок, викинутий прибоєм, був промитий, чистий і яскрів золотавими скалками слюди, різнобарвними черепашками, білими мушлями та прозорими кришталіками кварцу.

Далеко за лісами починалось терасувате узгір'я. Подекуди стриміли самотні білі скелі. На північ од лагуни пломенів чарівною райдугою водоскид Упа.

II

Над темною підківкою лагуни ще й досі стриміли корабельні щогли. В променях призахідного сонця над ними спалахував, наче полум'я, російський прапор. Потім щоіуш поступово ніби потонули, і полум'я прапора тихо згасло.

Рука Павла Балканова повисла в повітрі й помалу опустилася додолу. Він постояв так якусь мить, очі йому примружились, уста тремтіли. Потім поволі повернувся і глянув на Домба, який стояв поруч. «Ну от, друже, — наче промовляли географові очі. — Ми тепер самі. Віднині починаються наші мандрі Африкою...»

Павел витяг з кишені блокнотик, підклав під нього торбу й чітко вивів на білому аркуші: «Коли й звідки повертатись додому: дельта Замбезі, місто Чінде, серпень 1885 р.»

Що ж, часу вистачить. «Севастополь» з повним вантажем кине якір біля міста Чінде. Доти Павел устигне знайти старого Балкана або взяти жменю землі з його могили...

Географ згорнув блокнотик і поклав у торбу. Потім розглянувся навсебіч. Ні над лісом, дні далі над терасами узгір'їв, ніде не видно було жодної струмочки диму. З гушавини досі не вийшов жоден тубілець. Лише з води, під Самим берегом стриміло кілька паколів, укритих зеленою пліснявою. На них теліпалося висохле жабуриння й давно зотлілі шматки Мотуззя, зсуканого з виткого чагарника. Павел довго дивився на все це і тоді запитав у Альвареса:

— Що тут було? Чи не пристань тубільських човнів?

Альварес, який скося стежив за болгариним, кинув лагодити свою узуванку й відклав Шило з голкою вбік.

— Маєте рацію, — відповів він. — Тут неподалік було тубільне селище.

— Але ж диму ніде не видно! — обвів навколо рукою географ. — І слідів теж. Що ж то сталося з тубільцями?

— Нічого особливого! — посміхнувся Альварес і знов узяв голку та шило. — Очевидно, дикунів вигнано звідси. Бо вони грабують на узбережжі.

— «Грабують»... — буркнув Павел, і на обличчі йому промайнула гримаса невдоволення.

Сонце швидко поринало в океан. Небосхил на заході зайнявся загравою. Незабаром упаде темна тропічна ніч. Треба поспішати. Павел глянув на речі й запитав:

— Де нам краще заночувати, Альваресе?

— Найкраще отаборитися просто на березі, — відповів той. — Зручнішого місця не бачу. Тут найбезпечніше.

Альварес заговорив англійською мовою, й Домбо злякано блимнув на Павла, але не прочитав на його обличчі нічого підозрілого.

— Гаразд, — махнув рукою Павел. — Розкладіть вогонь, а ми з Домбом поставимо намет.

— Це небезпечно! — заперечив португалець. — Ми привернемо до себе увагу хижаків!

Але Балканов не погодився:

— Вони й без вогню нас познаходять. Не думаю, що зір у них розвинений краще за нюх.

Альварес підкорився.

Незабаром споночіло. Довкола зробилось темно, мов у розі. Відлиски вогню танцювали на обличчі в португальця. Воно ставало то бронзове, то жовтаве, а маленькі оченята під волохатими бровами блищали, мов у звіра. Вода в лагуні почорніла, мов дьоготь.

Домбо добре знав свої обов'язки. Він швидко начистив полумисок свіжої риби, що її наловив для них перед розлукою баяніст Сергій Чигарков, розгріб жар і заходився готувати вечерю. Балканов лаштував постіль і міркував: «З ким я вирушив у мандри? Як би заглянути в душу цієї людини? Чому Альварес уникає розмовляти рідною мовою? Чи не такий самий він португалець, як і я? Ні, немає йому довіри. Він аж надто підозрілий...»

Власне, Павел не відчував страху, хоч йому доводилося вперше ночувати на цій небезпечній землі. Його непокоїло інше. Таємниця, що оповивала Альвареса, змушувала Павла пильнувати. А може, він

помиляється? Але найдужче бентежило Балканова Альваресове ставлення до негрєняти. Хоч би то з малим у дорозі чогось прикрого не трапилось... Потім Павел уявки вирушив тією тубільською стежкою вглиб континенту. Чи ж знайде він там бодай якісь батькові сліди? А що, коли батько живий? Від такої думки серце в Павла тьохнуло...

Однак незабаром думки знову повернулися до Альвареса. Цього вечора доконче треба піддати португальця суворому допитові, а наступні дні пильно стежити за кожним його кроком і триматися з ним суворо та обережно. Тільки так, можливо, пощастить підкорити Альвареса й уникнути будь-яких несподіванок...

Після вечері Альварес знову заходивсь лагодити «взуття». Павел з Домбом сиділи край багаття. З лісу віяло прохолодою. Пора дощів'я вже минула, тож зливи вночі годі було сподіватись. Хлопчик дослухався до якогось таємничого шепотіння, що долинало звідкись од баобаба.

— Альваресе! Ти коли потрапив сюди вперше? — раптом спитав Балканов.

Той від несподіванки сіпнувсь і впустив з рук шило. Подумавши мить, проказав:

— П'ять років тому.

— А до якого порту їхав? До Бенгели чи Луанди?

— До Луанди, — не хапаючись, відповів Альварес.

Павел затягся димом цигарки й замовк. Потім несподівано знову спитав:

— Але ж ти не португалець? — і вп'явся очима в зморшкувате Альваресове обличчя.

Сімоне Альварес зблід на виду; кілька разів марно силкувався потрапити голкою в дірочку, та рука йому тремтіла. Нарешті він опанував себе й відповів:

— Помиляєтесь, сер! Я щирий португалець.

Але зблід ще дужче.

— А ім'я в тебе іспанське! — посміхаючись, зауважив Балканов. — Як же це так?

Альварес не квапився відповідати, його думка працювала зі швидкістю блискавки. Це неважко було помітити з напруженого обличчя, яке весь час мінилось.

Нарешті він одповів:

— Мої батьки втекли з Португалії під час повстання проти Кабралу. І емігрували до Іспанії. Для безпеки прийняли іспанське підданство й узяли собі іспанські ймення. Після амністії повернулись, але імен уже не захотіли змінювати.

Павел слухав, цьвохкаючи себе лозинкою по халяві.

— Ви в якому напрямку рухатиметесь? — із свого боку поспитав Альварес, намагаючись звести розмову на інше.

— На схід аж до річки Кубангу, — відповів Павел і поцікавився — А чи далеко це звідси?

— Пішки — з місяць. Мені теж туди треба. В селі Чіндонга живуть португальські колоністи. Одному з них я продав свою плантацію. Тепер доведеться розорювати цілину на новому місці. Що ж, помандруємо разом. Але ми трохи збочили. За три дні звернемо праворуч, на стежку, що веде до річки Домбеї.

Почувши знайому назву, Домбо нашорошив вуха.

— На цій ріка стоїть наш лібата, гамба! — промовив він, схвильовано вдивляючись її обличчя Балканова.

— Як вона зветься? — запитав Альварес.

— Наша лібата — Біге!

— Знаю! — недбало махнув рукою той. — Але від твого Біге сама згадка лишилась. Лібату — хвіть! — вітром здуло. Згоріла!

Домбо блиснув на бороданя лютими оченятами, але наступну мить знітився й сумно втупивсь у багаття.

Запала тиша. Тільки сухий хмиз потріскував у ватрі та звідкись долинали виття гієн. Небо виянилось, обсіпане блискучим зоряним порохом, а незабаром зійшов схожий на помаранч місяць.

Павел задумливо кури́в. Він уже збагнув, що Альварес — ніякий не португалець і що його перебування в португальських володіннях у часі співпадає з приходом каторжників. Коли до річки Кубангу пролягає лише один шлях, то, можливо, Альварес бачив батька. Адже «мандрівники»-каторжники у цій місцевості дивина...

Але Балканов поклав собі бути обережним, тому запитав:

— А проз вашу плантацію часом не проходили португальські дигери?

— Дигери? — нашорошивсь Альварес... — Ні, не чув про таких, — невпевнено відповів він, потім підкреслено байдуже додав:

— А може, й проходили, хто їх знає. Багато усяких чужинців по країні вештається...

І, взувши щойно полагодженого черевика, посміхнувся:

— Ця земля для кмітливої людини — справжня Аляска! Тут золото лежить на кожному кроці!

Альварес удруге розбалакався. Заходивсь мріяти про легкі бариші, й оченята йому заблищали, наче в лапіги.

— Я подорожую з особливою місією... — раптом вирішив звіритися йому географ, але потім схаменувся, згадавши, що заповів собі тримати язик на припоні, й замовк.

Сімоне Альварес аніскілечки не здивувався. Він навіть не виявив цікавості до тієї «особливої місії» й ніби між іншим кинув:

— Я знаю. Матроси казали, — й нахилився прив'язувати до ніг свою химерну взуванку; однак скоса таки блимнув, яке враження справила його поінформованість на географа.

Павел зтягся востаннє й шпурнув недопалок у полум'я. «Бач, яка лисиця! Усе вже повинюхував! Але що він за один? З якою метою прибув до португальської колонії? Може — работоргівець?..»

Находила північ. Балканов залишився вартувати, а Домбо з Альваресом позалазили в намет. У лісі залягла незворушна тиша.

Сухий мангровий хмиз у ватрі палахкотів і поширював навкруги пахощі смоли та трухляків. Павел замислено сидів, затиснувши свій драгунський карабін між колінами й притулившись спиною до химерно покоцюрбленого повітряного кореневища, схожого на крісло з бильцями. У чорних продухвинах між хащами кружляли світляки, вимальовуючи свої заплутані «орбіти».

Пополуночі Павел заглянув до намету і обережно розбуркав Домба. Сімоне міцно спав і так розкрутисто хропів, неначе хто давив його за горлянку й йому бракло повітря. Домбо заворушився, розплющив очі й, упізнавши Павла, хутко виповз з намету.

— Що наказуй гамба? — ще не зовсім прочумавшись після сну, запитав він, але Павел цитькнув на нього й приклав палець до губів.

Альварес і далі щодуху хропів і захлинався.

— Тепер, Домбо, ти станеш на варту, — пошепки сказав Балканов і простяг малому карабін. — Але пильнуй!

І порухом голови показав у бік намету, мовляв, крім хижаків, слід стерегти й португальця. Домбо збагнув. Притиснувши карабін до

грудей, він самовпевнено відповів:

— Домбо пильнуй, гамба! Гамба лягай. Домбо не буде засни!

Обличчя малого засвітилося хлопчачою гордістю з того, що географ доручив йому таке відповідальне завдання.

Павел підвівся й помітив бородату голову Альвареса, яка обережно вистромлялася з намету. Очевидно, він тільки прикинувся, що спить, а сам стежив за кожним кроком своїх супутників.

Кахикнувши, Павел став біля входу в намет і запитав:

— Чому не спиш, Альваресе?

У відповідь розлягалось лунке хропіння.

— Альваресе! — вдруге гукнув Павел.

Той неначе тільки тепер прокинувся і помалу підвівся:

— Га?

— Чому прикидаєшся, ніби спиш? Ти ж уставав!

Потерши очі кулаками, Альварес спочатку трохи побухикав, а вже тоді відповів:

— Я дуже неспокійно сплю, сер. Може, й схопився з постелі уві сні...

Він говорив англійською мовою. Невже остерігається Домба? Але не це головне. Головне — що він ніколи нічого не визнає.

Павел більше й не наполягав. Він уместивсь на цупкому вовняному рядні, вкутався ковдрою й затих. Та сумніви не дозволяли йому спокійно спати. Альварес ставав дедалі підозріліший. Але як його

позбутися? Тепер це вже неможливо. Якщо взяти й просто прогнати — він згуртує банду злочинців, і тоді буде ще гірше. А розстріляти його — за віщо? Альварес не вчинив нічого осудного. Випадок з пістолетом — це ще не доказ того, що бородань готується напасти на географа. Можливо, він просто хотів добути собі зброю для самозахисту — а це вже зовсім інша річ.

Зрештою, доведеться вичікувати, але водночас пильно стежити за ним, щоб запобігти всіляким несподіванкам...

Незабаром утома взяла гору, й Павел неспокійно заснув, раз у раз прокидаючись і шопу поринаючи у дрімоту.

До самого ранку Альварес крутився з боку на бік і старанно вдавав, що спить, але Балканов розумів: хитрує...

Лише вдосвіта Павел заснув по-справжньому, але схопився від рушничного пострілу. Ще не прочумавшись достоту, з пістолетом у руці, одним стрибком вилетів надвір, але, вгледівши Альвареса, зупинився:

— Хто стріляв?

Сімоне Альварес, уместившись на мангровому кореневищі, обмотував ноги дрантям. Він лише кивнув головою в бік негрєнати, й знову заходивсь коло онуч. Обличчя йому набрякло після безсонної ночі.

Балканов очима пошукав хлопця. Домбо стояв кроків за п'ять позад нього. Карабінова цівка ще й досі курилася.

— Домбо стріляв, — розгублено пробелькотів хлопець.

— Навіщо? — трохи потеплішав голос у географа. — Мабуть, випадково смикнув за гачок? Так, Домбо?

— Треба стріляв, гамба! Змія хотіла залазь у намет! Ой, погано змія!

Аж тепер Павел помітив у чагарях величезного, метрів з десять завдовжки, удава, який ще здригався в передсмертній агонії. Голова в нього була розчереплена. Востаннє тріпнувши товстелезним хвостом, удав затремтів і застиг у поросі. Павел нахилився до небезпечного плазуна з блискучою попелястою шкірою, потім узяв тичку, підчепив його й укинув у лагуну.

Міцно стискаючи карабін, Домбо спідлоба стежив за географом. Коли плазун шубовснув у воду й по поверхні пішли широкі кола, Павел сказав:

— Добрий з тебе стрілець! І як це ти так уллучив?

Негренья, потішене, всміхнулося, випнуло груди й гордовито відповіло:

— Гонсалві навчи Домба влучно стріляти!

Павел забрав карабін.

— Добрий у тебе вчитель був! Авжеж! — додав він, клацнувши затвором.

Розвиднилось. У лісі шарудів легенький уранішній бриз. Повітря сповнилось вологим подихом джунглів і пахощами прілого листя. Повітряні корені дерев, дивовижно переплетені і покоцюрблені, утворювали химерні фігури — стільчики, печери, зручні колиски з круглим сидінням. Серед цього лабіринта рослин мерехтіли пістряві метелики. Велетенські жуки напружували тишу безперервним гудом і дзижчанням.

Перший тривожний скрекіт папуги пробудив пташиний світ, і джунглі забриніли дзвінким гомоном та щебетанням. Час від часу і хащів долинав крик звіра та тріск галуззячя.

Павел звелів Альваресові згорнути намет, а Домбові — зварити сніданок. Сам же захопивсь розподіляти ношу. Альварес працював мовчки, насупивши брови. Брезентова одежина, червона хустка, пов'язана круг шиї й подерті онучі, позапихувані в давно зношені черевики — все це надавало йому жалюгідного вигляду.

Сонячний промінь, майнувши крізь густезіе шатро листя, спалахнув на стволі карабіна.

Це нагадало Павлові, що настав час рушати.

Мандрівники пірнули в джунглі старою стежкою тубільців. Перед вів Альварес, услід йому ступав Домбо, а Павел ішов позаду. Він через плече негреньяти стежив за Альваресом. А той ледве плентався — кощавий, з миршавою потилицею, цибатими голими ногами, вкритими сивим волосінням, і прозорими нашорошеними вухами.

Йшли мовчки. Домбо раз по раз торкав рукою марімбу, що висіла через плече. Вона була зроблена з двох зігнутих патичків, стягнених струною з жилавої тропічної трави. Під патичками була припасована порожня тиковка.

За п'ять годин подорожніх перепинила річка. Але в річищі тільки подекуди лисніли калюжі з лататтям та жабуринням. Вода пересохла. Підвісний міст із ліан був зруйнований.

— Оце та сама Домбея? — запитав Павел.

— Ні, — буркнув Альварес.

— Не Домбея, гамба! — підтвердив і хлопець. — Домбо знає наша річка.

— А людських слідів і досі ніде не видно, — мов сам до себе промовив географ. — Стежину занедбано, місток зруйновано...

Та Альварес уперто мовчав, мляво переступаючи з ноги на ногу й залишаючи в поросі довгі ведмедячі сліди...

Стежка спочатку тяглась понад берегом, але незабаром звернула на схід.

Сонце вже підбилося височенько й кропило подорожніх жаром. Спека ставала нестерпна — неначе саме повітря горіло.

Сімоне Альварес тепер насилу плентався. Кілька разів спіткався і приклякав. З волохатого обличчя йому збігав брудний піт. Очі позападали ще дужче. Павел також стомивсь, але йому хотілося дістатися до Домбеї й лише там зробити перепочинок. Тільки Домбо, дитя цієї природи, залишався бадьорий.

Згодом Балканов спостеріг, що Альварес іде, мов п'яний. Він щохвилі спотикався, аж нарешті впав на землю, здер з голови хустку й зайшовся кашлем, ледве зводячи подих. Тіло и нього купалось у поту, обличчя лисніло.

— Не можу й кроку далі!.. Дайте перепочинок!.. — немічним голосом простогнав Альварес, голова йому похилилась, а очі зтягло каламутним туманом.

На виду він скидався на мерця.

— Гаразд, відпочинемо, — погодився Павел, глянув скося на португальця й подумав, що цей чоловік, певно, ніколи досі не бував тут. Коли б бував, то легше зносив би дорогу. «Ми ще тільки вирушили, попереду півконтиненту, а він онде вже й пристав!..»

Зустрівшись після довгої розлуки з рідною землею, Домбо повеселів і пожвавішав. Він схопив лук, наставив стрілу й підтюпки побіг обрідним лісом уперед. Потім протяжно щось вигукнув своєю рідною мовою й гортанно заклекотав. Можливо, рідна земля збудила в ньому давно забуті спогади, й тепер він гасав та верещав, як тоді, коли ще жив на волі й коли ще португальці не «прочистили» його країну.

Павел сів, ковтнув трохи води, потер очі, потім витяг блокнотик і розгорнув карту. Під вогненною зливою сонця природа навколо геть

принишкла. Ущух навіть той легесенький вітерець, який ще допіру ворухив траву. Павел глянув на Альвареса. Той куняв. Але руки його навіть уві сні міцно стискали шкіряний капшучок, що висів у нього на шиї.

«І чому блукає світом ця людина? — міркував географ. — Невже в нього немає ні дружини, ні дітей? Де його рідні?»

Павел знову скосував на Альвареса. Той сопів, пускаючи з рота бульки.

— Альваресе, хочеш рому? — нахилився над ним Павел.

Альварес ворухнувся і підвів голову:

— Рому? Ні. Води!

— Вода при тобі. Маєш право на півсклянки.

— Дуже тепла. Наче помії!

— Іншої нема, — сказав Павел і, не зводячи очей з Альвареса, поспитав: — Слухай, хіба в тебе немає дружини, дітей?

Подумавши, той відповів:

— Такому бурлаці сім'я ні до чого.

— Так і житимеш, поки й віку твого?

Похнюпивши голову, Альварес махнув рукою:

— Про сім'ю вже пізно думати.

І знову заплющив очі. З грудей йому вихопилось тяжке зітхання.

Можливо, Павел і далі б розпитував, коли раптом спостеріг, що на узліссі загойдались чагарі. Він завмер, не зводячи погляду з того місця. «Мабуть, хижак пантрує!» Але цю мить звідти виліз тубілець, нерішуче ступив крок-другий, підозріливо озирнувся й знову шаснув у кущі. Він був високий і кремезний, голий до пояса — в самому набедреникові. У руках стискав лук і сагайдак із стрілами.

За кілька хвилин тубілець знову виринув з чагарів. Сонце залило його чорну, мов змащену дьогтем, поставу. Він покрутив головою на всі боки, потім нерішуче став і пригнувся. Тепер Павел роздивився його краще. У волоссі в негра стримів цілий сніп пір'я. На руках і ногах блищали металеві браслети.

Зробивши кілька стрибків, негр знову зупинився й заходивсь розглядатися по узліссі.

Географові конче потрібно було знайти саме таку людину, бо тільки тутешній житель міг розповісти, в якому напрямку слід шукати найближче селище й де пролягає головна дорога вглиб материка.

Тубілець стояв і сторожко наслухав. Він раз у раз повертав голову, й погляд його неспокійно обмацував кожне дерево й кущик довкола.

Павел не зводив з нього очей. Альварес хропів, тож Павлові довелось підповзти й розтермосити його.

— Якийсь тубілець вийшов з лісу! — шепнув португальцеві на вухо Балканов.

Альварес хутко підвівсь і занишпорив очицями:

— Де той дикун?

— Не дикун, а звичайна людина! — виправні) його Павел. — Онде, навпроти.

Альварес нарешті помітив негра.

— Не погано було б схопити його! Він би тяг на собі наші бебехи.

— А коли не захоче? — запитально глянув Павел.

— Як то «не захоче»? Змусимо! Хіба ви не маєте зброї?

— Коротше кажучи — візьмемо його собі за раба?

— Атож! Він навіть буде задоволений, — цілком поважно мовив Альварес. — За кілька разків намиста пертимає ношу, аж курява здійматиметься! Тільки ж не длайтесь!

— Я на це не піду! Кожна людина має право на волю. З якої ж речі ми братимем її в полон? Від цих людей ми різнимось хіба що кольором шкіри! — обурено просичав Павел.

— Надто вже ви жалісливий! — уціпливо кинув Альварес, але, зустрівши сердитий географів погляд, розгублено закліпав, очима й заходивсь роздивлятися свої черевики.

Негр повільно підходив до них, але раптом зупинивсь, мов скам'янілий. Кілька секунд він дивився на двох білих людей, потім плигнув убік і стрілою дременув до лісу.

Густа папороть захилиталась і тут же знову завмерла, розморена пекучими променями тропічного сонця.

— Утік, чорний псяюха! — засопів Альварес і намацав у торбині баклагу з водою.

«Ось де люди не варті й копійки! — подумав сам собі Балканов. — Але ж вони теж мають діти, яких доглядають і люблять. Невже ж таки негр менше любить своє дитя, ніж білий? Правда, це нікого не обходить. В африканця чорна шкіра, й тому він мусить бути рабом, іграшкою у руках в Альвареса та йому подібних. Ця країна під ярмом рабства.

А рабство в усіх куточках землі одне й те, саме — грабунок і знущання з поневоленних. Хіба не мав колись права кожен турецький бей лаяти, бити,» вбивати, брати в неволю будь-якого болгарина? Скільки осель посиротили вони, скільки родин винищили без суду!»

Павел згадав своє дитинство, й серце стис-лось від образи та гніву.
«Через те мій батько й подався у ліси».

Батьків образ постав перед географом, наче живий. Гострий, орлиний погляд, струнка постава, що випромінює сміливість та мужність. Заради такої людини варто піти на що завгодно, аби тільки сказати їй кілька слів: батьківщина вільна, народ визволений!

Тубілець, який щойно майнув у джунглі, немов розпалив у Павловій душі полум'я. Серце йому закалатало, кров багрянцем зігріла щоки.

Веселий та дзвінкий Домбів голос вивів Балканова із задуми. Коли хлопчик підбіг, іо помітив у його очах якийсь дивний сум і а лагідну розчуленість...

Наступні дві доби мандрівники не здибали. мідної людини. Стежка звивалась нескінченним лісом, білою ниткою вшиваючись у непрохідні хащі. Подекуди Домбові доводилось прорубувати виткий чагарник гострою сокиркою. За кожним ударом сталевого леза, який дзвінко відлунював у глушині мангрового лісу, з диким галасом на всі боки розліталися барвисті папуги, з гарчанням шугали в кущі розбуркані гієни, а цілі зграї людиноподібних мавп із вереском плигали на землю и знову хвацько дерлись у гусгосплетіння ліан, шукаючи порятунку в заростях.

Перед очима подорожніх розляглась простірна, вигнута підковою долина. Серед темно-зеленої пустелі пралісу, поросла соковитою тропічною травою, вона була схожа на схвильоване смарагдове озеро. Але вже й тут подекуди видно було жовтаві латки. Трава сохла. Незабаром ця двометрова рослинність вигорить під нищівними променями тропічного сонця, й долина перетвориться на пустелю.

Нарешті мандрівники дістались до пересохлого річища. Павел ішов попереду. Вибравшись на берег, він зупинився. На тому боці було видно згарище, з якого ріденькими гадючками курів димок. Домбо побіг уперед. Коли повернувся, голос у нього був тихий і таємничий.

— Лібата горіла, гамба! — шепотів хлопець. — Мабуть, лихі білі спалив хатини!

— Бачу, друже. Тут справді була пожежа. І згоріло все до цурки, — зітхнув Павел і подався до згарища.

Сумніву не було: спалено тубільне селище. Страхітливим частоколом стриміли в небо зуглені пальми; наче мерці, чорніли голі стовбури велетнів-баобабів.

— Це місце очищено для плантації, — спокійно пояснив Альварес, доплентавшись до згарища. — Тут було тубільне селище. Його спалили озброєні загони. Плем'я вигнано.

— В такому разі десь поблизу мають бути португальці, — наче міркував угорос Павел, але сам скося поглянув на Альвареса.

Альварес хитнув головою:

— Цілком можливо! — і додав неухважливо: — А то, може, й на військовий загін натрапимо...

На обличчі йому промайнула стурбованість. Альварес говорив якось аж надто повільно, й Павлові здалося, ніби той старанно щось кмітить.

Годин за кілька мандрівники дістались до чималої плантації, оточеної новим плотом. Пліт був зроблений з цукрової тростини, переплетеної в два ряди й міцно зв'язаної, а між рядами ще напхано колючого хмизу та виткого шпичатого бадилля. Невибагливі тростинові стебла на новому місці вже попускали й міцне коріння.

Подорожні увійшли на плантацію вузькою хвірткою. Від хвіртки в усі боки розходилися стежки. На плантації буяло високе пагіння африканського проса, сорго, цукрової тростини та кукурудзи. Окремо посаджено вічнозелену маніоку, чиї бульби тубільці печуть, мелють на борошно, а тоді місять щось подібне до хліба. В одному кутку чаділа пригасла ватра; мабуть, раби-негри щойно пекли батані й таро. Але зараз на цілій плантації не видно було ані душі.

Павел згадав тубільця, що його вони зустріли позавчора. Бідолаха, напевно, приходив навідати спалену хатину, а потім подався наздоганяти плем'я.

— Тут обов'язково мають бути плантатори! — звернувся Павел до Альвареса. — В них ми відпочинемо й заночуємо. Як ти на це дивишся, га?

Альварес помовчав, пожував беззубим ротом соломинку й відповів.

— Яка буде ваша воля. Я цих місць не знаю. Хто їх відає, що за люди тутешні поселенці!..

Павел зупинився, глянув на супутника й посміхнувся:

— Як же воно так, Альваресе? В цій країні португальців, можна сказати, не гурт-то скільки. А ти ж начебто старий плантатор? То, може, трапляться знайомі, га?

Альварес, подумавши, відказав:

— Ні, я так близько від узбережжя нікого не знаю.

Потупцявся ще трохи й знову додав:

— А моя плантація була ген у глибині материка... До неї ще йти та йти!

Він закліпав своїми холодними очима, рвучко відвернувся й майнув уперед, уникаючи географового погляду. На одному повороті стежки, яка пролягла між грядками маніоки, він нахилився й стояв так, копирсаючись у лахмітті онуч, доки його наздогнав Павел. Той навмисне не квапився випереджати, але португалець вовтузився, явно зволікаючи.

— Рушай, Альваресе! — нагадав йому Балканов.

Той навіть голови не підвів, удаючи, ніби виколупує шматок устілки, що вистромилася з роздертого черевика.

— Ви собі йдіть, я наздожену, — буркнув він, не зводячи очей з Павлової тіні.

А коли Павел обминув Альвареса, той, не розгинаючись, провів його довгим поглядом.

Павел сам собі міркував: плантація в нього десь далі; він жив там довгий час, виїхав звідти тільки п'ять років тому, — і раптом не знає жодної людини в колонії. Це ж відверта брехня! Читаючи спогади мандрівників, Павел знав, що поселенці віддають перевагу узбережжям, бо тут для них безпечніше. Та й товари до портів не далеко возити. То дуже рідкісний випадок, коли плантатор оселяється десь у глибині колонії. Там тубільці не дають йому спокою й кінець кінцем виганяють геть.

Ця відповідь Сімоне Альвареса ще раз свідчила про те, що тут не все гаразд.

Домбо вже давненько позирав на посмутніле обличчя свого гамби, але не наважувався нічого запитати. Видно, білу людину таки щось турбує, але що саме...

Незабаром подорожні помітили на невисокому терасуватому пагорбі кілька рублених будівель з багатоповерховими дахами й

піддашками. То, напевно, були господарчі будівлі португальських плантаторів.

— Ходімте на обійстя! — запропонував Павел. — Відпочити таки треба. Трапляється рідкісна нагода заночувати під дахом та ще й у ліжку!

Домбо зупинився й злякано заблимав на географа.

— Навіщо ходи до білі? Лихі білі! — стривожено вигукнув він.

— Не бійся, друже! — спробував заспокоїти його Павел. — Поки я живий, тобі нічого лихого не буде!

Альварес, очевидячки, теж непокоївся, але не казав нічого. Він знехотя потяг свої позбивані й понамулювані ноги й за якусь хвилину відстав чимало.

Але Павел навмисне уповільнив крок і дочекався його.

Коли мандрівники дійшли до внутрішнього плоту, що оперізував чимале обійстя з низькими будівлями, їх з лютим гавкотом зустріла ціла швора миршавих та гостромордих рудих собак, схожих на шакалів. Домбо злякано притулився до географа. Альварес спочатку замахнувся на собак грудкою, а тоді став навпочіпки й почав їх манити. Але собаки напосідали ще лютіше. Тоді Павел взяв з плеча рушницю й вистрілив угору. Від пострілу, який глухо відлунув далеко в джунглях, собаки заскавчали й порозбігалися на всі боки.

Хвилин за кілька собачий переляк минув, і каплавухі знову вже налаштувалися до нападу, аж тут рипнули двері й з хати під очеретяною стріхою, прикритою зверху ще й пожовклим пальмовим листям, вийшов якийсь чоловічок. Поперед нього вихопився інший, миршавий, клишоногий і присадкуватий, з почорнілим від сонця обличчям і маленькими вусиками. Він тримав у руках наставлену на гостей стару вінчестерку.

— Навіщо стріляй? — сердито запитав він ламаною португальською мовою.

— Не гнівайтесь, будь ласка! — відповів Павел і закинув свій карабін за плече. — Коли б не вистрілив, то собаки нас роздерли б. Добрих сторожів маєте!

Цю мить до клишоногого підчовгикав і той, що вистромився перший, — малесенький згорблений дідок з цапиною борідкою.

— Який ви люди? — такою самою ламаною мовою звернувся він до прийшлих, марно силкуючись одягти на ніс окуляри.

— Ми мандрівники, дідусю! — ввічливо одказав Павел. — Я європеєць, географ. А це — мої супутники.

— Заходе! — запросив їх дідок.

Ясно було, що господарі, — певно, батько й син, — не португальці. Це припущення підтвердилось, коли мандрівники ввійшли до хатини, більше схожої на кошару, аніж на людську оселю. Обабіч неї Павел ще раніше помітив навіси та склади. За тими будівлями стояла якась очеретяна повітка, звідки долинав невиразний гамір. Біля дверей стовбичив ще один білий чоловік у широкому брилі та н куценьких європейських штанцях. Через плече в нього висіла гвинтівка: певно, чатував на варті. Галас у коморі не вщухав. Звідти подеколи з цікавістю вистромлялись кучеряві голови. Очевидячки, там мешкали тубільні робітники плантаторів.

У хатинці, крім старого розтрибушеного матраца, розхитаних стільців та столика, геть зрізаного й подовбаного ножом, нічого не було. Хіба що вичовгана рогожа на долівці.

Дідок, який ледве переставляв ноги й увесь час тер сльозаві очі, насилу добирав португальські слова:

— Відпочивай тут, гості! Жінка нема, хата брудно.

— Байдуже, байдуже! — заспокоїв його Павел.

Альварес випроставсь на матраці, його бліде й змучене обличчя поступово набирало нормального кольору. Він скидався на людину, яка щойно витримала важке випробування.

До вечора Павел довідався, що господарі плантації — бури^[40], які вже давно залишили Південну Африку. Вони довго блукали світом, перетнули Бечуану й через пустелю Калахарі дістались аж до Анголи.

Хоч дідусь наче був гостинний та лагідний, але Павел таки не забував поради капітана Матіросова — завжди пильнуватися. Через те ввечері він запровадив чергування. Перший на варті стояв сам, його повинен був заступити Домбо. Малий з Альваресом, стомлені важкою дорогою, поснули, де попадали.

Настоявшись донесхочу, Балканов збудив хлопця.

Після полуночі, коли Сімоне хропів, мов недорізаний, Домбо почув під вікном знадвору таємниче перешіптування, кроки й клацання рушниць. Він нахилився до географа й тихенько гукнув його:

— Гамба, прокидай!

Павел заворушився й розплющив очі.

— Прокидай, гамба! — схвильовано засичав йому в самісіньке вухо Домбо. — Погано дуже! Надворі люди! Рушниця клац-клац!

Павел схопився, мов обпарений, миттю намацав ручку пістолета й прислухався. Надворі й справді чулося таємниче перешіптування та клацання рушниць.

Ніч видалась ясна і зоряна, але місяць ще не сходив. У кімнаті було поночі, майже нічого не видно. Тільки проти вікна світилися зуби негрєняти. Павел притяг хлопчика до себе й шепнув:

— Карабін набитий?

— Набитий! — так само тихо відповів Домбо.

— Будь наготові! Стань за дверима.

Домбо підступив до дверей і наставив рушницю. Наслухаючи, Павел дістав сигарету й креснув сірник. Потім кілька разів бухикнув і закурив. Усе це він робив навмисне гучно, аби напасники зрозуміли, що в кімнаті не сплять. Надворі раптом стало тихо, як у вусі. Павел завмер. За кілька хвилин попід вікном хтось похапцем прочовгикав і зник.

Запала мертва тиша. Павел залишивсь на чатах, а Домбо ліг спати.

Уранці старий бур, неначе для того, щоб розвіяти всілякі підозри, приніс у трьох череп'яних полумисках гарячу голландську каву. Він довго скарживсь на місцевих дикунів, які зазіхають на «його маєтність» і не бажають працювати. З великими труднощами він тримає в покорі якусь сотню душ. Після того, коли португальський загін спалив селище й знищив половину населення, яке дідок називав «дикими тубільцями», плем'я подалось углиб країни. Але майже щоночі «дикуни» наскакують на плантацію й нищать посіви.

Землю обробляють мотиками та загостреним пакіллям. Часом, але дуже рідко, використовують африканських биків, єдиний вид худоби, яку тут розводять.

— А скільки ж у вас бичків? — запитав Павел наприкінці розмови.

— П'ять молодий і три старий, — відповів Дідок.

— Продайте нам одного бичка!

Дідок витер кулаками сльозаві очі й пішов покликати сина. У дверях виросла та сама чорненька клишонога постать, що й учора. Батько з сином загелготіли між собою незрозумілою для Павла мовою.

— Одного бичка можемо вам продати, — озвався по хвилі син і посмикав свої чорні закручені вусики, — але тут гроші не мають ніякої

вартості. Операцію можемо здійснити тільки товар за товар.

— За який же товар? — знітився Павел. — Ми з собою не взяли ніяких товарів.

— Тоді давайте за зброю, — лукаво посміхнувся клишоногий і глянув на кобуру, що жовтіла в Балканова при боці.

Павел завагався. Зброя в цих місцях — найдорожча для мандрівника річ. Але людині таки важко витримати довгу дорогу, несучи все необхідне на собі. А без ноші йтиметься куди легше. Вони зараз мають три пістолети. Тож одним з них, мабуть, доведеться поступитися. Залишиться ще два пістолети й один драгунський карабін точного бою...

Бур, покручуючи вусик, чекав на відповідь.

— Гаразд, — проказав нарешті Балканов. — Даю вам пістолет, але за умови, що ми самі виберемо собі худобину.

Той погодився.

За пістолет з п'ятдесятьма набоями Павел вибрав стару сумирну тварину з кільцем у хряпах і новим налігачем. Бика звали Корі. Шн не сопів сердито, не загрибав передніми ратицями землю й не нахилив вороже голови, як би на його місці зробив молодий вгодований бичок.

Отже, всю ношу наладували на спину Корі.

При собі Павел залишив самий карабін, похідну торбину з кількома обоймами патронів та карту. А Домбо взяв у руки марімбу. Він остерігався класти її серед речі, щоб, бува, бик, зморений спекотою, не ліг і не розтрощив цей «коштовний» музичний інструмент.

Усе було готове до походу. Востаннє смикнувши мотуззя й переконавшись, що вантаж прилаштовано надійно, Павел звернувся до Альвареса:

— Ну, лізь і ти на бика!

— А чому це я? — несподівано заперечив португалець. — Нехай лишень негр катається!

Павел здивувався.

— Ти ж знесилів, і ноги в тебе понамулювані! Користайся з доброї нагоди! Так і нам ітиметься швидше.

— Не довіряюсь я цій дикій тварюці! — буркнув Альварес, узяв у руки бамбуковий цурпалок, підхопив бика за налігач і рушив уперед. Корі покірливо почвалав за новими господарями.

Бури немов хапалися здихатись непроханих гостей. Тільки-но мандрівники переступили поріг, як хазяї замкнули й ворота. Останньої миті Павел помітив, як клишоногий вусань ухопив тичку й замахнувся на негра, що виглядав з-за рогу повітки, — тієї самої, звідки звечора долинав людський гамір. Негр щось сердито вигукнув через паркан і покрокував до задньої будівлі.

Лише руда гостроморда собачня, поспинавшись на дах комори, проводжала гостей хрипким лютим гавкотом.

РОЗДІЛ СЬОМИЙ

Постріли у джунглях. Тубілець уникає смерті. Батько знаходить сина. Хто такий Сімон Альварес? Домбо рятує географа. Наруччя сили. Таємничі знаки на табакерці. Химерні стовпи. Перші сліди білої людини

I

За два дні після цього мандрівники під проводом негрєняти, яке добре знало цю місцевість, увійшли в долину річки Домбеї. Стежина стала ширша й добре втоптана та вичовгана босими п'ятами тубільців. Коли вірити словам дослідників Африки, то це був «важливий торговельний шлях, який сполучає порт Луанду з річкою Кубангу».

Понад берегами пересохлої Домбеї погойдувалися стрункі олійні та кокосові пальми, майоріли червоні маки, шаруділа папороть, бриніли на пружному вітрі бамбукові зарості й де-не-де здіймались розлогі самітні велетні-баобаби.

Рідна природа збудила в Домбові заснулі спогади. Тут він ще дитям ходив з мисливцями племені на полювання, продирався папоротями й топтав цю буйну зелену траву. Хлопчик дослухавсь до таємничого нашіптування луків, ганявся за блискучими басовитими жуками та яскравими метеликами. А ці ось ліани, що пообплутували дерева пишними гірляндами, всіяними орхідеями, правили малому Домбові та його товаришам за гойдалки.

Він зупинився й насторочив вуха, зачарований дзвінким пташиним щебетом і стрекотанням барвистих папуг. Кожен згук, кожна картина сповнювали його серце бадьорістю.

Хлопець наставив стрілу й майнув углиб лісу. На веселому лужку розгойдав килимок червоних маків, сполошив кількох мавпочок, що куняли на ліанах. Мавпочки дременули геть, сердито гримаючи на пустуна. Домбо хотів був погнатися за ними, та, вискочивши на узлісся, раптом зупинивсь. Це узлісся було йому знайоме. Він сподівався уздріти тут знайомі конуси хатинок. Пошукав очима хижку

своєї «матати» — материну оселю з високою кокосовою пальмою при вході, з маківки якої Домбо не раз проводжав денне світило, коли ноно поринало за далекі блакитні хребти гір... Але зараз перед його очима лежала гола, спустошена земля.

Тут тільки Домбо згадав про пожежу, що спалахнула ген у тому кінці селища, згадав «вогненні луки» білих людей і плем'я, що з'юрмилось перед чоловічою хатиною, мов череда нажаханих бізонів. У пам'яті зринула бідолашна «матата»; розплатана в траві з розчерепленою головою... Жахлива картина навівала сум. Брови в хлопчика зійшлися на переніссі, чоло насупилося. Домбо примружив очі, уста йому засіпались.

Ось і рідна річечка, яка в дощів'я залишає береги, клекоче попід самими хижками, бурхлива і каламутна, а потім угамовується, і в бурштиновій прозорині видно, як грає й скидається велика риба. Тоді настає час ловби. Чоловіки довгою вервечкою стають уздовж берега з луками й стрілами в руках та плетеними кошиками для влову...

Домбо зітхнув. У грудях йому запекло. Річка лишилась така ж, як і була, й очерет шерхотить, як і колись, але нікому вже він не потрібен, ніхто не вирізує з нього стріл. На баобабах понаростала грубезна кора, бо ніхто не витягає з неї жилявого ниття. Онде самітньо стримить угору пальма-рафія. А скільки чудових набедреників можна змайструвати з неї, скільки торбинок, скільки кошиків можна виплести, а потім обмазати зсередини смолою й наливати в них пальмове вино!.. Невже всіх тоді винищили або погнали в неволю? Раптова думка обпекла хлопця. А що, коли багато матат і тамо-тамо тоді повтікало?

Домбо озирнувся, неначе почув знайомий голос. Але ні, то, мабуть, якийсь птах скрикнув...

Негренья зазірало в усі кутки й жадібно роздивлялося свою колишню домівку. Аж тут щось шерехувате лизнуло йому шию й у самісеньке вухо дихнуло теплом. Домбо сіпнувся. Він і незчувсь, як до нього причибиряв Корі.

Коли Павел побачив згарище, в нього перед очима зринули зелені пагорби Козниці та мальовнича долина, гірські хутірки, що обсіли видолки, мов бусли гнізда; старі букові ліси, ясени, осики, тополі та сторічні дуби.

З диких джунглів учувся рідний голос старого Балкана, спалахнули вогнем його орлині очі, заграла на вустах усмішка. «Чи живий то він? — стислося серце в Павла. — Досі ніяких слідів. Але якщо живий — то я його знайду!»

Несподіваний постріл неначе навпіл розпанахав тишу, й над деревами заспівала куля. Луна покотилась, покотилась і стихла.

Домбо смикнув за налигач і сховався позаду Корі. Павел метнувся уперед і впав під дерево. Альварес перелякано заметляв головою й пірнув у кучугуру вогкого торішнього листа.

— Лягайте на землю! — тривожно гукнув Павел.

Альварес поплазував до поваленого стовбура. Домбо потяг Корі за опасистий баобаб і заходився обережно визирати з-за дерева.

— Це на нас нападають? — злякано прошамкотів Альварес.

— Хто його відає! — озвався Павел. — Може, й на нас. Мабуть, бури вирішили пограбувати своїх гостей. Вони в мене одразу викликали підозру... Обережно, стріляють з гаю навпроти!

— Бури! Так, вони вистежили нас! — розгублено жебонів Альварес. — Не залишається нічого іншого, як здатися...

З гаю донесло вітром сердиті вигуки.

Знову глухо гримнули постріли. Але цього разу, здається, куди ближче. Голоси стало чути виразніш.

— Наступають, — мов сам собі сказав географ, і вуста йому гнівно стулилися, а на вилицях виступили червоні плями. Він рвучко озирнувся і пошукав очима хлопчика.

— Гамба, Домбо тут! — озвалось негрня, полохливо вистромляючи голову з-за грубелезного стовбура.

У напруженому чеканні минуло кілька хвилин. Павел лежав, припавши плечем до приклада. Палець торкався гачка карабіна. Раптом на галявину, мов зацькований звір, вибіг тубілець. Він мчав швидко, як пантера, нахилившись уперед, і широко плигав, раз у раз озираючись. Пронизливо тьохнули кулі й збили над головою втікача кілька пальмових листків.

— Негра переслідують! — мало не схопився Павел.

Альварес перекислівся, але болгарин не дивився на нього. Він не зводив очей з тубільця, який біг простісінько сюди. Знову гримнув постріл, і над чагарником знявся димок. З папороті вискочив чоловік в очеретяному брилі, з куцою гвинтівкою, яка вилискувала проти сонця.

Уздівши негра, він приклякнув, звів рушницю й прицілився. Але тубілець помітив його, рвучко стрибнув уперед і вихилясом побіг далі. Дзвінко ляснув постріл і двічі відлунувсь од щільної стіни джунглів.

Утікач неначе спіткнувся, присів і сперсь руками об землю.

— Влучив, харцизяка! — обурено шепнув Павел і нервово закусив губу, неначе куля поцілила його самого.

Але негр ту мить спритно стрибнув уперед і, не розгинаючись, помчав далі, мов на крилах.

— Утік дикун! — з неприхованим жалем просичав Альварес. — Мабуть, куля тільки подряпала його.

— Що їм від нього треба? — зітхнув Павел. — Чого цькують людину?

Спересердя змахнувши рукою, він дочекавсь, доки Домбо, який сховався за стовбуром баобаба, глянув у його бік, і покликав хлопчика до себе. Малий приборіг, залишивши бика під деревом.

— Треба допомогти цьому бідоласі! — тремтячим голосом промовив географ. — Пропоную взяти його під наш захист!

Однак Альварес заперечив.

— Таке скажете, сер! — англійською мовою буркнув він і невдоволено блимнув каламутними очицями. — Заради якогось паскудного тубільця я ризикуватиму життям!

Його слова неначе линули гасу у вогонь. Балканов люто глянув на Альвареса й вишкіривсь:

— А ви не пхайтеся, куди вас не просить! Для мене і чорна, і біла шкіра мають однакову ціну!

Альварес знітився, нервово смикнув себе за сиву бороду й ще глибше сховався у листя.

— Слухай, Домбо, — звернувся Павел до негрєняти, — перепини цього втікача. Ти знаєш мову племені. Скажи, що ми — добрі білі, хай не лякається нас. Ми хочемо його врятувати!

— Гарзд, гамба!

Павел схопився, став за найближчий стовбур і гукнув Альваресові:

— Рушайте за мною!

— Нікуди я не піду, — спробував опиратись Альварес.

Але Балканов зміряв його нищівним поглядом і наказав вдруге:

— Рушайте за мною! Киньте жарти, Альваресе!

Старий ще вагався, та вгледівши в руці Балканова пістолет, невдоволено засопів, мляво підвівсь і почвалав слідом за ним углиб лісу.

За кілька хвилин, ставши за товстим стовбуром, Павел стежив у продухвини між деревами за тубільцем, який щосили біг навпростець до гаю.

Домбо й досі не виявляв себе. Луснуло ще два постріли. Чоловік у брилі заліг і цілився спокійно й методично. Тубілець розплатався на землі, але хутко схопився й знову закивав п'ятами.

— Намо-намо! (Біжи сюди!) — мовою бігів гучно покликав Домбо.

До смерті переляканий утікач рвучко повернув голову.

— Намо-намо! — ще голосніше гукнув хлопець.

Негр сапав, наче загнаний кінь. Збагнувши, що кличуть з узлісся гаю, він щодуху помчав на голос, перелетів через гущу папороті, зупинився й почав недовірко наслухати.

Домбо знову озвався з-за баобаба, чоловік, який від утоми тремтів усім тілом, спробував був переплигнути через ярк, але спіткнувсь і знесилено впав кроків за п'ятдесят від Домба.

Цей час тишу розітнув повий постріл. На голову хлопцеві посипалось підтяте листя. Білий переслідувач метнувся уперед, тримаючи в руці вінчестер, з якого курився димок. Негреня злякано дременуло до лісу й завололо:

— Гамба! Гамба!

Павел вискочив йому назустріч.

— Не бійся, друже! Постій тут! — заспокоїв він хлопця й кивнув головою на грубе дерево.

Домбо заліг за стовбуром. Балканов, навперебіжки від дерева до дерева, опинивсь на узліссі. Негр лежав у ярку, закинувши голову назад і вирячивши очі. З рота йому точилась кров, збігаючи на неголене підборіддя й шию. Він важко сапав, чорні груди клекотали, мов подертий ковальський міх. Брудний піт обмивав його тіло. У зіницях застиг смертельний жах.

Павел нахилився до нього. Великі сумні очі негра благали пощади. Вони ніби промовляли: «Не вбивай! Пожалій!» Балканов покликав Домба, але хлопець погнався за биком, який від пострілів скапцанів і порвав налигач.

Тубілець тіпавсь і намагався глипнути повітря. На в'язах йому напружено пульсувала набрякла жила. Це був високий літній чоловік, захарчований і миршавий, але з міцними вузлуватими м'язами.

Альварес, похмурий та обурений, нервово бгаючи рукою сиву мичку бороди, мовчки виглядав із своєї схованки. Його страшенно тривожив скандал, що мав незабаром спалахнути. А коли Павел підніс утікачеві води у нікельованому кухлику, Альварес аж затіпавсь і закусив губу.

Тим часом підійшла людина в брилі, яка переслідувала негра. Це був середній на зріст бородатий фермер з чималою чорною гузвою на щоці й з розчавленим, певно, від удару, вухом. Помітивши географа, який чекав на нього, спершись на карабін, переслідувач нерішуче зупинивсь.

— Ви не бачили, куди побіг негритос? — здаля запитав він добірною португальською мовою.

— Тут він, — спокійно відповів Павел, але рука його міцно стискала цівку карабіна.

— Утікає, сатана! — загрозово сіпнув головою плантатор і озирнувся довкола. — Не хоче працювати! Чорна горила!

— А чому він утікає? — поспитав Павел.

— Бачте, незадоволений! Жере, як та свинюка, і все йому мало. Не настачиш! Я й так витрачаюсь. А йому давай та давай! Він договір підписав! — злісно скривив уста плантатор, підходячи ближче. — Крім того, я дав йому цілу пригорщу намиста!

— Про який це ви договір балакаєте? Людина, мабуть, і розписатись не вміє!

— А вам до того яке діло, приятелю? — підвищив голос незнайомиць. — Він палець приклав! Уперше чуєте? Протягом п'яти років оця тварюка — моя власність, і я можу робити з ним усе, що мені заманеться. Така умова!

— Навіть убити маєте право? — зневажливо оскаливсь Павел.

— Так, навіть убити, мов шолудивого пса! — прогарчав плантатор. Цю мить він раптом уздрів утікача й, заскреготавши зубами, націлився вінчестеркою, але Балканов управно нахилив цівку додолу, і куля вп'ялась у землю.

— Цього бідолаху я беру під свій захист! — затремтів усім тілом Павел, киваючи на переслідуваного. — Я не дозволю вам застрелити

його!

Плантатор люто смикнув зброю на себе, і а коли цівка Павлового пістолета тицьнулась йому в черево, він зів'яв і випустив з рук вінчестерку. Альварес тим часом підвівся й підступив ближче, але географ так люто блимнув на нього, що той аж заляк на місці.

— Мене послав сюди уряд з науковою метою! — проказав Балканов, повільно, карбуючи кожне слово. — Цю людину я беру з собою.

Плантатор дививсь на нього, не кліпаючи. Від переляку йому немов заціпило, його постать поряд з високим і кремезним географом раптом стала малесенькою й нужденною.

Павел повагом розстебнув торбу, витяг звідти фальшивий паспорт і тицьнув під самий ніс фермерові, але той навіть не наважився глянути туди. Балканов нахилився, підняв рушницю й подав плантаторові. І лише коли той відійшов на чималу відстань, Павел застромив свій пістолет у кобуру.

II

Тубілець, мов убитий, і досі лежав у ярку, неспроможний навіть поворухнутись. Пташине пір'я, що увінчувало йому голову, порозсипалось. Павел завважив, що коли плантатор почвалав геть, цей бідолаха розплющив очі й провів його довгим поглядом, у якому світилися і ненависть, і презирство.

Домбо тим часом притяг бика. Він наздогнав Корі аж на узліссі. Тварина подалася назад до своїх колишніх господарів.

— Альваресе, тримай налигач! — звелів Павел португальцеві й, трохи лагідніше, кинув малому: — Ходімо зі мною.

Старий, не хапаючись, підвівся й почалапав до бика.

Домбо не зводив очей із суворого, напруженого Павлового обличчя, ніби намагавсь розгадати його думки. Балканов озвався не відразу:

— Ти знаєш мови тутешніх племен. Усі вони розмовляють близькими діалектами. Побалакай з цим чоловіком. Поспитай його, з якого він селища й чи знає дорогу до річки Кубангу.

— Добре, гамба! — охоче відгукнувся хлопець. — Буду поспитай усе!

Та не встиг він підступити ближче й «промовити слово, як тубілець схопився, сперсь на лікті, витяг в'язи й утупив погляд у малого. Павел помітив, як обличчя йому проясніло й пом'якшало, очі наллялися вологою, брови наче зламались, а товсті губи затремтіли: «Домбо, тамо-тамо!..» Потім тубілець тихо скрикнув, почав бити себе по голих колінах, торочачи слово «тамо-тамо», й по його темно-шоколадових щоках побігли великі сльози.

Першу мить Домбо дивився на все це, немов уві сні. Він зупинився, здивовано блимнув на старого негра, тоді перевів погляд на географа й нерішуче підступив до незнайомого. Та коли старий заговорив щось його рідною мовою й заголосив, ляскаючи себе долонями, Домбо кинувся до нього, вчепився йому на шию й собі заплакав.

Балканов розгублено кліпав очима. Що трапилось? Що сказав оцей старий хлопець? Чому раптом заголосив?

А може, це зустрілися близькі люди? Бува й справді вони з одного племені?

— Домбо, друже, — тихим та схвильованим голосом озвався Павел. — Хто ця людина? Чому ти плачеш, Домбо?

Почувши географів голос, хлопець збентежено підвів голову.

— Чому плачеш, друже мій? — перепитав Павел.

Негренья, подивившись на старого, ласкаво погладило йому голі коліна, м'язисті руки, поправило розкуйовджене пір'я на сивуватій голові, притулилося до нього й щасливо всміхнулось:

— Ой, гамба, це не людина!

Павел знестямки засміявся:

— Чом це «не людина»? І я людина, й ти людина, й він теж людина! Але хто ж цей чоловік!

Домбо чи не вперше чув португальською мовою слово «людина», тому заперечливо покрутив головою:

— Не людина, гамба! Це — мій тамо-тамо!

— Тамо-тамо? — стенув плечима Балканов. — А що воно за «тамо-тамо»?

Домбо, як звичайно, заходився словами й на мигах пояснювати, аж нарешті Павел збагнув: цей тубілець — Домбів батько!

— Невже тамо-тамо? — здивовано спитав він.

— Так, гамба!

Павел придивився до малого, потім до старого — таки щось є! Рисочки татуїровки в обох були достоту однаковісінькі. Точно збігались і кола круг очей, навіть зображення папуги на лівих руках однакові. Від хвилювання Балканов не знаходив слів.

— Ой гамба, ти добре роби! Рятував мій тамо-тамо! — лопотів Домбо, а з очей йому сипалися дрібненькі зернятка сліз. — Мій тамо-тамо добрий, дуже добрий! Він залишайся живий! Добрий дух рятував тамо-тамо. Інші з нашої хатини всі неживі! Тільки тамо-тамо — живий!

А старий тим часом захоплено милувався стрункою чорною постаттю сина, його вже набубнявілими м'язами, довгими пальцями рук, міцними ногами, ніжною, мов тонке мереживо, татуїровкою шкіри, дорогими разками різноколірного намиста на шиї та гарними сережками.

— Як звуть твого батька? — по хвилі спитав Павел.

— Мій тамо-тамо звуть Камбела! — відповів Домбо, обтираючи кров, що бігла батькові по бороді.

Старий тубілець розгублено кліпав великими чорними очима то на географа, то на сина, сміявся, показуючи дві низки білих, мов порцеляна, зубів. Потім переводив погляд на жовту шкіряну кобуру, що лишала в Домба при боці, й злякано сахавсь.

Та найдужче за все цікавила його синова татуїровка. Можливо, згадав він той день по великих дощах, сьомих у Домбовому житті. Тоді Камбела полював на Високій горі й повернувся додому з багатою здобиччю: вистрелив птаха марабу. З пір'я того птаха Камбела зробив собі оздобу на волосся, а найгострішою кісточкою татуював сина, добре затираючи кожну подряпинку глиною. Багато днів пролежав тоді Домбо на колінах у батька й терпеливо чекав, коли нарешті його обличчя стане таке люте, що наганятиме жаху геть на всіх ворогів племені...

Добрих дві години минуло в розмові, в якій лише Сімоне Альварес не взяв ніякісінької участі.

Раптом Камбела звівсь на ноги, поглянув на сонце, вдарив себе кулаком у груди й повагом урочисто відчепив з свого вуха величезну сережку із слонової кістки. Потім зігнув ліву ногу в коліні й, стоячи так, подав «сережку» географові, щось промовляючи при цьому. Тубілець уже відпочив і оклигав.

— Що каже твій тамо-тамо? — розгублено спитав Павел.

— Біле кільце зроблене, з ікла гумба-гумби, — пояснив Домбо. — Тамо-тамо сам убивай гумба-гумбу. У кільці сховано великий сила. Тамо-тамо дає кільце гамбі. Кільце береже гамбу від злий дух.

Камбела слухав, як його син хвацько розмовляє мовою білих, і всміхався. Взявши сережку, Павел заховав її в торбу. А негри неначе тільки цього й чекали. Вони з радощів аж підплигнули й заляскали себе по колінах, підігнувши ліву ногу й блимаючи проти сонця. Потім здійняли праву ногу, щось вигукнули мовою бігів. Домбо, витанцьовуючи, подався до клунків, проминув насупленого Альвареса, дістав свою марімбу, смикнув за струну, й інструмент глухо та сумно застогнав. Камбела зробив спритний пірует, став, немов для стрільби, загрозливо гаркнув і підстрибнув. Знову озвалась марімба, й Камбела зробив чергове па. Потім заходився вправно орудувати списом, немов смертельно вражав уявного ворога, а тоді вишкірив зуби й люто та голосно заверещав.

Це тривало кілька хвилин. Павел замислено стежив за танком негрів, за їхніми щасливими обличчями й сяючими очима.

Тільки Альварес, лежачи в сухому листі, підклавши руки під голову, стежив за неграми холодним, ворожим поглядом.

Стомлені танком, Домбо з Камбелою посідали відпочити. Павел і собі вмостивсь на поваленому стовбурі й заходився розпитувати старого про мукасекерів та гаубау. Але той так далеко ніколи не ходив, однак дорогу до річки Кубангу знав добре. Певний час Камбела працював у копальнях, аж потім його забрали на поблизьку плантацію. Один невільник, який працює в бурів, казав Камбелі, що тут десь подорожують двоє білих і з ними чорний хлопчик, а в хлопчика буцімто на руці зображено тотем^[41] племені бігів. Камбела того ж таки дня втік і пішов за мандрівниками назирці. Але плантатор вистежив його й хотів убити.

Павел тільки тепер згадав того негра, який учора з цікавістю дививсь їм услід, коли вони виходили від бурів.

Потім Камбела почав розповідати про життя негрів на плантаціях. Удень їх стерегли з вінчестерами в руках, а звечора прив'язували, мов худобу. Кожного, хто виявляв невдоволення, вночі відводили до лісу й забивали!

Домбо правив за перекладача, бо Камбела знав лише кілька португальських слів. Наприкінці Павел спитав:

— А чи не хоче Камбела піти разом з нами?

Коли Домбо переклав його слова батькові, той радісно завищав, підняв спис угору й цюкнув ним об землю. Хлопець пояснив:

— Тамо-тамо буде піти з гамбою, аж доки її нього борода стане білий і сягатиме до землі!

— Гаразд, — усміхнувся Павел. — Беремо твого тамо-тамо до нашого гурту.

Негри схвально похитали головами й знову заходилися стрибати й ляскати себе по колінцях, щось радісно вигукуючи...

За кілька хвилин Камбела вже вів бика за налигач, услід йому човгав Альварес, за ним Домбо, а географ замикав валку.

День видався досить гарячий. Безжально припікало сонце. Не було бодай найменшого вітерця. Природа навколо немов принишкла, задихаючись від спеки та задухи.

III

Минуло кілька днів. Дорога ставала дедалі важча й виснажливіша. Вода в бурдюку швидко нагрівалась і, крім того, починала одгонити підпареною сирицею. Про те, щоб замінити воду, годі було й думати: дощі вже давно відшуміли, річки й джерела попересихали. Торби-харчанки також геть схудли. Рештки сухарів, консервів та в'яленої скумбрії тільки дратували зголоднілих мандрівників. Дичина траплялась дуже рідко. Разом з дощами і звірі, й птахи переселилися на південь, де можна знайти потравку. В лісі вряди-годи щастило добути який перестиглий плід, але чи ж так легко нагодувати чотирьох здорових та ще виморених їдців!

Альварес плентався, перехнябившись набік, геть намуливши й позбивавши ноги. Спека, спрага та голод змучили й географа. Він теж змиршавів, очі йому глибоко позападали. Лише Домбо з Камбелою, звиклі до голоду й спеки, терпляче крокували далі.

Вже лишилися позаду плаї Конджемба, й незабаром мала бути річка Кубангу, понад якою нібито лежала колишня плантація Альвареса. Але що було ближче до Кубангу, то похмуріший і

мовчазніший ставав Альварес, а очі його никали якось неспокійно і лячно. Обличчя зжовкло, наче віск, а вуха стали геть тоненькі й прозорі. А ще Альваресові дошкуляла задуха та сухий кашель.

«Гляди вріже дуба цей дивак, так і не розкривши свого справжнього обличчя!» — думав Павел, дивлячись, як той сапає, аж звивається, намагаючись відкашлятися.

Нарешті трапився ще не пересохлий потічок з мілким піщаним річищем і похилими берегами. Понад водою стояли плакучі верби, пломеніли розкішні маки, стовбурчилися шпильками кактуси. Земля під ними поросла м'якою оксамитовою травичкою. Течія повільно вигиналась поміж вербами, а на плесах, вдавалося, взагалі стояла.

Павел наказав покидати з бика ношу: привал. Домбо з Камбелою припнули тварину на довгому мотузку до дерева, а самі подалися збирати сухий хмиз. Альварес ліг н, а трапу, тіпаючись від глухого й глибокого кашлю. Павел роздягся, прикидав карабін одягом і забрів у воду. По тілі йому перебігли мурашки. Втома швидко минала. В прозорій воді тремтіло віддзеркалення довгокосих верб та папороття.

Балканов забрів до пояса, занурився раз і а вдруге, примруживсь од насолоди. З волосся йому збігали чисті блискучі струминки. Він постояв нерухомо, милуючись пишними зачісками плакучих верб.

Коли це мукнув Корі. Павел глянув у його бік — і раптом у тихій воді уздрів відображення Альваресової постаті з карабіном у руках... Павел сіпнувся, мов ужалений, і відчув, як у жилах йому застигає кров. Він ледь помітно повернув голову й скосував на берег. Так, ніякої омани зору: португалець; тримав рушницю обіруч і цілився на Павла. Обличчя йому пересудомилось од люті. Роззявлений рот кривився в злобній посмішці. Повільно, не зводячи мушки з жертви, Альварес щораз нижче сходив з берега.

«Ой батьку мій, батьку! — блиснула в голові географа розпачлива думка. — Нікому тепер повідомити тобі про звільнену батьківщину. Твій син безславно гине від кулі розбишаки. Не довелось таки нам побачитись...»

Павел дивився на відображення у воді й гарячково думав, як би то уникнути лиха.

Альварес зупинився й поклав пальця на спусковий гачок.

— Ну, сер, нарешті ти в моїх руках! — тихо, майже пошепки, прошамкотів він. — Я швидко сам здохну, але спершу тебе пошлю

чортам на засмажку. Тільки тоді я заспокоюся, — він розтяг беззубого рота аж до вух: — А тепер давай знайомитись. Ти настирливо намагався вчинити мені допит. Хотів довідатись, хто я такий? Гаразд, слухай: Гонгора, іспанець; той самий, кого твій батько віддав до рук Сілві Порту! Паскудний каторжник десь причаївся й підслухав нашу розмову, а тоді нас видав капітанові. Балкан виявивсь падлюкою! Ну й зазнали ж лиха ми, іспанці! А все через те, що він зрадив нас!

Альварес увесь тремтів, мов у пропасниці, очі йому палали, темні й жорстокі. Він одкашлявся, сплюнув і повів далі:

— Твій татусь розкрив нашу змову!.. Тому ще на кораблі двох наших вбито. Решта моїх друзів, мов мухи, виздохали на Коморських островах. Лишився живий тільки я. Цілих п'ять років поневірявся, доки опинивсь у Мозамбіку. Коли Матросов зайшов у корчму й сказав, що ти йдеш слідами дигерів, у мене аж кров у жилах заграла. Я вивідав усе! Даремно ти ховався за фальшивим паспортом! Ти — син нашого згубника! Я дякував усім богам на світі, що мені випадає нагода віддячити особисто твоєму татусеві, але тепер бачу — не дійду до гаубау. Байдуже — я розчереплю макітру його синові... Ех, коли мені б оце життя та здоров'я, за один-єдиний діамант з того родовища я міг би купити цілий маєток! Але тепер годі вже й думати... Шкода, що

не пощастило задавити власними руками твого батька, та я помщуся його синові!..

Голос Гонгорі зірвався від люті, жили на скронях пульсували, очі дивились люто й тупо.

— Розбишако! — презирливо просичав Балканов.

— Мені цим не дошкулиш, сер! — посміхнувся бандит. — Ти тепер у моїх руках. Ціле, життя я снів про багатство, й коли воно майже лежало в моїй кишені, твій батько довів мене до банкрутства. Відібрав усе! Згубив мені життя. Але найбільше лиха скуштував я на Коморах. Еге, коли б то я був на континенті! Я добре знав стежку до діамантового родовища. От чому тепер не маю жалю до тебе! І радітиму, коли побачу твій труп!

Якусь мить Павел перестав думати про те, що станеться з ним самим. У серці клекотіла буря.

«Чому я не спекався цього звіра зразу? — картався він. — Чому?»

І ніяк не міг собі подарувати оту недоречну гуманність. Образа та огида аж душили його.

«Треба було позбутись цього авантюриста ще тоді, коли він видурив у хлопця пістолет! — з відчаєм думав Павел. — А я довірився йому! Отака-то дяка за мою людяність!..»

Обличчя Павлові зблідло. Скроні аж лущали від напруження й болю. Він скося позирав на воду, на спадистий берег, на дерево з повітряним корінням, на папороть над самою водою — й на око прикидав відстань до них. Думки снувалися гарячково. Щосекунди в голові йому виникали сміливі плани — і тут же лопали, як бульки на воді. Краєм ока Балканов знову зиркнув на Гонгору. Той стояв за десять кроків од нього з пересудомленим від люті й зловтіхи обличчям.

І Павел вирішив: необхідно спровокувати постріл, але уникнути кулі. Постріл приверне увагу негрів, Гонгора першу мить розгубиться, а Павел одним стрибком досягне його й ударом кулака зіб'є з ніг...

Кожен м'яз у Павла зібгавсь пружиною... Наступної секунди він спритно шугнув уперед і пірнув під воду. Гримнув постріл. Куля вискнула над самісінькою головою географа й розпеченою швайкою зашкварчала у воді. Гонгора заверещав, мов хижак. Не чекаючи другого пострілу, Павел метнувся на авантюриста, але Гонгора, розгублений і переляканий несподіваним нападом, відсахнувся назад

— та перепинивсь об коренягу й шубовснув горілиць у мул. Потім швиденько перекинувся на черево й спробував схопитись на ноги.

— Кидай карабін, розбишако! — гаркнув Павел. — Здавайся, бісів писку!

Іспанець, тремтячи всім тілом, гарячково відповзав назад, швидко набиваючи карабін.

А далі все відбулось раптово й несподівано. З-за найближчого сандалового дерева, що росло майже над берегом, вихопився Домбо з пістолетом у руці. Чорною пантерою стрибнув він уперед і опинився за спиною в злочинця. Саме коли той знову прицілився у Балканова, лунко, ляснули один за одним три постріли. Гонгора неначе скам'янів, тоді похитнувся, мов п'яний, упустив рушницю, застогнав і впав лицем у жиляве тісто мулу.

Потім, звиваючись і скубучи кощавими пальцями траву, він забелькотав щось незрозуміле, й тільки окремі слова доходили до Павла:

— Змилуйтесь, сер!.. Я... Нещасний бурлака...

Балканов дививсь на негідника з безмежним презирством. Він і досі не міг утямити, чи це йому не сниться. Павел ступив кілька кроків і знесилено сів на вогкий пісок. У вухах ще й досі лящали постріли.

Ні, це таки не сон. Гонгора лежить нерухомо, тицьнувшись головою в багнюку.

Але чому Домбо так лячно витріщивсь на Павла. Географ силоміць підвівся, почалапав до вбитого і спроквола потяг його за ноги до берега. Потім зупинився й знову глянув туди, де лежав Гонгора.

Домбо не одводив погляду з Павла.

— Що таке на твій голова, гамба? — боязко пролопотів він, показуючи Павлові на чуприну.

Балканов не відповів нічого. Він ще не отямивсь од хвилювання. Дихав важко й хрипко, мов людина, яка щойно скинула з себе пекучий тягар. Потім глянув на Домба. Ось це худеньке чорне хлоп'ятко прийшло йому на допомогу. Лише завдяки цьому хлоп'яті він живий.

— Домбо, любий друже! — тремтливим голосом вигукнув Балканов. — Коли б ти тільки знав, як учасно нагодився!..

Він розкрив обійми, щоб пригорнути хлопця, але Домбо відсахнувся назад, не зводячи з Павла зляканого погляду.

— Гамба хворий? — знову повторив він.

— Де там хворий, друже! — радісно гукнув географ. — Здоровий! Здоровий і щасливий!

Але Домбо сумно похитав головою:

— Хворий гамба, хворий...

І знову злякано втупивсь у Павлове обличчя.

Що воно торочить, оце негренья? Павел здвигнув плечима — нічого не міг уторопати! Він узяв свій одяг, добув з кишені малесеньке люстерко, глянув — і мало не отетерів з подиву: вся чуприна його геть посивіла, а обличчя було жовте, наче в мерця.

Щоб заспокоїти Домба, Павел недбало махнув рукою:

— Дрібниці, мій друже! Просто за кілька хвилин я надто багато пережив.

— Лихий людина! — озвався Домбо, скосувавши на Гонгорин труп. — Домбо казав тоді —лихий людина! А гамба — ні, не лихий!

Цю мить причвалав і Камбела, несучи в одній руці оберемок сухого хмизу, а в другій — спис. Домбо перестрів його й заходився щось тривожно й швидко лопотіти. Він морщив чоло, зводив брови, кривив уста, показуючи рукою то на географа, то на Гонгору, пояснюючи, як розбишака хотів убити їхнього гамбу — добру білу людину.

Камбела слухав, похмурий і поважний. На виду він ставав щораз суворіший, брови дедалі дужче супилися, а спис у руці нервово здригавсь. Потім Домбо замовк, дивлячись у розлютоване батькове обличчя: певно, вже переказав усе, що й як відбулось.

Камбела повагом приступив до Балканова, пильно придивився, неначе хотів пересвідчитися, що той живий і здоровий, а тоді трічі торкнувся списом свого чола, поманив Домба й почав щось квапливо йому казати.

— Що каже тамо-тамо? — поспитав Павел.

— Тамо-тамо каже: у кільці з гумба-гумби захована добрий дух! Добрий дух гукай Домба. Гамба живий, бо в гамби кільце з гумба-гумби.

— Чи ба! — удавано здивувався Павел. — Але як же це? Кільце, кажеш, зроблене з ікла гумба-гумби?

— Так, — погодилось негренья. — З ікла гумба-гумби. Але гумба-гумба могутній! Тому кільце має сила гумба-гумби.

— Ну, гаразд, — кивнув головою географ. — Але ж кільце лежало в торбі, а торба — на березі. Я купався голий. Коли б кільце висіло в

мене у вусі — інша річ, але ж воно було далеко!

Домбо не зміг на це нічого відповісти, а лише переклав ті слова батькові. Камбела покvapливо пояснив: коли гамба володіє кільцем, в якому живе добрий дух, що зійшов із сонця, то воно охороняє свого власника завжди й усюди, де б він не перебував. Байдуже, що кільце лежало на березі, а гамба був у річці! Навколо господаря такого талісмана місце зачароване, і його не може пробити ні спис, ні отруйна стріла, ні куля. Оце кільце охороняло Камбелу ввесь час, і завдяки кільцеві йому пощастило втекти з Луанди. Добрий дух покликав гамбу й тоді, коли Камбелу переслідував португалець.

Павел не приставав на такі докази старого.

— А уяви собі, що в лісі був би лише Альварес і не було б мене. Що тоді сталося б з Камбелою?

Та в негра й на це була готова відповідь.

— Кільце з гумба-гумби допомогло б Камбелі втекти.

— А якщо б той почав стріляти? — пожартував Павел.

— Ой гамба, тоді стріла з вогненного лука не вразила б Камбелу!

Павел тільки засміявся й дружньо поплескав старого по плечу. Він навіть не помітив, коли Домбо встиг принести свою марімбу. Під звуки марімби тубільці заходились танцювати якийсь новий танок. Вони немов наскіпувались на Гонгору й загрозливо вимахували руками. Очевидно, то був танок на честь перемоги.

Павел сидів і дививсь, але думки його снувались далеко-далеко звідси. Він міркував, скільки їм ще лишилося йти до країни гаубау. Мабуть, доведеться мандрувати добрий місяць. Тож баритися ніколи...

Сонце хилилося на спадень. Павел дістав годинник. Блимнувши підозріливо на химерну річ, Камбела одним стрибком опинився за найближчим стовбуром. Домбо, який вже не раз бачив годинники, голосно зареготав і покликав батька, але старий не хотів повертатись. Аби якось переконати свого тамо-тамо, що «живий горішок» нічого лихого йому не заподіє, хлопець підійшов до географа, клякнув і поторкав годинник. А Павлові пояснив:

— Тамо-тамо дуже стара, гамба. Він досі не дививсь годинник.

Балкаяов сказав Домбові, аби привів батька. Хлопець пішов, довго щось пояснював старому, показував рукою на сонце й плескав себе по набедреникові. Нарешті Камбела, здається, набравсь хоробрості й обережно підступив ближче. Хоч він уже й знав, що «живий горішок»

показує шлях сонця, але весь тремтів од страху. Кінець кінцем таки зважився заглянути географові в руку. Постояв так мить, стежачи очима за маленькою стрілкою, яка, сіпаючись, мов язичок гадюки, малювала коло. Потім сказав:

— Живий горішок — бум-бум!

Що мало означати: годинник може вибухнути і вбити його.

Павел довго й докладно пояснював Камбелі устрій годинника та його значення, старий уважно слухав, ствердно киваючи головою, але наприкінці знизав плечима: нічого не второпав.

Перш ніж вирушити далі, Павел раптом згадав за шкіряну торбинку Гонгори, з якою той страшенно носився й беріг, мов ока в лобі. Павел відчепив її з шиї вбитого й висипав уміст на пісок. Там виявивсь різний дріб'язок: кістяна люлечка з ініціалами, кілька дрібненьких перлинок, лупа, стара запальничка, гільза від патрона та ще фото якоїсь смуглявки з нерозбірливим надписом на звороті.

Найкоштовнішою річчю була табакерка із слонової кістки. На внутрішній стінці її Павел помітив тоненькі світлі рисочки. Глянувши крізь лупу, він мало не остовпів: на табакерці вималювались чіткі обриси карти з узбережжям, портами, річками, горами та населеними пунктами цієї країни. Десь поза річкою Кубангу зміїлася стежинка, що перетинала велике селище. Карту, певно, робив досвідчений картограф, який дотримувався точних масштабів. Землю гаубау окреслювала грубша лінія, місце діамантових копалень було позначене ледь помітними хрестиками... Ти бач, а на перший погляд ніби така собі звичайнісінька табакерка!

Хоч як пильно обстежив Павел кожен квадратний сантиметр табакерки, однак крім двох літер «Г. Г.» нічого не побачив. Певно, то були ініціали Гонгори.

«Таки й справді не з порожніми руками вирушив у дорогу цей розбишака! — подумав собі Павел. — Точна карта, навіть стежини зазначено!.. Десь мав намір обеззброїти нас, перебити й пограбувати. А тоді дістатися до рудників, помститись моєму батькові, найняти носіїв і повернутися до Європи мільйонером. Справжній негідник!»

Ця табакерка знайшлася саме вчас! Компас і точна карта в чужій країні — то для географа неабиякий скарб!

IV

Сімонє Альварес-Гонгора, певно, вже перетравлювався в шлунках у гієн, коли Павел раптом знову згадав про нього. То сталося за п'ять днів. Чотири ночі Павел спав спокійно.

Мандрівники неначе стягли з себе якесь паскудне смердюче дрантя. Вже не доводилося їм увесь час бути насторожі й пантрувати кожен рух свого непевного супутника. За п'ять діб у дорозі з двома щирими, чесними й вірними людьми Павел таки добряче відпочив і тілом, і душею.

Навіть Домбо помітив, як змінився його гамба. Тепер Павел уже не був похмурий та мовчазний — часом він навіть мугикав собі під ніс якусь пісеньку. Давно хлопець не бачив свого гамбу в такому чудовому настрої.

— Гамба зараз видужуй? — спитало одного разу негрєня, але Балканов збагнув, що воно не про те хотіло дізнатись, та не зуміло добрати слів.

— Видужав, друже, видужав! Тепер нам легше йдеться!

Домбо лишився вдоволений, засміявся й з радощів потерся Павлові об лікоть. Ця прихильність і довіра чорного хлоп'яти завжди розчулювала географа. Негри виявилися щирі й прості в стосунках. Вони не вміли прикидатись. Тож на їхню дружбу можна було покластися цілком...

Мандрівники йшли рівним, як стіл, плато савани. Трава, висока та густа, гоїдалась над рогами в Корі, мов незайманий ліс, що починає жовкнути й мерхнути на сонці. Повівав гарячий вітерець. Подекуди над бляклим степом здіймались догори зелені крони баобабів.

Надвечір удалині замерехтіли тоненькі сиві стовпики, які немов спускалися з захмареного свинцевого неба. Стовпи ті рухались із шаленою швидкістю.

Негри також їх помітили й занепокоїлись. Камбела зупинився, пильно глянув і щось протяжно вигукнув. Домбо негайно переклав.

— Тамо-тамо каже — це отруйний дим з люлька Тали Монгонго.

— А що то воно за Тала Монгонго? — спитав географ.

Домбо пояснив: висока гора з великою діркою посередині, в якій живуть злі духи. Ті духи палять величезні люльки. Над діромахою тоді

здіймаються жовті клуби диму, який тхне тухлятиною, бо злі духи смажать трупи людей.

Павел збагнув, що Тала Монгонго — то, певно, кратер діючого вулкана, який час від часу вергає дим і сірчані випари.

Довелось розтлумачити це тубільцям.

— Легенду про Талу Монгонго вигадали люди, — почав був він, але тут Корі, відчувши небезпеку, тривожно заревів, і Павел квап-но озирнувся довкола.

— Та-ла Мон-гон-го-о! — заголосив Камбела й здійняв угору спис.

Вітер дужчав. Повітря повнилося глухим зловісним виттям, неначе над саваною бриніли тисячі очеретяних стріл. За милю чи дві звідси Павел помітив у видолку гайок старих баобабів. Корі тривожно форкав, стрибав і силувався порвати налигач. Сповпи, мов попелясті примари, швидко сунули степом просто на мандрівників. Охоплені панічним жахом, негри метнулися до гаю. Корі біг навскаки й злякано ревів. Добре знаючи, що являють собою ці прямовисні хмари, Павел вирішив знайти певний пришиб для себе та своїх супутників.

— Лягайте, друзі! — ледве встиг вигукнути він, добігши до першого баобаба, й упав ниць.

Ту ж мить кроків за сто шугонув перший «стовп». Він вихрився з блискавичною швидкістю, оглушливо гув і змітав усе на своєму шляху. Здавалось, ніби на савану впали мільйони вогненних зміїв. Ще не вщухло виття першого смерчу, як налетів другий, за ним третій, четвертий... Їхні хвости, мов залізне віниччя, підмітали землю, голили траву, вискубували з корінням дерева й усе це з карколомною швидкістю підіймали в повітря...

Нарешті небезпека минула. Павел звівся на ноги. Одяг на ньому поживк од куряви. Неподалік баобабового гаю чорнів голий ґрунт. На широчезній смузі не лишилося ні кущика, ані травинки. А в небі вирувала величезна руда хмара, з якої ринула справжня злива сухої трави та листя.

Домбо з Камбелою й досі лежали долілиць, мов неживі.

Лише коли географ погукав їх, вони нерішуче попідводили голови.

— Вставайте, друзі! Вихор проминув.

Негри тричі підняли списи догори й тричі радісно заверещали. Над саваною йшов рослинний дощ. Таке не кожному щастило бачити. Над цією смугою тропіків починався посушливий період. Повітряні шари,

нерівномірно зігріваючись, швидко перемішувалися, утворюючи смерчі. Ці шалені повітряні вири змітали на своєму шляху траву, ґрунт і листя й здіймали їх стовпами в небо. Так утворювались руді хмари, з яких і йшов дивний рослинний «дощ».

Географ спробував розтлумачити все це неграм, але Камбела тремтів і недовірливо крутив головою. Потому він заходився вимахувати проти сонця руками, тричі притуляв до лоба спис і полегшено вигукував:

— О Тала Монгонго! Ми врятовані!

Домбо цього разу не наслідував учинку свого тамо-тамо. Пояснення білої людини здалося йому дуже переконливе.

Старий забобонний негр приписував усі природні явища добрим або злим духам. Єдина річ, яка буцімто охороняє людину від лиха, то — кільце сили. Тому він похапцем помацав географову торбу, й з грудей йому вихопилося полегшене зітхання.

Балканов, схрестивши ноги, сів на траву й заходивсь уважно, крізь лупу, вивчати Гонгорину табакерку. Два дні тому мандрівники перетнули річку Кубангу. Далі стежина вела до іншої течії, що не мала назви. Поблизу неї на карті позначено велике селище. Напряму залишався той самий: захід-схід. Але до селища чимчикувати ще днів зо два. А до країни гаубау, певно, добрі чотири тижні.

Павел спитав у старого негра:

— Чи до бігів ніколи не заходили люди племені гаубау?

Камбела ще й досі не прочумавсь після смерчу. Він спочатку не второпав, про що Гюго питають, а тоді раптом згадав:

— Приходив перед дощів'ям якийсь старий гаубау!

І докладно розповів про цю подію. Країна того племені лежить далеко. Аби дістатись туди, треба, щоб сонце зійшло стільки разів, скільки пальців на обох руках та ще стільки. Камбеліні слова підтверджували те, про що свідчила й карта.

— Гаубау розповів про якусь білу людину. Та біла людина дуже добра й живе з племенем! — несподівано додав Камбела. — О, дуже, добра біла людина, і мудра!

Табакерка випала в Балканова з рук. Він уп'явся очима в старого Камбелу й нетерпляче спитав:

— А що ще сказав старий гаубау?

— Добра біла людина живе в гаубау! Ой гамба, та біла людина така добра й мудра!

Цілу годину ще допитувався Балканов про далеке плем'я, але так нічого й не довідався. Крім того, що біла людина дуже добра й мудра і несхожа на інших білих, Камбела говорив за цю людину з великою повагою, як за всемогутнього захисника негрів.

«Це мій батько! — раптом подумав географ. — Звичайно, мій батько став би захисником негрів!»

Камбелине повідомлення глибоко схвилювало Павла. Він нетерпелививсь якнайшвидше потрапити в країну гаубау і чомусь був твердо переконаний, що батько живий і що та «добра й мудра біла людина» і є саме старий Балкан.

За якихось два дні слова Камбели підтвердив і начальник португальського військового форту — справжньої фортеці, зведеної з каменю на високому пагорбі для охорони «торговельної магістралі».

Начальник, молодий, з невеличкою борідкою португалець у формі морського лейтенанта, висланий сюди з метрополії за вбивство під час гри в карти, служив у форті вже третій рік. Переглянувши документи (фальшивий паспорт на ім'я Сілви Порту та «рекомендаційний лист», згідно з яким географ був посланцем португальського уряду), він віддав честь. Потім запросив Павла на келих рому, але той відмовився й почав розпитувати про дорогу в глибину колонії. Виявилось, португалець так далеко не бував. Але, почувши про плем'я гаубау, скривився.

— Там орудує якийсь розбишака, — похмуро буркнув він. — Нацьковує дикунів проти урядових військ!

— Як то «нацьковує»?

— Узяв їхній бік. А тепер, кажуть, навчив їх відбивати португальців боєм. Навчив буцімто й новітньої військової тактики. Отже, важенько тепер тримати тих дикунів у покорі.

А коли Павел повідомив, що лаштується досліджувати країну гаубау, лейтенант застеріг:

— Не передрікаю вам нічого доброго. Дикуни у тих краях люті, мов хижакі. Вони настромлять вас на рожен і засмажать, якщо ви бодай на мить утратите пильність. Дикун покірливий тоді, коли дуло зброї холодить йому груди!

— А нащо їм убивати вченого? — посміхнувся географ.

— То ви не знаєте дикунів! — іронійно посміхнувся офіцер. — Вони ненавидять усіх білих!

— А мене це чомусь не лякає! — відповів Павел.

— Тоді я не ручуся за вашу голову, — сказав лейтенант. — Людей у мене обмаль. Зараз я можу дати вам для охорони тільки трьох солдатів. Не більше!

Павел відмовився од послуги й попрощався. Лейтенант хвацько відкозиряв, клацнувши закаблуками.

Географ повернувся до своїх супутників, які декади на нього віддалик, і вони рушили далі. Тож не було сумніву, що в країні гаубау перебуває біла людина. «Але хто та людина, що взяла бік волелюбного племені?» — питався географ.

І ще одне було загадкою: чому та людина живе в Африці? Якщо це справді Павлів батько, то де поділись тоді оті дигери? Чому він досі не діставсь до узбережжя й. не втік з першим-ліпшим кораблем додому?

V

У середині вересня мандрівники ввійшли у ліс Шімусинг, з великою точністю позначений на Гонгориній карті.

Стежка видалась широченька й добре втоптана. Все свідчило за те, що це єдина торговельна дорога для племен, які носять із внутрішніх районів на узбережжя слонові ікла, пальмове вино та бульби маніюки, вимінюючи їх на сіль, клапті бавовняної тканини, мотики, сокири, ножі тощо. Стежка звивалась у темному холодку поміж маками. Земля була вкрита вогким рудим мохом, а стовбури дерев — червоними лишайниками. Тільки де-не-де в холодок прокрадався самітний сонячний промінь і спалахував на макові гарячим рубіновим полум'ям. З дерева на дерево переповзало гадюччя ліан, часом понад двісті метрів завдовжки. В непрохідній гущавині пурхали не знайомі Павлові птахи, перегукуючись різким голосом. Крізь шати високих сандалових дерев подекуди прозирало блакитним оком небо.

У лісі на географа напосіла хмара кусючої мушви-тампани, яка кровожерливо обліплювала незахищену шкіру й за мить перетворювала її на решето. Павел змушений був оббинтувати голову,

але маленькі ранки жахливо свербіли. Тампани, однак, не чіпали Камбелу та Домба.

Проте мушва виявилася не єдиним лихом. Ось уже другий день мандрівникам дошкуляли спрага та голод. І географ, і обидва негри ще деякий час могли б зносити голод, але спрага була нестерпна. Горло їм пересохло, губи засмагли. Балканову вперше доводилося так страждати без води. Але на карті було позначене близьке джерело й тому Павел так квапив своїх друзів уперед.

За годину перед очима подорожніх розкрилася галявинка. Посеред неї стирчало старе гуаво, безплідне тропічне дерево з обсмаленим блискавкою стовбуром.

Павел уже не бачив нічого сінько, крім рятівного дерева з мертвим покоцюрбленим галуззям. Він піддав ходу, але, як часто буває в таких випадках, ноги йому підломились, він хитнувся й упав на землю. Потім таки звівсь і відсапався. В голові гуло, груди високо здіймалися. Раптом ліс пішов йому перед очима вихилясом. Павел бачив дерева, мов у густій імлі. «Що це зі мною? — промайнула думка. — Невже не витримаю?»

Балканов постояв мить, заплющивши очі, потім знову глянув. Виявилось, він удруге впав і лежить на землі... Зібравши рештки сили, Павел звівся спочатку на лікті, потім і сів. Подививсь назад — негрів не видно. Він поповз рачки. Задихаючись, облизав повстяним язиком губи й раптом відчув на язиці смак солі. Торкнувсь рукою — кров. Уста порепались від спраги й спеки.

Нарешті він якось дорачкував до сухого дерева. Глянув униз — неглибока яма, поросла зеленою травою, а на дні — вода. У воді відбивалось гілля, небо й він сам — мандрівник, для якого зараз краплина води — понад усе в світі.

Сповзши похилим укосом на дно ями, тремтячи всім тілом, наче в пропасниці, Павел допався до води. «Не треба багато пити! — стримував він сам себе. — Після такої спраги вода може зашкодити!» Але якась нездоланна сила тягла його до джерела. Хотілось ковтати жадібно, невиситимо. А голос розуму торочив: «Годі, годі, схаменися!»

Павел відірвався од води, ліг і полегшено зітхнув. Кількох ковтків було досить, щоб угамувати жагу, яка пекла його вогнем.

Незабаром доплентались і Домбо з Камбелою та Корі. Негри й собі налетіли на джерело, мов шуліки на курчата, але Балканов сидів на чатах.

— Тільки по одному ковтку! — попередив він, дістав кухлик, набрав у нього води й простяг хлопцеві.

Домбо ковтнув і загаласував:

— Ще вода! Ще спрага, гамба!

Балканов нічого на це не сказав, тільки похмуро хитнув головою на місце поруч себе. Домбо з виразу його обличчя здогадався, що хоче гамба, й покірливо вмовивсь на траві. Камбела, висмоктавши свого кухлика, смачно заплямкав губами, проте підкорився мовчки, без нарікань.

Але тепер прокинувся голод. Банкою консервів, двома кокосовими горіхами, кількома сухарями та двома сушеними рибинами не дуже-то нагодуєш трьох голодних мандрівників. Харчу більше не було. Через те Балканов наказав Камбелі залишитися пасти бика, а сам з Домбом подався на полювання. Хлопець узяв батьків спис. Старий негр, який стежив за кожним порухом свого сина, очевидячки, зрадив, побачивши, як Домбо міцно тримає зброю. А коли хлопець дужим помахом кинув спис уперед, Камбела аж засяяв од батьківської гордості.

VI

Кроків за сто Павел та Домбо збочили на стежину, яка ледве продиралася крізь непрохідні джунглі. Час від часу географ зупинявся і прислухався. За поворотом дві гієни, зачувши їх, з котячою спритністю чкурнули в хащі. Тікаючи, вони весь час підозріливо озиралися на мисливців, зводили вгору писки й нюшили повітря. Біля великого захарашеного мочара, вкритого грубим шаром жабуриння та латаття, Павел зупинивсь. У жилявій багнюці він помітив великі круглі сліди.

Повітря було насичене смородом застоюлої води, гнилої трави та падла.

Уздівши сліди, Домбо злякано озирнувся навсебіч.

— Тут проходив гумба-гумба, — таємниче прошепотів хлопець.

— Так, проходив, — придивившись краще, відповів географ.

— Гумба-гумба лихий тварина! — озвався знову Домбо. — Може на нас нападай!

— Нічого страшного, — заспокоїв його Павел. — Ми проженемо його карабіном.

Негренья замислено похитало головою:

— Вогненным луком гамба не зможе вбивай гумба-гумбу!

Нічого на це не відповівши, Павел подавсь уперед. Коли стежина круто звернула праворуч, перед ним розляглася зелена галявина. Домбо, відставши трохи, хотів уже наздогнати географа, але помітив, як той раптом спритно нахилився і ліг за деревом. Хлопець і собі ліг і поповзом дістався до Павла, й лише тепер помітив край галявини велику й гарну антилопу з білими грудьми та довгими серпа-тими

рогами. Очевидно, тварина теж відчула близькість ворога, бо стрілою зникла в лісі.

Павел вийшов із засідки й підступив до іншого дереза, але з жахом відсахнувся. Якийсь попелястий клубок заворушився йому біля самих ніг і загрозливо засичав. З клубка вистромились десятки зміїних язичків. Один плазун поповз уперед, зловісно надув шию, наче міхур. Домбо вихопив пістолет і рачки поліз до нього.

— Домбо вбивай змія! — нахвалявся він, але Павел ухопив його за плече:

— Заховай пістолет! Злякаєш антилопу.

— Гаразд, не буду стріляй, — підкорилось негренья й застромило зброю в кобуру.

Змія спочатку подалася до них, потім звернула вбік і пошилась у сухе листя...

Оглядаючи галявину, Павел раптом спостеріг у горішньому її закутку якісь півкулі, певно, гриби. Здаля вони нагадували мініатюрне тубільне селище з круглими хатинками. «Смажені гриби дуже добрі й поживні. Якщо навіть антилопа сюди не повернеться, то харчі забезпечено», — міркував собі Павел, дивлячись на колонію грибів-велетнів.

Минув час — антилопа не поверталася. Закинувши карабін за плече, Павел попростував через галявину.

Домбо саме щось лагодив у лукові, та, помітивши, куди подався Павел, схопивсь і стривожено вигукнув:

— Стій, гамба!

— А що? — обернувся Павел. — Тих ото грибів нам вистачить на добрі два дні. Ось тільки побачу, чи не отруйні.

Домбо всміхнувся й махнув рукою:

— То не гриби!

— А що ж?

— Лихий мурахи!

Балканов зупинився й ляснув себе по лобі. Лише тепер збагнув, що на галявині — селище мурашок-гризунів. Це чи не найнебезпечніші в світі комахи. Їхні каравани — то справжня напасть: де пройдуть — геть усе знищать. Житло собі будують схоже на гри-би-велетні: тонка ніжка, а зверху круглий капелюх.

Наступну мить пильне географове око спостерегло, що на узліссі гойднулись кущі. А вітру ж не було! Листя на деревах під палючими променями сонця завмерло. Павел принишк. Незабаром над папороттю промайнули серпаті роги. Павел поклав пальця на спусковий гачок, як раптом біля самого вуха йому щось свиснуло. Павел сіпнувсь. У дерево над самісінькою його головою вп'ялася стріла. Павел насупився. Глянув скося на Домба, але той нерухомо лежав поруч, тримаючи свою стрілу на тятиві. А за мить у повітрі просвистіло ще кілька стріл. Одна з них тугою пружиною забриніла на прикладі карабіна.

Балканов збентежено озирнувся. Домбо принишк у траві. Він уже збагнув, що можуть означати оці жахливі отруйні стріли.

Навколо не видно було ані живої душі. До вуха не долинав жоден звук: ні гілочка трісне, ні листок зашарудить. Але попри це новий рій стріл задзижчав у повітрі й повпинався у стовбури навколишніх дерев.

Балканов зняв палець зі спускового гачка. Потім поклав карабін у траву. «Нас оточено, — подумав собі. — Немає іншого виходу, як чекати». Обличчя йому трохи зблідло.

Павел сів, дістав сигарету й запалив. Домбо совався й шарудів у листі, мов їжак.

— Не бійся, друже! — тихо мовив хлопцеві Павел. — Нічого страшного немає.

— Ой гамба, ми будемо вмирати! Нас будуть убити! — сумно відповіло негрень, й спідня губа йому жалібно відкопилилась.

— Ходи сюди! — ласкаво погукав Павел.

Домбо приплазував і ліг у Павла в ногах.

Цієї миті антилопа вийшла на галявину. Скубнувши травички, вона обережно ступила ще крок і підозріливо понюшила повітря. Та Балканов про неї вже й не думав. «Тубільці чудові стрільці, — міркував він, — це всім добре відомо. Коли б хотіли нас повбивати, то зробили б це зразу. Але жодна стріла не зачепила нас. Виходить, в них інша мета...»

Минуло кілька хвилин у напруженому вичікуванні. Навколо — анішелесь. У Балканова з лоба біг рясний піт. Павел скинув з себе куртку, зшити з просмоленої тканини, й почепив на сук.

Допаливши сигарету, він тільки-но хотів настоптати її ногою, коли поміж дерев замаячила чорна постать з луком і списом у руках.

Негр був голий, а на голові мав чудернацьку зачіску, оздоблену пір'ям. Навколо стегон був оповитий шкіряним набедреником з китицями.

За якусь мить промайнула друга постать, потім ще одна, ще... Тубільці спритно перебігали від одного дерева до іншого. Павел не здивувався й спокійно собі чекав. Жоден м'яз на обличчі не виказував його хвилювання. Тубільців було багато — ціла юрба. Всі вони мали луки й стріли, довгі списи з залізними вістрями та короткі блискучі асагеї. Павел уже знав, що асагеями — куценькими бамбуковими списами — негри орудують майстерно і навіть виходять з ними полювати носорогів та слонів...

Отже, з такої облоги навряд чи можна пробитися навіть за допомогою карабіна та двох пістолетів. Як прикро, що тубільці й досі не вміють відрізнити добру білу людину від лихої! Для них усі білі — вороги племені. Отже, треба спробувати прихилити їх до себе, як це робив колись Миклуха-Маклай^[42], що полонив серця папуасів щирою лагідністю.

Чекаючи, доки тубільці підступляться ближче, Балканов палив уже другу сигарету.

— Вони вбивай нас, гамба! — тремтів Домбо.

— Чомусь не хапаються робити цього, друже, — відповів Павел, — Ти ж сам добре це бачиш. То чому ж тоді боїшся?

— Будуть убити Домба! Убити Домба! Бо Домбо — друг біла людина!.. — нарешті відкрив свої побоювання хлопець.

— Не бійся! Ніхто нікого не вбиватиме, — спробував заспокоїти його Павел.

Тубільці повільно і обережно підходили чимраз ближче. Павел уже розрізняв їхні обличчя, зброю, вбрання. Деякі були середні на зріст, із темно-шоколадовою шкірою, з чорним кучерявим волоссям, плескуватими носами й темними очима, що гостро дивилися з-під похмурих брів. Деякі мали вуса та бороду, інші були поголені. Все їхнє вбрання складалося з вузенького набедреника. Над ліктями тубільці носили трав'яне наруччя, на зап'ястях — мідні кільця, а у вухах — сережки із слонової кістки. На голові кожен собі повимощував справжні капелюхи з волосся, посклеюваного червоною глиною. Ці зачіски мали найдивовижнішу форму: то скидались на парасольки, то на старовинні шоломи, то на брилі. У декого ж кучері спадали мало не

до пліч. Прикрасу доповнювали два бамбукові гребінці на самій потилиці, в яких стриміло кольорове пір'я папуги та священного птаха марабу. На шиї, окрім намиста з білих, мов порцеляна, собачих зубів, барвистих мушлів та зерна якихось плодів, кожен носив капшучок, старанно виплетений з тонкого лика пальми рафії. У руках усі тримали луки з туго напненою тятивою, на якій тремтіла отруйна стріла.

Десь поблизу лунко загупав дерев'яний бубон. Те гупання щомиті дужчало, й на узлісся з'явилося двоє негрів, що тягли на собі довгасту річ, видовбану з дерева й схожу на ночви. Третій негр бив у цей своєрідний бубон дерев'яними праниками.

Нарешті жива стіна навколо Павла та Домба замкнулася. Бубон затих, і це, певно, було сигналом зупинитись. Вигуки змовкли. Тепер тубільці пильно вдивлялись у білу людину й стерегли кожен її рух.

Павел стругав кишеньковим ножиком лозинку. Він лише зрідка позирав на тубільців і зовні здавався цілком спокійним. Виструганою шпичкою проштурхав дірочку мундштука, дмухнув у нього, клацнув ножиком і поклав усе до кишені. І тільки тепер скосував на Домба. Негрєня, злякане й змарніле від жаху, дрібно тіпаючись, тулилося йому до колін.

Сонце продиралось крізь розлогі намети пальм, осяваючи золотавим промінням їхнє лискуче довге листя. Жовтаве світло цідилося крізь вологі присмерки джунглів, і рудий мох у тому світлі димів сивою прозорою парою. Ліс неначе припишк і затамував подих. Павел неухважно роздивлявся навколо. З-за дерев виглядали похмурі тубільці з грізними татуйованими обличчями. Їхня шкіра, змащена пальмовою олією, лисніла, мов розтоплена смола.

Хвилини тяглись, наче гумові. Тиша, невідомість, люті обличчя напасників — усе це напинало нерви, й хоч як намагався географ зберегти спокій, але маленька набубнявіла синя жилка на лобі йому напружено пульсувала.

Тишу розітнув протяглий сигнал бойового рога, тубільці стрепенулися й виструнчилися, наставивши перед себе списи та стріли. Ті, що досі ховалися поза коренищами макарангів, підійшли ближче. Пролунало три дужих удари бубна. З сотень горлянок вихопився дикий вереск. І знову лунко задуднів бубон...

Балканов охопив Домба за худенькі плечата, але раптом кілька пар цупких, мов обценьки, рук уп'ялися в нього з усіх боків.

— Гамба!

Дитячий зойк ножем різнув Павлові серце, та що Павел міг удіяти? Не встиг промовити й слова, як чиєсь маслакувате коліно уперлось йому в груди й цупке мотуззя уп'ялось у руки та ноги.

Наступної миті він опинивсь на землі, і кров ударила йому в скроні. Тепер Павел чув тільки Домбів лемент, але й той швидко урвався.

Павел злякано розглянувся навсебіч, але негрєняти не було ніде й сліду, неначе воно в землю запалося.

Натовп збуджено гомонів, загрозливо мигтіли в повітрі списи, невгамовно гупав дерев'яний бубон.

— Лібата! Лібата! — кричали негри.

Почувши слово «лібата», тубільці, що несли Павла, презирнулись і бігцем подалися якоюсь стежкою вбік.

За ними потягся й увесь натовп озброєних луками та списами тубільців. Поміж деревами мигтіли лискучі вістря асагеїв, палахкотіло барвисте пір'я в зачісках. Повітря аж бриніло від дикого галасу.

РОЗДІЛ ВОСЬМИЙ

Тубільне селище. Тала Монгонго. Вождь племені. Чудодійний круглий камінчик. Як біла людина добуває вогонь. Чаклун робить заклинання. Священна антилопа. В гостях у вождевій хижці

I

Тубільне селище здаля нагадувало купку солом'яних брилів, розкиданих уздовж тихої зеленої долини. На південному його кутку звивалась невеличка річечка, а далі височів пагорб, укритий розкішним пальмовим лісом. Поміж хатинами росла роголиста папороть і вічнозелені дерева кола, рясно обвішані стиглими плодами, схожими на горіхи. З лісу віяло духом гнилого листя та відцвілого зілля. Небо було прозоре й синє. Серед м'якої зеленої травички кустились рододендрони^[43], що цвіли великими, мав тюльпани, фіолетовими, рожевими та жовтими квітками. Подекуди здіймались угору стрункі стовбури кокосових пальм. Їхні крони лисніли, купаючись у сонячному сяйві. Жовтогарячі промені заходу немов підпалили бистру воду в річці. З пальмового лісу озивалися папуги.

Круглі й гостроверхі хижі зі стріхами з бананового листя порозсідались уздовж плескуватого, порослого травною берега. Посередині широчів завітчаний моріжок, схожий у променях призахідного сонця на м'який барвистий килим. Хижки по околу були вишпарувані жовтою глиною й нагадували гарні горнятка, поперекидувані догори денцями з одним-однісіньким круглим отвором-дверима. З деяких дверей стрічкою зміївся в небо прозорий синюватий димок.

Поміж оселями вихлялася широка й утоптана стежка. Серед селищного майданчика стояла велика хатина, яка різнилась від інших хіба тільки тим, що з південного боку до неї притулилось просторе піддашся на чотирьох грубо витесаних сохах. До піддашка вело трое дерев'яних сходинок, а обабіч плелися до самісінької стріхи виткі квітучі кущики.

Селище було з усіх боків оперезане високим бамбуковим плотом. Тільки в одному місці лишалась продухвина — брама.

Отака мальовнича картина в пишних рамцях буйного пальмового лісу відкрилась очам географа ту мить, коли тубільці обережно зупинились, насторочили вуха, а тоді раптом підхопили ноші, виплетені з ліан, і вийшли з лісу на моріг.

Дикий вереск не вщухав ні на мить. Оглушливо гунав бубон. Натовп, найжачившись списками, підходив до брами. Перед брамою Павел озирнувся, і те, що побачив, змусило його всміхнутись. Негри поклали карабін на рогожину й так обережно несли його, наче карабін кожної миті міг вибухнути й усіх повбивати.

При найменшому струсові бідолахи здригались і злякано озиралися. Очевидно, «вогненний лук» їм доводилося бачити вперше.

«Куди це мене тягнуть? — розгублено думав Павел. — Забивати? Навряд. Якби вони хотіли мене вбити, то вчинили б це в лісі, — заспокоював він себе, але понад усе хвилювала його доля негрєняти. — Коли б тільки з ним нічого лихого не скоїлося!..»

Раптом з брами вийшов новий гурт тубільців. То були молоді кремезні негри, однакові на зріст, із лиснючою чорною шкірою та зачісками форми римських шоломів. Кожен тримав у руках відполірований асагей з металевим вістряем.

«Це, певно, вождєва гвардія, — тамуючи тривогу, роздивлявся струнких легенів Павел. — Вірна сторожа племені!»

У браму носії увійшли повільно і врочисто.

— Бана! Бана! — почувся громовий голос котрогось із тубільців.

Павел аж сіпнувся з несподіванки. Негр, який вигукнув це, був на добру голову вищий за решту одноплемінців. Він поважно розмахував своїми довжелезними й м'язистими руками. Обличчя його здавалося грізним і лютим. Густе волосся стриміло вгору, вимощене як буйволячий ріг. Зачіска, наруччя, великі білі серги у вухах, грубий шар пропеченої пальмової олії, якою була змащена шкіра, свідчили, що цей чолов'яга посідає неабиякий пост у племені.

Почувши голос велєта, воїни, що несли географа, спинились, мов укопані. Інші обережно поклали рогожину з карабіном на траву.

Чолов'яга дістав із свого набедреника якесь лискуче коліщатко з білої мушлі й одяг його собі на правицю. Вмить натовп завмер, востаннє глухо простогнав бубон. Негри понахиляли списи, позакидали луки за плечі й склали стріли в сагайдаки. Велєт засурмив у бойовий ріг із слонового ікла.

Всі повернули голови до пагорба. З лісу сполоханою пташнею повибігали діти й жінки. Декотрі серед них носили у плетених личаних торбах немовлят, інші тягли на головах важкі клунки. За дітьми гнала ціла згряя рудих собак. Останніми плєнтались діди та баби, спираючись на бамбукові ціпочки.

Очевидно, в селищі була оголошена тривога. Чоловіки подалися захищати оселі від ворога, а жінки, діти та баби з дідами поховались у джунглях.

Тепер воїни збуджено гомоніли, дивлячись, як їхні родини повертаються додому.

Наче той розбурханий вулик, гув напівголий пістрявий натовп, сокоріли кури, валувала собачня. Цілий вирій дітлашні опосів білу людину, але негр-велєт невдоволено насупився, подав знак двом чоловікам, і ті розігнали малечу. Тим часом привели Домба. До смерті переляканий хлопчик став перед велєтом. Обличчя йому

пересудомилось від болю. «Мабуть, мотузки повпивалися, ріжуть...» — з тривогою подумав Павел. Але як він міг допомогти Домбові, коли й сам був не в кращому становищі!

Та негрня й не бачило Павла, бо стояло спиною до нього. Балканову закортіло подати хлопчині звістку про себе. Тільки як це зробити? Кожен порух може коштувати життя.

— Кахи-кахи! — раптом здогадався Павел, удаючи застудженого.

Та Домбо не звернув на це уваги. Тоді Балканов міцно чхнув, аж тубільці сіпнулись, а Домбо повернув до нього обличчя. Щоб підбадьорити малого, Павел усміхнувся. Це страшенно здивувало хлопця. «Замість плакати, — подумало негрня, — гамба безтурботно регочеться... Виходить, справи не такі вже й кепські?..» А Павлові цього тільки й треба було.

Почувши бранців голос, негр-велет рвучко повернувся й щось буркнув. Кілька молодих воїнів підскочили до Павла. Вправно запрацювали чорні пальці й за якусь секунду попустили мотуззя.

Цей учинок тубільців підбадьорив географа. «Невже ж бо вони колотимуть нас своїми списами, коли зараз виявляють отаку гуманність? — подумав Павел. — Чи ба: послабили пута!..»

Негр-велет хитнув головою, й до нього підійшло двоє з натовпу. Вони ступали неквапно, гордовито похитуючися з боку на бік. При цьому оздоба на руках і ногах їм тихо бряжчала. Ці двоє мали куди більше різного намиста, ніж інші воїни. На головах їхніх пишалися цілі віяла з кольорового пір'я. Таку пишну кибалку мав лише той здоровань, щоправда, вдвічі більшу.

Один воїн тримав у руці кам'яну сокиру, другий — лук і спис. В обох стегна були оперезані набедренниками з леопардового хутра. Навколо набедреників теліпались волохаті хвости впольованих левів, гієн та африканських лисиць.

Відійшовши вбік, усі троє почали про щось пошепки радитись. Та нарада тривала лише кілька хвилин. Потому велет, піднявши спис угору, притулив його до грудей, до коліна і щось вигукнув. За мить усі чоловіки повернулись обличчям до сонця:

— Та-ла Мон-гон-го-о!.. Та-ла Мон-гон-го-о-о!

Ці слова пролунали як заклинання. Тричі гупнули «ночви», й гомін поступово втих. Тільки луна ще довго котилася попід лісами та дібровами. «Знову їх тривожать оті злі духи! — подумав Балканов. —

Не дають їм спокою. Мабуть, вони гадають, що всі на світі лиха йдуть із кратера вулкана...»

Хвилини тяглись нестерпно кволо. «Чи настане коли-небудь кінець оцій тубільній церемонії? — починав дратуватися Павел. — У нас попереду ще така довга путь... Кожна хвилина дорога...» Серце скидалось тривогою. Павел подумав про день, коли він мав чекати «Севастополь» у дельті річки Замбезі. Щоправда, часу ще чимало, та якщо події розвиватимуться отак, то, дивись, не вистачить і року...

Доки тривала церемонія, Балканов думав про ту таємничу білу людину. Чоловік з племені гаубау розповів про неї перед минулими дощами. Відтоді багато часу сплигло. Що з тією людиною зараз?

Натовп знову зарепетував, аж Павел сіпнувся. У повітря здійнявся частокіл списів. Носії підхопили свого бранця й понесли далі. Не забули й «вогненного лука».

Один з тих двох негрів, певно, старійшина, підніс угору ліву руку. Мідне наруччя спалахнуло проти сонця. Він щось вигукнув, і вся юрба розійшлася по домівках.

Жінки заходилися коло вечері. Діти повмощувались попід дверима, жували бетель^[44] і з цікавістю роздивлялися білу людину. Гурточками, підібгавши під себе ноги, біля осель куняли діди з незмінними бамбуковими люльками в руках.

Біля Павла з Домбом лишилися тепер самі молоді вояки, яких болгарин уважав за гвардію вождя. Вони вишикувалися двома паралельними валками. Попереду й позаду стояло по п'ятеро. Негр-велет разом з двома старійшинами хизувались на чолі.

Гримнув бойовий бубон, і процесія рушила далі...

II

Зупинилися перед великою хатиною. «Чота, чота», — раз у раз повторювали воїни. Певно, так звалась будівля посеред майдану, яка за розмірами та формою трохи різнилась від усіх інших осель. Тепер негри, які вели Домба, вийшли вперед і закрокували поряд з Павловим конвоєм. На обличчі в хлоп'яти застиг болісний вираз. Домбо безпорадно блимав на гамбу. Та чим той міг допомогти йому? Павел

боявся навіть прохопитися словом, бо це могло розлютити негрів. Але він таки не втримався й тихо прошепотів:

— Домбо, друже, не бійся! Нас не вбиватимуть!

— Не бач тамо-тамо Домба! — розпачливо залопотів хлопець.

— Ну, що ти! Незабаром повернемося до Камбели й помандруємо далі!

Павел скосував на воїнів, які міцно тримали його ноші. Їхні погляди були спрямовані кудись далеко вперед. Павел знову трохи нахилився до негрєняти:

— Домбо, ти розумієш мову племені?

— Не розумієш, гамба!

— Шкода...

Тільки тепер Павел помітив неподалік під двома кокосовими пальмами довгасте лукулі^[45], прикріплене до стовбурів. Поруч тупцяв лисий дід з борідкою.

Негр-велет подививсь на дідка й торкнувся рукою свого широкого кирпатого носа. Старий двічі гупнув праником у лукулі. Всі обернули голови до великої хижі. Невдовзі з-під навісу вийшов підтоптаний, зморшкуватий і трохи згорблений чоловік із молотком у руках. Старійшини підійшли й заходилися йому щось голосно розповідати. Чоловік вислухав їх і підійняв угору молоток. Прожебонівши до когось немічним писклявим голоском, він перехилився через поруччя й утупив очі в географа. Потім раптом махнув молотком і знову щось писнув, немов похлинувся. Старійшини відступили кілька кроків назад. Глухо, але чітко гримнув дерев'яний бубон. Негри підхопили своїх бранців та «вогнений лук» і подалися далі.

Кроків за сто від великої хатини Павел уздрів подвійний бамбуковий пліт. З-за плоту виглядала будівля, ще більша за «чоту».

Лукулі гуло. Врочисто крокувала сторожа. Поважно переступали з ноги на ногу старійшини.

Коли процесія наблизилася до великої бамбукової брами, геть облутаної виткими рослинами, бубон замовк. З проходу між двома тинами висипав новий гурт тубільців.

Несподівано засурмив бойовий ріг, сповіщаючи про прибуття білого бранця. Над селищем запала мертва тиша.

Тепер усі погляди були звернені до хатини з подвійним плотом, пантрованим пильною сторожою. Від брами туди вела стежка,

встелена білою корою якоїсь рослини. Кожен шматок кори був міцно припнутий до землі на-кільчиками. Хатина, як і решта осель, мала циліндричну форму, але була більша й мала простору терасу по околу, вислану просмоленими рогожами та сухим пальмовим листям. «Певно таки це вождів палац», — вирішив Павел і не помилився.

Бранців привели на обійстя палацу. Сторожа лишилася за плотом. Навколо бідолах вишикувалася особиста охорона вождя.

Тут Балканов уздрів негра, що поважно сидів на терасі, обплетеній виткими кущами з яскравим цвітом, і смоктав люльку.

Коли поставали, вождь неквапно звівсь на ноги, й тепер Павел мав змогу розгледіти його краще.

То був кремезний чоловік з лагідним, але спотвореним татуїрровою обличчям і м'язистим тілом атлета. З-під його вождівської шапки, зробленої з коштовної тканини та багато оздобленої пташиним пір'ям, вистромлялись дрібненькі кучерики. Руки вище ліктів та ноги над кісточками були оповиті мідними, порцеляновими та кістяними браслетами, намистом із черепашок, собачих зубів і мушлів.

Вождь зупинився перед дерев'яним поруччям тераси й глянув на полонених. До нього» навшпиньки наблизились ті троє старійшин. Він хитнув головою, наруччя заторохтіло, а з шапки посипалася дрібненько потовчена слюда й зірочками заяскріла в променях призахідного сонця. Старійшини завмерли, де стояли. Вождь кивнув удруге, радники підступили ще ближче, він нахилився до них і щось пошепки заговорив.

Але Павлову увагу привернуло дещо інше, під чого йому аж кров у жилах застигла: з лісу сунула юрба тубільців, і кожен тяг поперед себе добрий оберемок хмизу. Той хмиз та цурпалки вони складали в здоровезну купу над самісіньким берегом.

«Навіщо їм ці дрова? — зблід географ. — Певно ж, збираються розкладати ватру... Під великі свята тубільці мають звичай палити багаття й танцювати навколо них. Але ж ніщо не свідчить про якесь свято. Невже... святкуватимуть перемогу над білою людиною?..»

Аж тут знову пролунали якісь удари, Павел повернув голову й побачив, що то вождь клепле списом по гладенькому цурпалку, підвішеному до сволюка тераси.

Не затихли ще останні згуки, як крізь сторожу заходивсь продиратися якийсь бородатий дідок — миршавий, замлілий,

захлялий, аж тлінний. Але його маленькі оченята хитро світилися. Він поводив ними в усі боки, і здавалось, то перекочуються в глибоких очницях лискучі зернятка. У руках у старого поторохкувала порожня тиковка. Худа мотузява шия й такі самі руки були внизані найрізноманітнішим наруччям та іншими бляшаними брязкотельцями. На грудях погойдувалася вправно вистругана з дерева голова антилопи.

Коли прийшов цей дивний дідок, вождь і старійшини повсідалися на леопардових хутрах. Дідок і собі вмовстився поруч. Вождь зробив знак людям, які охороняли бранців, і ті відвели їх у далекий куток подвір'я й розв'язали їм руки. Звідти Павлові та Домбу було добре видно все, що робиться на терасі.

Тим часом Домбо потроху оклигував. Здається, і він повірив, що ніхто нікого вбивати не буде. Так думав і Павел, хоч його в останні хвилини й збентежила ота кучугура дров над берегом. Та ще дужче напинала нерви невідомість. Єдине, що в такій ситуації могло трохи заспокоїти такого курця, як Павел, була цигарка. Він витяг з кишені тютюн та папірець і зробив самокрутку. Полапав у куртці, потім у галіфе, але сірників не знайшов. «А бодай тобі, навіть цигарки не посмокчеш при такій халепі! І як я забувсь ті клятві сірники в торбі!» — бідкався географ, але тут згадав про лупу. Не раз вона ставала йому в пригоді, стане й зараз, бо сонце ще припікає, мов ополудні.

У фокусі лупи зажевріло, й звилася гадючка диму. Павел глибоко затягся й від задоволення аж очі примружив.

Хтось торкнув його за лікоть. Балканов сіпнувся — Домбо. Негреня кивнуло головою на тубільців. Павел озирнувся і побачив, що вся охорона, повипинавши в'язи, із жахом втупила очі в таємниче скельце у географовій руці. Спочатку Павел не надав цьому великого значення. Хай собі дивляться — мабуть, досі не бачили лупи... Але потім вирішив проробити експеримент.

Узяв сухий пальмовий листок і спрямував на нього лупу. За мить кінчик листка закурився, спалахнув і геть згорів.

Дикий вереск вихопився з кількох горлянок, аж Павел здригнувся. Вартові, які, затамувавши дух, стежили за його діями, кинулись урозтіч. Деякі дременули аж до тераси, де сидів вождь.

— Ми врятовані! — радісно вигукнув географ.

Але й негренья стояло, мов очманіле.

— Врятовані? Навіщо так говори, гамба? — сумно похитало воно головою.

— Ось побачиш, друже!

— А що робив гамба? — й досі не могло второпати хлоп'я.

— Нічого особливого! — всміхнувся Павел. — Припалив од лупи цигарку. Потім — листок.

— Як підпалив? — цікавився Домбо.

— А ось так! — проказав Павел і навів лупу на суху соломинку.

Соломинка почорніла, спалахнула й скоцюрбилась сивою карлючкою. Домбо стежив, мов зачарований, йому досі не доводилося бачити, як оце «чудодійне скельце», завбільшки з антилоп'яче око, видобуває вогонь. Негреня уважно обдивилось лупу, але в руки взяти не наважилося. Балканов, усміхаючись, дивився на хлопця.

— Гамба знімай з неба сонце, пали соломка і знову чіпляй сонце назад, — замислено пояснив Домбо.

— Не знімав я ніякого сонця з неба!

Але Домбо не погодився:

— А чим же палив цигарка?

Географ спробував пояснити йому, як грубе еліптичне скельце збирає сонячні промені в пучок, нагріває соломинку, й від високої температури соломинка спалахує. Але бідолашне негренья нічого не могло збагнути. Воно й далі торочило, що географ своїм чарівним круглим скельцем зняв з неба сонце. Однак Балканову не хотілося вводити малого в оману.

— Ось я зараз підпалю лупою ще один пальмовий листок. А ти пантруй сонце! Ніхто в світі не може його й поворухнути!

Пальмовий листок зайнявся й згорів на очах у Домба, але цього разу негренья знайшло інше пояснення: географ зняв не все сонце, а тільки урвав маленький шматочок його, аби лиш вистачило підпалити листок.

Певно, Павел і далі вів би свій урок фізики, та раптом помітив обіч себе кілька тіней. Підвівши голову, уздрів вождя разом зі старійшинами. Кощавий дідок заходився вистукувати по тиковці й вихилитися на всі боки, його жваві хитрі оченята гарячково блищали.

Тубільці несміливо, здалеку зазирали Павлові в руки. Він збагнув, що їм кортить побачити «чудодійне кресало». Витягши лупу, поклав її на табакерку. Скло проти сонця блиснуло, й негри злякано

відсахнулись. Але за мить знову попідали й, ставши навшпиньки, намагались якнайкраще роздивитись те страхіття.

Тепер географ вирішив остаточно їх ошелешити й підпалив цілий оберемок сухого пальмового листа.

Дико заверещавши, негри відступили ще два кроки назад. Таємниче шепотіння лінуло з вуст у уста. Миршавенький дідок з тиковкою впав навколішки й тричі тицьнувся лобом об дерев'яну голову антилопи. Потім хутенько схопивсь на ноги, кудись метнувся й незабаром приніс маленький кошочок з пальмової кори. Він упхнув у нього жменьку камінчиків, кукурудзяних зернят, черепашок та мушлічок, а в тиковку поклав два риб'ячих хребти й кілька пташиних кісточок та цурок. Потім заметушився, заторохкотів кошочком і тиковкою, оббіг навколо бранців, знову клякнув, тицьнувся головою об дерев'яну голову антилопи, а тоді тоскно заквилив, обличчя йому ще дужче потемнішало, а очі налялися слізьми. «Це, певно, чаклун племені! Робить заклинання!»— здогадався Павел. Старий знову підстрибнув і заторохкотів кошочком та тиковкою. Потім поставив кошик перед географом, а сам узявся викаблуватись і заламувати миршаві руки, брязкаючи тиковкою.

Балканов нетерпеливо чекав, коли нарешті скінчиться шалений танок чаклуна, але з усього було видно, що це триватиме до глибокої ночі. Тому вирішив покепкувати з дідугана. Взяв лупу й наставив її на кошочок. Спочатку суха кора залуцала, закуріла, потім зайнялась, і за хвилину-другу від чаклунського причандалля лишилась тільки купка попелу.

— Тала Монгонго! — пронизливо заверещав чаклун, і, сіпаючись усім тілом, нестямно втупився в попіл, його оченята щораз дужче витріщались, і він упав під ноги вождеві.

Старійшини презирнулися й заходились цюкати об лоби списами. Тільки вождь і досі тримався. Глянувши холодними очима на жерця, який здригався від плачу, він ухопив його попіл пахви й помаленьку турнув геть, ще й рукою махнув услід. Кошавий дідок нерішуче ступив крок уперед, злякано блимаючи, потому вхопив свою тиковку й дремену за хатину. Мабуть, йому вперше доводилося зустрітись із людиною, котра якимось блискальцем змогла силу його чарівного кошочка.

III

За палац вождеві правила звичайна собі хатина з круглою долівкою та вшитими з очерету й бамбука стінами під конічною стріхою з пальмового листя. Коротше кажучи, вона майже нічим не різнилась від інших осель, хіба що була трохи просторіша. Частину долівки вкривали добре видублені шкури левів та леопардів. За звичаями племені, хатину дозволялося застеляти лише хутрами власноручно впольованих тварин. На рогожках, складених опріч, лежало ще п'ять чи шість леопардових шкур. Із середньої сохи, яка підпирала бантини, звисала голова антилопи, вистругана з гарного червоного дерева. На низенькому миснику вишикувались рядками різні ритуальні келихи з яскравим орнаментом, череп'яні миски, горнятка. На кожному розі висіла якась річ: марімба, бамбукова або очеретяна сопілка, асагей з відшліфованим держакон, бойова сурма зі слонячого ікла, обрядова маска, сагайдак із стрілами, бамбуковий лук тощо.

Все це побачив Павел, увійшовши до хатини, його запросив у гості вождь племені як великого чарівника з «острова білих людей». Павел усівсь на м'якому леопардовому хутрі. Поруч, підібгавши ноги, вмостилися старійшини. Тільки чаклун і досі кружляв навколо того місця, де згорів його всемогутній кошачок. Домбо вдячно горнувся до свого рятівника. Він теж нарешті повірив, що їх не збираються вбивати.

Географ уважно роздивлявся хатину зсередини й думав про те, що досі жодному мандрівникові не щастило вивчити побут тубільців, їхнє мистецтво, на власні очі побачити оздобу тубільної оселі. Тільки небагатьом сміливцям таланило дістатися до глибинних теренів Африки, проте ніхто ще не продемонстрував світові таких чудових ритуальних келихів, розмальованих мисок та дерев'яних різьбярських витворів, таких, як хоча б оті антилоп'ячі голови. Все це спростовувало твердження деяких вчених, буцімто тут мешкають племена дикунів-людоджерів, що не мають ніякої культури.

Старійшини тихо перемовлялись, певно, про щось сперечаючись. Дідусь із молотком раз у раз прохоплювався писклявим голосом.

Сонце заходило. Знадвору біля дверей розіклали ватру. Вождь сів на своє низеньке ліжко з хутра й теж підібгав ноги. З його виду ні на мить не сходила приязна усмішка. Посидівши деякий час мовчки, він

тихенько засурмив у ріг. Запала мертва тиша. Тоді господар звернувся до Домба якоюсь незрозумілою мовою. Кілька хвилин вони наче перемовлялися де словами, а де й на мигах. Нарешті, здається, порозумілись. Вождь усміхнувся, а Домбо радісно гукнув географові:

— Гамба, вождь розумій мова бігів! Він бував у наша країна і вбивай один гумба-гумба! У бігів перейняв таємниця, як обробляй залізо! Інші не знають мова. Тільки вождь Бенгас знай мова бігів!

— Це ж чудово, друже! — зрадів і географ. — Поспитай-но в Бенгаса, за віщо вони хотіли нас повбивати.

Домбо переклав запитання вождеві, але вождь скривився, чоло йому насупилось, і він заходився щось сердито говорити, раз у раз киваючи на голову антилопи, що висіла на стовпі.

— Антилопа охороняй плем'я Бенгаса від злий дух, — переказав Домбо. — І не тільки охороняй. Від антилопи починався родовід племені.

Аж тепер географ уторопав, навіщо чаклун носить на собі антилоп'ячу голову й чому така сама дерев'яна цяцька висить ось тут, у хатині вождя. Виявляється, антилопа — це священна тварина племені: тотем! «То ще ми з Домбом легко одбулись, — подумав Павел. — Коли б убили оту худобину на галявині — вийшла б вона нам боком!»

Бенгас тричі засурмив у ріг, і тієї ж миті до хатини ввійшло троє негритянок. Дві були ще зовсім молоденькі дівчатка, третя — літня жінка. Особливою вродою відзначалась перша дівчина — струнка, гнучка в стані, з великими чорними, наче дві вуглини, очима. Кожна жінка мала на собі гарне намисто, наруччя й сережки, а також багатий набедреник. Спереду й ззаду на пасках висіли яскраві фартушки. На головах височіли традиційні чудернацькі зачіски, в котрих вилискували якісь кришталіки та слюдяна потерть.

Підступивши до вождя, жінки вклонилися й торкнулись тонкими пальцями долівки. З першого погляду можна було здогадатися, що то дочки Бенгаса та його дружина.

Вождь підніс руку вгору. Це, видно, був знак. Уродлива негритяночка випурхнула надвір і хутенько принесла велике наруччя із слонячої кістки. Вождь підвівсь і врочисто надів його на правницю. Павел здогадався, що то має бути якийсь талісман. Радники разом позводились, попіднімали ліву ногу, зігнуту в коліні, й посхрещували

руки на грудях. Потім знову повсідалися на свої місця. Поряд з ними вмостилися й вождєва дружина, а дівчатка повиходили.

Та незабаром вони знову повернулись, розіслали на долівці довгу мережану рогожу й поставили перед кожним, хто сидів у хатині, полумисок, зроблений з половини довгастої тиковки. Полумиски були чисті й гладенькі, наче вистругані. Оката дівчина підсунула вождєві, дідусєві з молотком, Балканову та Домбу ще й по келиху та поналивала густого іскристого пальмового вина з тростинової «сулії» — своєрідного кошика, сплетеного з тоненьких лозинок і политого зсередини золотавою смолою.

Вино вже пінилось у келихах, але ніхто не наважувався пити.

У двері, ворожо блимнувши на Павла, прослизнув чаклун. Підступивши до вождя, він поторохтів тиковкою, химерно заметляв руками, наче цирковий штукар, і торкнувся головою антилопи до Бенгасового келиха. Павел збагнув: чаклун виганяє злий дух з вождєвого вина. Після заклинання чаклун знову вискочив надвір, а Бенгас підніс угору свій келих. Балканов і собі взяв питво, хапнувся цокнутися з вождем, але уздрів, що всі понахиляли голови, торкнулися спочатку до келиха чолом, потім носом, і тільки тоді нараз випили.

Не дотримуючись ніяких тубільних традицій, Павел покуштував вино, плямкнув — солодке, й перехилив чарку. Домбо, побачивши це, нахмурился:

— Гамба, чому не поважав закони плем'я? Це погано!

— Гаразд, Домбо, питиму вже по-їхньому, — пообіцяв географ.

І коли вродлива негритянка поналивала вдруге, Балканов підняв келих, торкнувся його чолом, потім носом і тоді вже випив. Негрєня уважно простежило кожний його рух і задоволено хитнуло головою:

— Гамба добре!

У хатині панувала мертва тиша, неначе тубільці виконували священний обряд.

IV

Вихиливши третю чарку, негр-велет протяжно крякнув. Те саме зробили радники, в тому числі й дідок з молотком. За словами Домба, вони гарчали через те, що сподобали вино, якого не має вождь жодного

сусіднього племені. Негреня настирилось, щоб і Павел зробив те саме, аби не образити власника такого рідкісного напою. Що тут удієш — хильнувши втретє, Павел і собі загарчав.

Після цього Бенгас натоптав велику чорну люльку сухою запашною травичкою з маленького шкіряного капшучка. Не встиг він припалити, як Павел покvapливо запропонував йому сигарету. Але вождь відмовився. Всі перелякано дивились на них. Павел трохи розгубився. Бенгас, піднісши рiг до вуст, помаленьку засурмив. Убіг чаклун і занишпорив цікавими оченятами, не розуміючи, що від нього хочуть. Вождь кивнув йому на сигарету. Чарівник подав Павлові знак, щоб поклав її на хутро, потім зробив тиковкою заклинання, виганяючи злого духа. Тільки тепер вождь наваживсь узяти сигарету.

«Як захоче припалити від лупи — справи кепські...» — занепокоївся географ.

Але все минулося щасливо. Побачивши сигарету, оката красуня метнулась по жарину й подала припалити спочатку батькові, потім географові. Але тут вождь глибоко зтягся, похлинувся, заливсь кашлюкою, вирячив очі, й жили на в'язах йому понабрякали. Радники злякано посхоплювалися з місць, вождева дружина заголосила й шугонула надвір, а негр-велет ухопив вождя попід пахви.

— Води, Домбо! — вмить зміркував географ.

— Домбо зараз принесе води! — зірвався з місця хлопчик, вибіг і повернувся з череп'яним горнятком. Тремтячими руками налив у келих води й підніс вождеві. За всім цим, певно, пантрував чаклун, бо коли Домбо подав напитися вождеві, він вихором улетів до хатини й турнув хлопця геть. Павел схопився, торсонув дідугана за шкіряний набедренник і відкинув пріч. І доки миршавий чаклун спинався на ноги, він сам узяв келих і линув вождеві в горлянку.

Ковтнувши рідини, Бенгас глипнув повітря й відсапався. Кашлюка вщухла. Він похмуро глянув на чаклуна, й той ізслиз.

— Навіщо вождь прогнав чаклуна? — поспитав Павел в негреняти.

— Чаклун не роби добре заклинання. Залишив злого духа в тютюні! — відповів стривожений Домбо.

— Це все дурниці, друже, — заперечив географ. — Чаклун тут не винний. Тютюнець у мене лихий! Бенгас досі не палив такого лютого, через те й похлинувся.

Домбо не заперечував:

— Чаклун — погано людина! Він не люби гамбу. Нехай тепер гуляй надворі!

— Коли так, то й так, — погодився Павел і хитро підморгнув до хлопця.

Домбо й собі підморгнув одним оком, як навчав його колись Гонсалві. Друзі зрозуміли один одного й без слів.

Після цієї невеликої притичини всі знову повсідались навколо мережаної рогожі. Добрий гумор повернувся й до вождя. Він помалу тяг пальмове вино й щось обмірковував. Негритянки метушились біля «столу», але господар жодного разу й не глянув у їхній бік. Вони жваво перешіптувались, стримано всміхалися, вибігали надвір і знову повертались.

Після пальмового вина дівчата принесли кожному по кілька перепічок з таро^[46], а у великій череп'яній мисці — якусь печеню. Спочатку Павел подумав, що то засмажена на рожні коза, але, вдивившись у грізно вишкірену пащу, збагнув: собака! Його охопила така гидливість, аж занудило, Але чемність і ввічливість вимагали терпіння. А тут ще як на жарт розбурхався голодний шлунок.

Спостережливе око негрєнати помітило кислий вираз Павлового обличчя.

— О гамба! Собака — дуже смачно! — шепнуло воно Павлові на вухо.

— Та хай йому грець! Подивись-но, який він паскудний! Досить з мене й перепічки з таро...

— Смачно, гамба! Куштуй! — настиралось негрєня.

Але географ похитав головою. Цей час чорна красуня прошерхотіла повз них новенькими хутряними фартушками й поставила перед географом череп'яну тацю з двома засмаженими курками.

Павел відламав курячу ніжку з рум'яною шкіркою й хитро примружив око.

— Поступаюся тобі своєю порцією собачини, — шепнув він хлопцеві. — А мені куди більше смакує вгодована курка, аніж кощавий пес!

— Е-е, наші собаки — дуже смачно! — заперечив Домбо.

Та коли географ простяг йому одну курочку, негрєня радісно гукнуло:

— Ой гамба, добре! Гамба дуже добре!..

V

Після вечері молоді негритянки поприбирали посуд, винесли надвір і витрусили рогожку, замели підлогу звірячими хвостами, а тоді знову поставили перед гостями келихи з вином. Усі мовчали. Бенгас палив люльку, а його радники жували бетель. Від цієї жуйки все у роті хутко стає яскраво-червоне. Павел і собі скрутив цигарку. А в голові вкотре заснувалася думка про таємничу білу людину з країни гаубау. Отже, досі все йшло гаразд. Але попереду ще довга путь. Хто може сказати, що їх чекає?

Доки в хатині тривала тиша, Балканов помітив, що Домбо ставав чимраз неспокійніший, совався й крадькома позирав на двері.

— Що тебе, друже, хвилює?

— Тамо-тамо залишайся біля джерело! Чекай, чекай... Може, убивали тамо-тамо. А може, виганяли далеко-далеко!.. Тамо-тамо добра і плаче, плаче... — здавленим голосом проказав Домбо, сумно дивлячись на географа.

— Твій тамо-тамо живий і здоровий, — відповів Павел, поклавши йому руку на плече. — Потурбуємося й про нього! Бенгас нам допоможе.

— А тамо-тамо, може, вмирай! — зіщулилось негреня й розпачливо махнуло рукою.

— Вмер? З якої це речі? — здивовано потиснув плечима Павел.

Втупившись в обличчя свого гамби, Домбо допитливо вивчав його. І, певно, повірив Павловим словам, бо всміхнувся, і очі йому заяскріли. Він знав — гамба ніколи не дурить.

Дівчатка, попідмітавши, принесли жару в хатню ватру. Бенгасова дружина, середня на зріст і худенька жіночка з дрібними зморшками на виду, поклала на жар хмизу й усілась на колоді. Дрова швидко зайнялись, і під бантини полетіли червоні іскорки.

Полум'я освітило хату. Бенгас досмоктав люльку й, поклавши її в попільничку з помережаної ратиці, відкашлявся. Старійшини втупили в Бенгаса очі. Здається, він уже добре все обміркував, і тепер може почати розмову з білою людиною. Дівчата повмощувались біля

вогнища. Домбо підсунувся ближче до географа, ладнаючись перекладати.

— Звідки прийшла до нас біла людина? — нарешті поспитав Бенгас. — Чи звідти, де з'являється денне світило, а чи звідти, куди воно ховається?

— Я прийшов з-від моря, — відповів Павел. — З-від того моря, куди світило ховається. Моя країна дуже далеко!

— Розумію, — хитнув головою вождь. — Біла людина прибула з острова, що в морі.

Павел заходивсь пояснювати, мовляв, його батьківщина лежить не на острові, але вождь не погодився. На його думку, всі білі приходять з острова. Дехто серед старих людей племені замолоду бував на березі великої води, дехто навіть вирушав у море, але жодній пірозі не таланило допливти до «острова білих». Багато людей попливло, а й досі ніхто не повернувся. Кажуть, злі духи бунтують воду, й піроги потопляють разом з веслярами.

— Що роблять з нашими людьми у країні білих? — трохи згодом поспитав Бенгас.

— У моїй країні немає негрів, — відповів Павел.

Вождь замислився, дістав люльку й вистукав її об вінце попільнички. Невідомо чому, радники недовірливо презирнулись. Дівчатка чемненько слухали розмову старших.

— А куди ж тоді дівають чорних людей? — здивовано звів брови Бенгас. — Щоліта білі виловлюють багато негрів і вивозять кудись вогненними пірогами. І ті вже ніколи не повертаються назад.

Павел збагнув: мова йде про работоргівців. Їхня поява завжди викликала жах у негрів. Работоргівці навіть підкупали деяких тубільців, і ті постачали їм «індійські монети», як називали чорних рабів. У цей період племена бувають дуже збуджені й пильно стережуть свої кордони.

— Ті білі живуть в іншій країні, — пояснив географ. — Я не належу до їхнього племені.

— Наш гість — з племені добрих білих? — запитав Бенгас і широко розплющеними очима втупивсь у Балканова.

— Так, — кивнув головою той.

Вождь підвівся. Він був дуже схвильований. Очі йому горіли.

— Хіба є добрі білі й лихі білі? — нарешті спитав Бенгас, неначе востаннє хотів пересвідчитись у тому, що почули його вуха.

Балканов ствердно хитнув головою. Вождь скинув з кисті наруччя сили й високо підніс його над головою, очевидно, задоволений відповіддю. Він пожвавішав і хутенько переклав зміст розмови радникам. Ті спочатку слухали, затамувавши подих, а коли вождь усе переказав, у хатині знявся радісний гамір. Всі посхоплювалися з місць і заходилися скандувати якесь слово, похитуючись у такт. Скориставшись з хорошого настрою присутніх, Павел спитав у Бенгаса:

— А чи допоможе вождь білій людині?

— Для білої людини все буде зроблено! — ствердно хитнув головою Бенгас і знову підніс угору наруччя сили.

— Біля джерельця залишився Камбела. Він — Домбів тамо-тамо.

Вождь перебив його:

— Старий тут!

І на підтвердження тричі засурмив у ріг. До хатини вскочив парубок і підняв ліве коліно. Бенгас мовив йому щось і кивнув рукою на двері. Парубок зник, і трохи згодом у двері, низько схилившись, увійшов Камбела. Павел з подиву аж рота роззявив, а Домбо зустрів свого тамо-тамо радісним вереском.

Камбела був добре обізнаний із звичаями племені. Зупинившись біля дверей, він торкнувся чолом списа, підігнув ліву ногу й тричі лягнув себе долонею по коліні. Вождь підвівсь йому назустріч і потер своїм наруччям по неголеній бороді Камбели. Потім показав йому, де сісти. Камбела сів і вкинув у рот бетелеву жуйку. Домбо підсунувсь, лагідно погладив йому коліно й пригорнувся до старого.

Розмова про добрих та лихих білих тривала ще довгенько. Нарешті Павел поскарживсь на втому й спитав Бенгаса, чи знайдеться в селищі місце, де б можна було заночувати. Хитнувши ствердно головою, вождь засурмив у ріг. Миттю з'явився той самий парубок, що привів Камбелу. Вождь подав географові знак іти з хлопцем.

Кроків за сто від «палацу» вони зупинились перед якоюсь хатиною. Хатина була зовсім порожня. Тільки біля входу жевріло вогнище й стояла озброєна сторожа. Павел був приємно вражений: у хатинці, дбайливо складені, лежали всі його речі.

Камбелу з Домбом улаштували на ніч у сусідній хижі.

РОЗДІЛ ДЕВ'ЯТИЙ

Перша ніч у тубільній хатині. Смерть Кори. Біла людина підпалює землю. Нові вісті про старого революціонера. Португальці напосідають. Бій на узліссі. Мурахи-доменники. Пісня Кабанги. Маванда

I

Павел уже засинав, як раптом стрепенувся від тихого свисту й підозрілого шепотіння. Він квапливо намацав пістолет у кобурі, але скільки не наслухав, ніщо більше не порушило нічної тиші. Тільки з пальмового лісу подеколи лунало скрекотання папуг. Вогнище за дверима згасло.

Балканов знову ліг, але вирішив пильнувати, тримаючи напоготові зброю. Він дослухався ще кілька хвилин — проте нічого підозрілого не почув. Підклавши пістолет під голови, нарешті заспокоївсь, та вже розбуркався й не міг заснути. Чомусь перед очі йому зринали картини останніх подій: напад тубільців, полон, звільнення. Життя його висіло на волосинці. Коли б він тоді вбив антилопу, то тепер валявся б поряд з Домбом десь у джунглях, протягтий сотнями отруйних стріл. І знову пішов би поневірятися світом Камбела, вдруге, і цього разу вже назавжди, втративши єдинака-сина. Та й старий Балкан не діждався б вістей з вільної батьківщини... Однак усе закінчилось якнайкраще.

Ніколи досі Павлові й на думку не спадало, що кругленькому бокатому скельцю, яке здалося тубільцям найтаємничішою в світі річчю, він завдячуватиме життям...

Ніч минула. Надворі швидко розвиднялось. У кроні пальми, що шатром розчепірилась над хижкою, сіла папуга, покректала й майнула геть. Раптом стало зовсім видно, й Павел заходивсь пильно роздивлятися по хижці. Скрізь було чисто й повимітано, долівка заслана м'яким хутром. Посередині здіймався бамбуковий стовп, на якому теліпалась дерев'яна антилоп'яча голова — тотем племені. Над ліжком, що являло собою під, укритий буйволячою шкірою, на двох

рогах висіла поличка з тесаних дощок. На поличці стояв дерев'яний посуд на воду, бамбукові кухлі, пляшки з довгастих тиковок, щільний плетений кошичок, мов поливою, облитий золотавою смолою; снопик цукрової тростини тощо...

За дверима прочалапали квапливі кроки. Почулось тривожне шепотіння. Хтось тихо заплакав. Павел намацав пістолет і прислухався. Таємниче шепотіння не вщухало. Це здалося Павлові підозрілим, і він навздогад вигукнув:

— Домбо, ходи сюди!

Хтось зажебонів, і залопотіли босі п'яти. Чийсь голос протяжно повторив Домбове ім'я.

Тільки згодом, відсапуючись, до хатини зазирнув і він сам. Обличчя у нього було сумне, в очах тремтіли сльози.

— Що трапилося, Домбо? — спитав Павел. — Ну, кажи ж!

— Хвора бик, гамба! Корі помирай буде... — проскиглило негренья.

— І давно він захворів? Чи не прибив його хто?

Хлопець заперечно метляв головою:

— Ні, ніхто не бий Корі! Корі хвора! Лежить. Не їсть і тільки язик вистромляй!

І Домбо, щоб показати, як страждає бідолашна тварина, засапав, висолопив язик і примружив очі.

— Де Камбела? — по короткій паузі спитав Павел.

— Тамо-тамо біля Корі. Але тамо-тамо не винна, гамба!

Аж тепер Балканов збагнув тривогу негренья. Сердешне боялося, що батькові доведеться відповідати за бичка.

— Не будеш проганяй тамо-тамо? — непевним голосом запитав Домбо. — Не винна тамо-тамо. Винний муха цеце!

Географові все стало зрозуміле. Муха цеце, вкус якої спричиняє сонну хворобу, — то тяжкий бич для тварин Африки. Мабуть, бика десь у дорозі побила муха...

— Твій тамо-тамо не винний, — сказав Балканов.

З радощів Домбо аж підстрибнув, заверещав щось своєю мовою і чимдуж дременував надвір.

Двері хижки виходили на моріжок, усіяний квітами. Свіжий уранішній вітерець хвилював трави, колисав бадиллячко, розчісував пальмам кучми. Зграйки пташок перелітали з дерева на дерево й

виповнювали п'янке повітря мелодійним щебетом. Селище й досі мовчало, надворі не видно було ані душі.

Павел усівсь на бізонячій шкурі й розгорнув карту. Позначив хімічним олівцем подолану путь. Лишалось ще шістдесят ліг^[47]. Тож гаяти часу не можна — треба вирушати далі. Ось тільки трапилось нещастя — занедужав бик...

Незабаром Домбо знову зазирнув у двері.

— Як там Корі? — спитав Балканов. — Ще живий?

— Буде вмирати...

Нахмуривши брови, Павел замислився та й махнув рукою:

— Нещастя, друже, але що вдієш! Купимо у вождя іншого бика.

— Плем'я не має бики! — відповіло негрня.

Павел рвучко обернувся. У його синіх лагідних очах майнула тривога.

— То що ж ми робитимем?

— Будемо попросити носіїв у Бенгаса, — відповів хлопець.

— Вірно, друже! — зрадів географ. — Оце думка!

Павел ще якийсь час вивчав карту, потім дістав із своїх речей бритву, пензлик і мило, приладнав кругле кишенькове люстерко на полиці й заглянув до нього. Після пригоди з Гонгорою Павел удруге дививсь на своє обличчя. Воно змарніло. На лобі з'явилося дві нові зморшки, очі почервоніли, шкіра засмагла, а чуб немов узявсь інеєм.

Географ налив у дерев'яний полумисок води, вмочив пензлик і намилився. Домбо не зводив очей з свого доброго гамби.

Коли Павел гарно виголивсь, перед дверима хижки лягла чиясь тінь. Домбо нахилився й визирнув.

— Маванда прийди! — хитро підморгнув він до географа.

— Що то за Маванда? — здивувався Павел.

— Маванда! — звело брови негрня. — Маванда — дочка вождя!

— Чи ба: ти вже знаєш, як тут кого й звать! — усміхнувся Балканов і додав: — Скажи, нехай трохи почекає.

Начистивши до лиску чоботи й перевдягнувши сорочку, Павел вийшов з хижки. За два кроки від дверей стояла вродлива вождева донька. У руках вона тримала дерев'яну тацю. Уздрівши Балканова, дівчина засоромилась, поставила тацю й за звичаєм торкнулась пальцями землі.

Тепер, при денному світлі, географ був просто вражений уродою молоді негритянки. Маванда вбралась у нове муканзо — набедреник з леопардового хутра, оторочений кольоровою стрічкою, від якого її дівочий стан здався ще гнучкішим і стрункішим. На ноги вона нанизала по доброму десятку браслетів з намиста. Над ліктями теж яскрили наруччя й кільця з мушлічок та порцеляни. Волосся було викладено по-новому: на маківці здіймалася гарна фігура, сплетена з безлічі кісок. У кожній кісці було по білій намистині, маленькій мушлі та кружалечку слюди, яка виблискувала проти сонця, наче бісер.

Маванда знову взяла в руки дерев'яну тацю, ще раз сором'язливо блимнула на географа й усміхнулась, показавши два разки сліпучо-білих зубів.

— Що привело сюди доньку вождя? — чемно запитав Павел.

Домбо сяк-так переклав його слова.

— Біла людина — друг нашого племені. А друзі мають бути нагородвані в країні Бенгаса, — усміхаючись відповіла Маванда, махнула віями, й на географа глянули її великі розумні очі.

— Але ж тільки-но розвиднілось, і я не встиг ще виголодатися!

— Біла людина завжди повинна мати в своїй хатині їжу, — заперечила красуня, всміхнулась, граціозно вигнула стан і понесла до оселі свою дерев'яну тацю з двома череп'яними полумисками. За якусь мить вона випорснула з дверей і, мов молода антилопа, побігла додому.

Павел постояв, постояв, дивлячись їй услід, та й пішов до хижки. У череп'яних полумисках Маванда принесла печені хлібні плоди, жменю горіхів маколе та густої браги бунгундо, виготовленої на воді з меду та хмелю. За Домбовими словами, бунгундо підносять у виключних випадках, та й то тільки вельмишановним гостям племені.

II

До хижки увійшов Камбела з налигачем у руці. Старий був сумний та похмурий. Він сів на долівці й низько схилив голову. Павел зрозумів, що трапилось, і, підбадьорливо поплескавши його по плечу, на мигах запропонував піти трохи спочити, але негр навіть не порухнувся. Попосидівши, втупившись у підлогу, він раптом підвів голову й розпачливо проказав:

— Злий дух убив Корі!

Павел придивився до Камбели. Очі старому запалися й попідпухали. Він страшенно знесилів і змарнів, як людина, що перетерпіла велике лихо. Домбо підступився до свого тамо-тамо й почав щось швидко говорити, раз у раз киваючи головою в бік географа.

Старий слухав його так само похмуро й мовчки. Жодного разу навіть не глянув на сина. Лише коли-не-коли безнадійно похитував головою і перекладав списа з руки в руку. Павел, пакуючи речі, скося позирав то на батька, то на сина. Хлопець довго й запально щось торочив, вимахував руками, крутив головою й загрозово гупкав п'ятами об долівку. Кінець кінцем, так нічого й не довівши старому, він сердито примружив очі й закусив губу. Спершись на спис, Камбела крізь зуби пробурчав:

— Тала Монгонго!..

Домбо знову заходивсь його заспокоювати, але старий метнувся до дверей, вистрибнув надвір і щось люто гукнув, гамселячи себе в груди кулаком та скрегочучи зубами. Потім ухопив списа й щосили вгородив його в землю, витяг — і знову вгородив. Так він робив кілька разів, аби продемонструвати злому духові, що з тим духом сталося б, коли б Камбелі та трохи більше сили. Нарешті, хрипко сапаючи й роздимаючи ніздрі, він подався до своєї хижки, стомлено човгаючи п'ятами.

Скоцюрбившись під кокосовою пальмою, Домбо зляканими очима дивився на розлютованого тамо-тамо. Лише коли той зник у хижці, хлопчина несміливо подибав до Павла, сів поруч і заходився тремтливими пальцями поправляти свій набедреник.

Павел ні про що в нього не питав. Міцно скрутивши клунок мотузком з пальмового лика, він запалив сигарету й собі сів у холодку. Перед очима в нього було все селище, розкидане в долині. Подекуди здіймались угору пальми з віялоподібними кронами. Сонце виглянуло з-за зеленого пагорба й залило долину лагідним уранішнім світлом. Над хатинами вже де-не-де повились у небо блакитні стовпці диму. А річка сонно жибоніла, звиваючись сріблястою змією в перестиглих травах. Поміж пальмами в'юнилась вузьенька стежечка.

Неподалік починався ліс. Там тепер достигали кулясті плоди вічнозеленої коли, райдужіла роса на жовто-зелених кучерявих кетягах бананів. Кокосові горіхи наливались молоком. Бубнявіли грушоподібні

гарті, з чііх кісточок тубільці чавлять олію для поживки та смолоскипів. Вабили око дагуси та винні пальми. Під ними репались від соку чагарникові дині. Гнули додолу гілля хлібні плоди. Кожна галузка навкруг пишалася й цвіла. У кущах гули дикі бджоли, несучи до стільників чистий жовтий мед, напоєний пахощами тропічних квітів.

Балканов палив цигарку, милуючись мальовничим видолом. Яка благодатна земля! А от люди тут не мають щастя. Живуть у вічному страху. Щомиті з темряви джунглів може блимнути мертво око рушниці, ляснути вінчестерка, вискочити загін, керований білим завойовником. Той завойовник тицьне пістолетом на неозору ділянку землі й назве її своєю плантацією.

Востаннє зтягшись, Павел кинув недопалок і настоптав ногою. До городу, порізаного довгими грядками, підійшли жінки з мотиками на плечах. Позаймавши гони, вони заходились полоти маніоку. Незабаром на вгороді стало гамірно й весело. В борознах між грядками вовтузилось кільканадцяттеро собак рудої місцевої породи. Замигтіли світлими п'ятами чорні, мов жучки, голі негрєнята й чкурнули в берег купатись.

До хижки пришкандибало кілька старих бабів з довгими очеретяними люльками, зупинились і втупили очі в Павла. Той сидів і замислено кусав травинку. Думав про те, що зараз немає іншої ради, як просити в Бенгаса носіїв. А вождь, як на лихо, й досі не виходив з хати. Тільки Маванда, крадькома зиркнувши на географа, гордовито вигинаючи стрункий стан, подалася до селища. Павел проводжав красуню поглядом, аж доки та зникла десь між хатками. Домбо куняв у холодку.

— Ти що: не спав уночі? — поспитав у нього Балканов.

Негрєня сіпнулось і злякано закліпало оченятами:

— Ми з тамо-тамо сидіти біля Корі.

— Коли так, то лягай у хижці та добре виспись! — кивнув на двері Павел.

А коли хлопець зайшов у хижку, Павел скрутив нову цигарку. Старі негритянки, наче постовпівши, пантрували кожен його рух. Тільки-но він витер вогню сірником, вони відсахнулись і дико заверещали. Потім щодуху дременули до селища, вимахуючи руками й несамовито

волаючи. Ще не встигли вони докульгати до майдану, як до Павлової хижки вже посунуло ціле селище. Негри йшли обережно й несміливо.

Вистромивши голову з дверей та уздрівши в руці в географа сірники, розбурканий Домбо подався знову спати. Для нього «вогненні палички» вже давно були не дивина. В білих людей він набачився й не такого. Хитре негрєня хутко збагнуло, що тубільців лякає пістолет, який висить у нього під набедреником у жовтій кобурі, й залишило зброю в своїй хижці. А тубільці ввесь час розпитували його про «острів у морі». Мало хто вірив, що» білі їздять на «вогненних пірогах», та «живих колісницях, які котяться по залізному прутті». А надто недовірливо похитували головою старі. Дехто з них бував так далеко від рідної оселі, що за час подорожі двічі сходив молодик і двічі наставали великі дощі. Але жоден не бачив ані якихось там вигаданих «вогненних пірог», ані колісниць, що котилися без допомоги чорних африканських биків.

Павел набивав мисливські гільзи дрібним шротом. На шматочку шкіри височіла купка пороху. Не завваживши, що поряд купки тліє цигарка, він спокійнісінько перебирав набої. Раптом порох зайнявся й задимів чорною кіптявою. Натовп гойднувсь назад, і знявся лемент. За одну мить навколо хатини не лишилося й живої душі. Увесь люд помчав до вождевого «палацу». Мов сполохана сарна, промайнула Маванда, й Павел бачив, як натовп розступився, даючи їй дорогу. У брамі з'явився Бенгас. Тубільці зустріли його збудженим лементом. Піднявши спис, вождь швидко пішов до Павла. За ним почеберяв і дідок з молоточком. Кроків за кілька їх наздогнала Маванда. Розпущені коси дівчини майоріли на вітрі.

Тубільці, щільно з'юрмившись біля плоту, пильно дивились услід вождєві, не наважуючись, однак, піти назирці за ним.

Бенгас крокував поважно й урочисто. Сліпучо блищало на сонці його святкове муканзо, виткане з червоного та синього пальмового лика. З плечей до самих колін спадав плащ. З-під плаща визирав гарно оздоблений шкіряний пас пальців десять завширшки, з якого звисали додолу десятки лев'ячих хвостів.

Багато намиста, мідних та срібних браслетів, низок лев'ячих зубів, лискучих черепашок і мушлів прикрашали йому руки й ноги. А надто ясніло проти сонця велике вирізане зі слонячого ікла «кільце сили». На голові пломеніло яскраве червоне та синє пір'я рідкісних птахів. У

руках він тримав одшліфований спис із лискучим вістрям та щит з цупкої червоної кори. За кожним кроком намисто та наруччя ритмічно бряжчали.

Павел зустрів його дуже ввічливо й запросив сісти, але вождь відмовивсь. Він тривожно прями очима на усі боки. Маванда, сховавшись в нього за спиною, нахилилась і теж пильно придивлялася. Бенгас урочисто підняв спис угору, торкнувшись ним чола й похмуро проказав:

— Біла людино, моє плем'я плаче! Люди бачили, як ти палиш землю. Не пали землю! Без землі наші жінки й діти помруть у страшних муках!

Вождь опустил спис і смутно глянув на географа. Запала мовчанка. Вождь знову здійняв угору спис і запитав:

— Може, хтось образив білу людину?

— Ніхто не ображав мене, — відповів Павел. — Я — друг чорним людям. Я не палитиму землі. Коли треба, я готовий допомогти чорним людям. Вождь повинен вірити білій людині. Я палитиму лише гримучий пісок.

Вождь утретє підніс до чола зброю:

— А чи може біла людина перетворити всю землю на гримучий пісок?

— Ні, цього я не можу! — відповів Павел.

Але негр не повірив, посміхнувшись і крутнув головою:

— Біла людина все може зробити! Я це знаю.

Павел не хотів сперечатися з вождем. Він нахилився й дмухнув. Купка попелу, що залишилась від спаленого пороху, знялась у повітря. Вождь засміявся й промовив щось до Маванди. Красуня вдячно глянула на географа. Потім прилякла й заходилась уважно роздивлятися шматочок шкіри, пропалений у тому місці, де горів порох.

Вождя Павлова відповідь цілком задовольнила. Діставши з-під паска бойовий ріг, він тричі засурмив. Натовп, який і досі чекав біля «палацу», вибухнув радісним гамором. Бенгас щось вигукнув, і його могутній голос покотився луною аж до лісу. Плем'я радісно загомонило. Землю врятовано!

Помалу тубільці почали розходитись хто куди. Деякі знову подалися на вгороди, інші попростували в діброву. А багато хто

повсідався на осонні біля хатин: повелася жвава розмова про могутність білої людини, яка здатна спалити землю.

Тим часом чай у кухлику, приставленому до вогню, закипів. Павел припросив до чаю й вождя та Маванду. Юна негритянка обережно взяла в руки горнятко з окропом, подмухала й сьорбнула. Очевидно, «бунгундо» білої людини їй сподобалося, бо вона смачно плямкнула й усміхнулась до батька. Та Бенгас відмовивсь пити. Домбо пояснив, що за давнім звичаєм племені вождь ніколи не п'є чужих напоїв, бо дуже часто вороги трують вождів міцними трунками.

Коли вождь із дочкою налаштувалися вже йти, Павел попрохав у Бенгаса носіїв.

— Скільки? — коротко спитав той.

— Десятеро! — показав Балканов обидві руки.

— Бенгас дає муні ада! (Двадцять!)

— Двадцять? — розвів руками географ. — Навіщо так багато? Мені треба тільки десять.

Але вождь не поступався. Він довго розповідав про небезпечних хижаків, про злого духа, який нападає на подорожніх, про ворожі племена і наприкінці запитав:

— А куди мандрує біла людина?

— В країну гаубау.

— Гаубау! — майже вигукнув Бенгас. — Добре плем'я!

І, висловлюючи шану добрим воїнам гаубау, він підняв до сонця своє «наруччя сили», потім торкнувся ним чола й знову одяг на руку. Так він виявив свою приязнь до того племені.

— Чи є серед гаубау білі люди? — квапливо спитав Балканов.

— Є одна добра біла людина. Довге Вухо бачив її на власні очі, коли ходив аж у країну гаубау!

— А коли бачив білу людину Довге Вухо? — нетерпляче вихопивсь географ.

— Ще до того, як прийшли великі дощі.

— А скільки разів народжувавсь відтоді Місяць?

Бенгас показав усі пальці правої руки:

— Тано! (П'ять).

Бенгас казав не про якісь там дощів'я, а про Великі дощі, коли річки виходять з берегів і заливають долини, коли з гір і пагорбів

ринуть бурхливі струмки й люди залишаються немов на островах, відірвані од усього світу.

Павел скрутив цигарку, припалив од жаринки й запитав Бенгаса:

— Де я можу знайти Довге Вухо?

— Біла людина хоче знайти Довге Вухо! — страшенно здивувався вождь.

Балканов попросив:

— Пошли когось, щоб покликали Довге Вухо!

Бенгас похитав головою.

— Прохання білого чаклуна не може бути виконане! — розгублено відповів він. — Довге Вухо вражений злим духом, що живе на Талі Монгонгогові.

— Значить, помер... — зітхнув географ.

Вождь ствердно хитнув головою й притис обидві руки до серця, чим хотів висловити свій сум за небіжчиком.

Балканов не розпитував далі про Довге Вухо. Незабаром мова зайшла за посіви, які стікають без дощів. Вождь поскарживсь на пекучі промені сонця, що їх насилають на плем'я злі духи. Потім заходивсь розповідати про капосних левів, слонів та гієн. У посуху племені важко прогледуватися, бо не так легко вполювати дичину. Все переселяється туди, де йдуть дощі: і гну, і страуси, й буйволи. Через те єдине, що плем'я може їсти, — це собаки.

— А ми зустрічали антилоп, — навмисне закинув Павел.

Вождь з осудом глянув на нього.

— Антилопи! — поволі мовив він. — Наше плем'я не вбиває антилоп. Антилопа — то священна тварина племені.

— Невже священна? — удавано здивувався Павел, аби тільки більше розпитати вождя про вірування племені.

Трохи помовчавши, Бенгас поспитав:

— А в племені добрих білих теж є священна тварина?

— Ні.

— Хто ж тоді створив першу людину вашого племені? Біги беруть початок від птаха ква-ква, мопи — від яструба, кокондо — від співучої риби...

Павел зрозумів, куди хилить вождь. Племена, мовляв, мають різне походження, в залежності від тотема. Тотемізм — то культ тварини або рослини, властивий племенам у первісній стадії розвитку.

— Ми не визнаємо такого походження, — спробував пояснити негрові географ, але той примружив очі й доброзичливо всміхнувся.

— Біла людина не каже правди! — кинув він. — Очевидно, біле плем'я тримає це в таємниці.

Павел не хапався заперечувати. Дивлячись на зелені городики, вони завели мову про рослини. Вождь розповів, що плем'я головне вирощує бульби: таро чи ямс, чий корені треба висушувати й потім терти на борошно. Обробляють ще масамбелу — високе просо, та мосанго — сорго, а також батати — солодку картоплю. Та ще гарти, або кари, чий плід схожий на грушу; з їхніх кісточок чавлять олію для їжі й для освітлення; крім того, плем'я вирощує африканську сочевицю й вічнозелену маніоку, з чийх плодів печуть щось подібне до європейського хліба.

Розмовляючи, Бенгас не зводив очей з Павлового одягу, допитливо придивлявся до кобури з пістолетом, ковдри, брезенту, чобіт, торби, вшиті з лляного полотна.

Коли гості зібралися йти, Павел подарував вождеві та ковалеві добрі ножі з дерев'яними колодочками. Бенгас узяв дарунок обережно, з цікавістю оглянув його, покрутив на всі боки, потім поторкав пальцем жало, задоволено крякнув і хутенько сховав собі у набедреникові. А коваль, як справжній майстер, зігнув сталеве лезо, повертів у руках, приклав ще й до вуха, а тоді легесенько постукав молотком.

— Добо, добо! (Гарний, гарний!) — нарешті пропищав він і квапливо почимчикував до громадської хатини.

Маванді Павел власноручно почепив на шию два разки синього намиста. Від хвилювання дівчині аж дух перехопило. Вона сором'язливо глянула на географа й на всі заставки помчала до селищного майдану. Навколо неї з'юрмилися цікаві жінки та дівчата, які задрісно роздивлялись дорогоцінний подарунок.

III

По обіді до хижки навшпиньки підійшов Камбела. З похмурого обличчя було видно, що Корі здох.

— Шкуру здерли? — спитав географ.

— Її взяли Бенгасові люди, — відповів Камбела, не наважуючись глянути Балканову в вічі.

— Дарма, — заспокоїв його Павел. — Бенгас дає нам носіїв. Скільки брати?

Старий відповів не зразу. Подумавши, показав обидві руки:

— Кумі! (Десять!)

— Гаразд. Я й собі так думаю, — відповів географ. — Піди до мотулі^[48], вибери дужих людей.

Негр подався до священного будинку чоловіків. Павел дивився йому вслід. Старий вважав себе винним, що не встеріг тварину від камгани^[49], яку наслав злий дух.

Гарячий подих вітру здалеку доніс ледь чутні згуки бубна. Павел байдуже чистив карабін, але Домбо чомусь іздригнувся й насторожив вуха. Послухав трохи, й на обличчі йому застигла тривога. З хатин вискакували перелякані тубільці, прикладали долоні до вух і наслухали. Бенгас швидким кроком подався на пагорб до лісу, здійняв угору голову й заходивсь нюшити повітря.

— Що трапилося, друже? — запитав Павел у негрєняти, яке занепокоєно метушилось попід ногами.

— Сусіднє плем'я подавай тривога! — відповів Домбо й знову нашорошився туди, звідки долинуло далеке гупання бойового бубна.

— Що означають оці сигнали?

— Погано, гамба! Означають — нехай плем'я напоготові. Війна!

Клично засурмив вождівський ріг. Дерев'яний бубон племені відгукнувся частими тривожними ударами.

Поміж хатками гасали чоловіки, вже озброєні добре напненими луками, повними сагайдаками стріл та щитами з міцної просмоленої кори. Над головами їм стриміли блискучі вістря списів. Тубільці бігли, розгонисто стрибаючи. Деякі з них лопотіли босими п'ятами попід самою хатиною географа, й йому було добре видно їхні розлючені обличчя та хижі бісики в очах.

У селищі заголосили жінки, лементували діти, сумно й тягучо вили пси, мекали кози, кудкудакали кури.

За кілька хвилин усе плем'я піднялось на гвалт. На лисому зеленому пагорбі стояв вождь і сурмив у бойовий ріг. Його мужня постать чітко вимальовувалась на темному тлі пальмового лісу.

З вождевої хатини вибігла Маванда. Вітер маяв її чорні, мов дьоготь, коси. Спочатку вона метнулась до громадської чоловічої хатини, але, помітивши географа, повернула до нього.

— Добра біла людино! — ще здалеку сумним голосом вигукнула дівчина. — В тебе є вогненний лук! Допоможи племені!

Добігши, вона, за звичаєм, торкнулася пальцями землі й, важко дихаючи, втупилась у Павлове обличчя. Її великі чорні очі палали тривогою.

— Прожени лихих білих людей, великий чаклуно! — заламуючи пальці, благала вона. В голосі її бриніли сльози.

Павел стояв, спершись на карабін. У серці йому скипала буря гніву й ненависті. Рука міцно стискала зброю. Коли дівчина змовкла, Павел підвів очі й зустрівся з її розпачливим поглядом. Зляканими Мавандиними очима немов дивилося цю мить усе плем'я. Павлові забракло сили промовити бодай слово. Він лише перекинув патронташ через плече й швидко покрокував до пагорба.

— Добрий білий! Добрий білий! — чув він услід собі радісний вигук дівчини.

Навколо вождя зібравсь чималий гурт воїнів. Тубільці щось збуджено вигукували й вимахували списами. Коли між кокосовими пальмами з'явився Павел, натовп, ніби за наказом, розділився навпіл і дав йому пройти до Бенгаса. Цієї ж хвилини підбігла й Маванда. Вона стала перед батьком, підняла вгору спис, торкнулась ним чола й заходилася щось голосно промовляти. Натовп слухав, затамувавши подих, а коли дівчина замовкла, всі повернулися до Павла й дружний вигук розітнув повітря. Балканов схвильовано обвів поглядом знайомі обличчя. Вони світилися радістю: біла людина битиметься на їхньому боці!

IV

Чекали цілий день, але ворог не з'являвся.

Надвечір з густого чагарника виринула якась постать. У руках вона тримала довгого списа з двома лев'ячими хвостами. Бенгас і Павел залягли на командному місці — у двох рівчачках на самісінькому вершечку горба. Деревя тут вирубано просікою, й тому добре видно

вперед. Перед очима відкривалась уся долина, переділена навпіл вузькою стежиною. Певно, не раз і не двічі пантрував отут Бенгас, тривожно вдивляючись у долину. Іншої дороги до селища не було. Праворуч і ліворуч стіною здіймалось високе непрохідне бескеття. Білі завойовники завжди приходили цією долиною, яку Бенгас називав «Слонячою».

У чагарях та густій папороті ще й досі чаїлись воїни племені: чоловіки, жінки та підлітки. Тільки діди з бабами, породіллі та малі діти ховались у банановому лісі.

Незнайомий тубілець, якого щойно помітили, виявивсь посланцем сусіднього племені.

— Білі прийшли у Долину носорогів! — схрестивши на грудях спис і стрілу, доповів він. — Потім ступили на Слонячу стежину і вже йдуть сюди.

Негр приклякнув. Голобородий вид його ввесь поснувався зморшками, а десь серед цього лабіринта визирали малесенькі карі оченята.

Смокнувши з бамбукової люльки, Бенгас подумав і запитав:

— Що каже вождь вашого племені?

— Вождь каже: білошкірі шукають землю для обробітку. Як тільки знайдуть, негайно загарбають її, а плем'я зженуть з місця. Землі нашого племені вони вже обдивились і тепер посунули сюди...

— Є в них вогненні луки? — перебив його Бенгас.

— Анай аді! (Є два!) Білошкірих ведуть сюди люди, вигнані з племені Бенгаса...

Вождь схопився розлютований, очі йому хижо спалахнули, люлька випала з рота. Обличчя зсудомилось дикою ненавистю, уста скривились.

— Що то за люди? — втрутився Павел.

— Мотоко! (Нелюди!) — крізь зуби процідив Бенгас. — То злодії та ледацюги. Не працювали, тільки й стерегли, аби щось поцупити з громадської комори. За те ми їх і вигнали!

Гнівню засопівши, він заплющив очі й стояв так якусь хвилю. Мабуть, шкодував, що замість вигнати не Присудив цим харцизякам по отруйній стрілі в серце. Тоді б не приводили ворогів на землю свого племені. Але вже пізно щось змінити.

— Двома вогненними луками, — схиливши голову, буркнув Бенгас, — білошкірі вороги нас переможуть!

Похмуре обличчя вождя спотворила мука. Лихий час настав для племені. Вождь поволі звівсь на ноги, смутними очима обвів селище, подививсь на посланця сусіднього племені й утупивсь у географа.

— Чи допоможе нам біла людина? — запитав він нарешті, облизавши порепані губи.

— В них лише два вогненних луки? — для більшої певності перепитав Павел. — Може, більше? Хто бачив білошкірих ворогів?

— Наші мисливці їх бачили! Сиділи в папороті й бачили, — відповів посланець, хутко схопившись і схрестивши на грудях стрілу зі списом.

— Тож скільки білих?

— Два.

Павел глянув на вождя й махнув рукою:

— Двома вогненними луками вони не подужають племені.

— Навіщо так каже біла людина? — недовірливо буркнув Бенгас.

— Бо ми маємо три вогненних луки!

По виду чорношкірого вождя ковзнула ледь помітна усмішка. Він ухопився за спис, нахиливсь уперед і подивився Балканову в вічі:

— Біла людина буде з нами?

— Так, з племенем, — хитнув головою Павел. — В нас три вогненні луки, але білі вороги не повинні про це довідатись! Нам треба, аби вони гадали, що плем'я має багато вогненних луків.

Домбо переказав слова вождеві. Обличчя в негрів спалахнули радістю. Бенгас гучно засміявся й ласкаво глянув на географа.

— Біла людина мудра!

Ніч минала на чатах. Ніхто й ока не стулив. Вождь, Павел, Домбо та всі старійшини племені, добре замаскувавшись, лежали в засідці. Ліс аж кишів тубільцями. Кожен наслухав і до болю в очах удивлявся в темряву.

Лише на світанку Павел побачив у бінокль далеко на стежині кілька постатей. Посеред гурту йшло двоє білих з карабінами, в крислатих брилях та куцях штаненятах. Решта були тубільці, озброєні луками й довгими списками.

Географ показав на них вождеві. Звівши вгору бойовий ріг, Бенгас засурмив на сполох. Плем'я, що досі ховалось у хащах, загомонило й

заворушилось. Чаклун похопився зі своїми заклинаннями. Торохкаючи тиковкою, він закликав доброго духа на допомогу. Але вождів погляд здебільша зупинявся не на жерцеві, а на куценькій рушниці географа.

За другим сигналом рога все живе в лісі наче завмерло. Чути було навіть, як шарудить опадаючи листя. Павел, напруживши зір, стежив за ворогом. Коли чужинці підступили кроків на триста, пролунав гучний голос вождя.

— Білі люди! — попереджав він. — Ця країна не бажає приймати вас! Повертайте назад! Моє плем'я хоробре! Чоловіків хоч і не багато, зате вони дужі, як слони, страшні, як леви, й люті, як леопарди! Вони повбивають вас! Моє плем'я не дозволить білим ступити на його землю!

Вранішній вітрець підхопив Бенгасові слова. Луна повторила їх кілька кратно. Чужинці поспинялись, мов укопані. Чорношкірі посіпаки збилися в купу. Якийсь негр-бородань заходився щось пояснювати білим зайдам, раз у раз тицяючи списом у бік пагорба. Європейці швидко набили вінчестерки.

— Камбо! — раптом гукнув хтось. — їх привів Камбо!

— Камбо!.. — аж загарчав од люті вождь, і очі йому налилися кров'ю. — Їх привів Камбо!.. Розбишака!..

Павел не второпав, хто серед тих, що супроводжували європейців, Камбо, але поставив собі випередити завойовників. Лігши, він поклав карабін на пеньок і взяв бороданя на мушку. Ляснув постріл. Цівка рушниці закурилася. Бородань дико ревнув, розчепірів руки, випустив додолу спис і важко гепнув на землю. Серед нападників зчинилася мішанина. Негри-посіпаки пошилися у кущі.

Пальмовий ліс радісно загомонів. Бенгасове обличчя розтяглось у щасливу усмішку. Він підповз до географа, простяг руку й ласкаво погладив «вогненний лук», який убив Камба.

Павел не зводив очей з противника. Цибатий португалець, постерігши, звідки вихопився димок, заліг і прицілівсь. Негри-посіпаки розгублено гасали навколо білих господарів і ховались у траву. Один з них підняв спис і став обличчям до лісу. Праворуч заяскріла проти сонця цівка вінчестерки.

Гримнув самотній постріл. Куля вискнула над головою в географа й збила з пальми кілька листків. Португалець, який підвів над кущами голову, хутко схопивсь і перебіг ближче. Павел цього й чекав. Він прицілівсь і вистрілив, але не влучив. Португальцева вінчестерка двічі огризулась.

Ще луна гойдала вибухи горбами та бескидами, як поблизу почувся болісний зойк. Павел насторочив вуха. Кричало десь серед хлібних дерев. Бенгас стривожено сіпнувся. Обличчя йому зсудомилось люттю. Він схопивсь на ноги й метнувся до хлібних дерев. Але португальці помітили його, й знялася стрілянина. Понад землею затьохкали кулі. Бенгас упав на землю й подався далі поповзом. Домбо з переляку аж устав, та географ силою стяг його на землю.

— Стережися, друже! — попередив він. — Чого стовбичиш свічкою!

Але негрєня знову звелось, наслухаючи.

— Маванду поранено, — в нестямі прошепотіло хлоп'я.

— Як це Маванду? Де б вона тут узялась? — вигукнув здивовано географ.

— Маванда влучно стріляй. Маванда — добрий воїн!

Та Павел уже не слухав. Він уважно стежив у бінокль за напасниками, які перебігали, шукаючи зручного місця. Навколо них метушилися тубільці. Цибатий португалець ліг, і тут же пролунав постріл. Куля вискнула й прошила бананове листя. Балканов ловив на мушку іншого, який, клякнувши, саме прицілювався. Але португалець вистрілив перший, і куля тьохнула десь зовсім поруч.

— Гам-ба! — раптом завищав Домбо, перекинувшись через голову й скоцюрбившись, обличчя йому скривилося від болю.

— Домбо! — майже заплакав Павел, коли обернувся й побачив, як звивається в сухому листі негренья. — Домбо, друже! Тебе зачепило?

Відповіді не дочекався. Негренья стогнало й каючилося від болю. Павел зблід, чоло йому зібгалося зморшками.

— Кам-бе-ло-о! — протяжно гукнув він. — Кам-бе-ло-о-о!..

Але зиркнув у бік напасників і похолов. Вони йшли вервечкою, низько понахилявшись, немов винюхували чийсь сліди. Десь вирішили, що дикуни в безладді залишили селище. Тільки час від часу зайди зупинялися й сторожко вдивлялись уперед. Їхні лакузи, однак, несподівано залементували, показуючи руками туди, де зайняв позицію Павел. Зручнішої мішені годі було й шукати, але географ усе-таки зволікав. Йому кортіло підпустити ворога кроків на двісті або й сто, щоб кожна куля потрапляла в ціль. Обабіч тривожно перешіптувалися тубільці. Хтось підповз і взяв на руки пораненого Домба, але Павлові ніколи було дивитись туди — він не зводив очей з португальців.

Павел примірявся у цибатого, наче лелека, португальця і обережно натис на гачок... Пролунав постріл. Португалець, прошитий кулею, крутонувся дзигною, випустив карабін і повільно осів додолу. Другий метнувся до нього, ухопив попід пахви й потяг волоком у кущі. Павел знову вистрілив. Але куля, певно, тільки обсмалила цього другого, бо він сіпнувся, шугонув назад і чимдуж закивав п'ятами. Негри-посіпаки з диким вереском майнули слідом. Балканов навздогінці випустив ще два набой, але, здається, нікого вже не поцілів.

Над лісом і долиною запала напружена тиша. Цибатий португалець, який упав у папороті, не ворухився. Павел немов заціпенів, припавши щобою до приклада й дивлячись услід розгромленим напасникам. Чоло його, мов дрібним прозорим пшінцем, укрилось потом. З нерухомої цівки рушниці й досі тягся білуватий димок. Раптом у заростях хлібного дерева засурмив ріг. Йому лунко відгукнувся дерев'яний бубон. Тієї ж миті над лісом розлігся багатоголосий радісний гомін. Негри тріумфували.

Павел опустил рушницю, витер долонею піт із чола й сягнув до кишені по сигарети. Спершись на лікоть, тільки тепер відчув, як заклакли суглоби. Повз нього промайнула тінь. Човгнули по землі чийсь важкі кроки. Павел звів очі — вождь Бенгас присів навпочіпки, сумно всміхнувся, потер болгарина зворотнім боком долоні по плечі й погладив карабін. Помовчавши трохи, вдячно глянув Павлові у вічі, потім підніс угору списа, притулив до чола й, не промовивши жодного слова, пішов собі геть.

Павел спроквола підвівсь і глянув услід йому. Кілька молодих негрів несли на бамбукових ношах бідолаху Домба до селища.

Круг пораненої Маванди, куди подався вождь, юрмились воїни.

V

Домбо лежав у хатині на полу. Чаклун стрибав біля нього й торохтів своєю тиковкою, намагаючись догодити злому духові. Помітивши географа, він шугнув у двері й бігцем пошкандибав до вождевої оселі. Балканов повільно підступив до хлопця, став навпочіпки і оглянув рану. Куля не зачепила кістки. З пошкодженої руки ще й досі точилась кров. Ранку хтось заткнув глиною. Павел виколупав ту глину, промив рану й перев'язав. Домбо, не зводячи погляду з географа, тільки пересмикував губами та ледь чутно покректував. Болгарин погладив його по змарнілому обличчі й вийшов.

Мавандина рана виявилася серйознішою. Куля роздерла м'язи над самісіньким коліном. На долівку набігла добра калюжа крові. Чаклун і цю раку вже встиг натоптати глиною, й дівчина аж карлючилась од болю.

Ввесь час, поки Павел промивав рану, Маванда глухо стогнала, тремтіла й судомилась на виду. Ставши під стіною, вождь і його дружина мов поприростали очима до «чарівних клаптиків» та «жовтої води». Чаклун витанцьовував круг хати, ритмічно торохкаючи тиковкою, а коли опинявся біля дверей, то з цікавістю заглядав усередину. Очі йому нестямно горіли, наче в божевільного, а сам він тремтів усім тілом, аж намісто й наруччя бряжчали.

— Пройшли лихі білі? — ледь чутно запитала Маванда і трохи розплющила очі.

— Білий чаклун прогнав їх! — замість географа відповів вождь. — Одного з них убила невидима стріла вогненного лука.

Маванда полегшено відітхнула. По змученому виду її промайнула бліда усмішка.

Наступного дня по обіді, спираючись на бамбукові костури, дівчина вийшла з хатини й дошкандибала до тераси. З учорашнього вечора Павел не навідувався до неї. А зараз у холодку під пальмою він щось занотовував до зошита й підвів голову тільки тоді, коли почув дужий посвист. То, заклавши два пальці в рот, по-тубільному свистіла з тераси Маванда. Домбо збігав до хворої й одразу ж повернувся.

— Що казала Маванда? — спитав Павел.

— Погано, гамба! — стурбовано відповів хлопець. — Між племенами, які живуть на Буйволячий гора, спалахнуло війна! Всі стежки перекривай! Кожен, хто пройди стежка, буде вбито!.. А Маванда рада, що гамба залишайся тут до новий місяць!

— А як себе почуває Маванда?

— Добре! Чарівна жовта вода швидко загоювала рану. Лихий дух прогнано!

Павел насторочив вуха. З-за рудих скель, які тубільці називали Буйволячими горами, гунав дерев'яний бубон...

Незабаром сам Бенгас підтвердив доччині слова. На сусіднє плем'я умбунду напало плем'я кіоко. Парубки кіоко викрали дівчину умбунду, коли та купалася в річці. Хотіли видати її заміж за ковалевого сина. Замість викупу кіоко пропонували племені умбунду ловити рибу в їхній Крокодилячій річці, скільки їм заманеться. Але ті відмовились, боячись продешевити, й почали вимагати ще й вільного доступу до бананового лісу, що на Буйволячій горі. Проте кіоко на це не пристали. Тоді чоловіки з умбунду пішли забирати дівчину назад, та на них

раптом сипонули отруйними стрілами. Бенгас приятелював з вождем племені умбунду. За його словами, це дуже хоробре й працьовите плем'я. Воно добре доглядає городи й одержує багато коренів маніюки. Його вождь посилав своїх людей аж до країни гаубау, де живе ота біла людина. Біла людина дала їм пригорщу зернят као^[50] й навчила, як їх посіяти. Умбунду те као посіяли й зібрали багато зерна, яке розтерли в жорнах на борошно й спекли білі коржі. Очевидно, через це кіоко й вирішили породичатися з умбунду. Щоб хоч таким робом дістатися до того као.

Спочатку Павел слухав розповідь через п'яте в десяте, але коли вождь згадав про гаубау та білу людину, що живе там, він стрепенувся. По спині полізли мурашки. Балканов був твердо переконаний, що згадувана раз у раз людина — не хто інший, як його батько. Пекучий смуток засів йому в серці.

— Скільки днів триватиме війна? — поспитав він.

— Цього ніхто не може сказати, — зітхнув Бенгас. — Може, кіоко віддадуть дівчину назад і війна скінчиться. А якщо ж не віддадуть, то ніхто не знає, доки вона триватиме...

Глянувши в бік селища, вождь по паузі додав:

— Удари в лукулі сповістять про мир. Тоді біла людина зможе рушити далі. Бенгас дасть білій людині носіїв. Носії виміняють у гаубау за сіль пригорщу као.

Минуло кілька днів. Рана на руці в Домба майже загоїлася, але Мавандина, яку чаклун дуже забруднив, раптом роз'ятрилась, і вся нога набрякла. Павел щодня промивав ту рану й міняв бинти, але це не допомагало. Нога чимраз дужче брякла, й Маванда вже майже не виходила на терасу під хатиною...

У лібаті зраня до вечора кипіла робота. Вождь попередив своїх людей — лихі білі повернуться знову й приведуть за собою цілий загін солдатів з «вогненними луками». Тому плем'я посилено готувалося до війни. Плели кошики з очерету та жиливого лика пальми рафії й поливали їх зсередини густою смолою, щоб зберігати в них воду та пальмове вино. Сколочували масло в довгастих тиковках. На ватрах смажили кіз, курей, собак, рибу та дичину. Молоді жінки, баби та підлітки — всі до одного заготовляли харчі. Чоловіки ж у громадській хаті майстрували нові списи, асагеї, луки, стріли та щити, лагодили бойове вбрання. Ковальський міх, зроблений з дуплистого м'якого

дерева та дебілої буйволячої шкіри, без угаву сопів та роздмухував вугілля, аж іскри летіли до закіптюженої стелі. Чоловіки були поділені на групи, й кожна група виконувала певний вид робіт. Молоді негри гострили на каменях залізні вістря списів. Невеличка група досвідчених стрільців припасовувала слюдяне оперіння до стріл, що надавало стрілам гвинтового руху. Діди різали з бамбука держална на списи, а з очерету — стріли. Вони мали неабиякий досвід і добре знали своє діло.

Бенгас, найрозумніший і найхоробріший чоловік племені, вніс чимало нового у виготовлення стріл та списів і, крім того, власноручно відливав мотики, лопати та сокири за новим зразком. Мотика стала тепер більша й з одним держалном, а старі були з двома й не такі зручні. Нова лопата теж була зручніша, а нова сокира — замашніша й краще вигострена.

Одного разу в хатині, яка перетворилась на зброярню, Павел побачив старезного, скоцюрбленого та зморшкуватого чоловіка з розумними й жвавими очима. Він сидів на рогожі й тримав у руці старовинну марімбу. Всі називали його Кабангою. Тубільці ставилися до старого з великою шанобою й слухали його порад. Багато років тому Кабанга знайшов у околицях сіль, і відтоді плем'я перестало страждати від хвороби бама-бама. Крім того, тепер за сіль можна було виміняти що завгодно: і гачки, й черепашки, й браслети, й тютюн... Місце солоного джерела знали тільки четверо: Кабанга, вождь, коваль племені та чаклун. Тільки вони мали право піти до джерела й набрати кошик солі, яка осідала на дні. Чаклун заляв солону криничку, але вождь не дуже таки покладався на чарівну силу його торохкала й завжди дбайливо маскував дорогоцінне джерело папороттю, слонячою травою та мімозою, тому досі ніхто не зміг знайти ту криничку.

Плем'я не мало власної залізної руди й купувало її в сусідів — кокондо, знову ж таки за ту саму сіль...

Минуло ще два дні. Балканов лаштувався у далеку путь. Одночасно він старанно вивчав мову племені й кожне нове слово занотовував у зошит. Був твердо переконаний, що, тільки знаючи мову, зможе зібрати багатий і цінний науковий матеріал, глибше вивчити побут і звичаї тубільних племен.

Якось надвечір сиділи вони вдвох із вождем під хлібними деревами. Бенгас мовчав добру годину, втупивши смутний погляд у

землю.

— Білі знову нападуть на нас! — тяжко зітхнувши, нарешті озвався вождь. — Відберуть у нас землю. А такої родючої землі ніде немає. Маніока тут дає багато коренів. Добре ростуть батати, ямс, сорго...

— Один загін білих не може здолати плем'я, — глянув на нього географ. — Плем'я переможе білих. У вас он скільки хоробрих чоловіків та жінок!

Вождь сумно похитав головою.

— Як тільки нас покине біла людина з вогненным луком, плем'я розженуть, мов стадо антилоп. У білих завжди багато вогнених луків. Наші стріли не долітають до білих, а невидимі стріли їхніх луків до нас долітають! А це погано... Білі переможуть нас.

Павел мусив сам собі визнати: вождь має рацію. І все-таки треба пораяти, що йому робити в такому випадку. Подумавши, він сказав:

— Як вождь покличе на допомогу плем'я кокондо, він стане могутніший. Тому що білі не зможуть подолати двох племен. Обидва племені оточать білих і повідбирають у них вогненні луки. Тоді й ви матимете цю зброю.

У вождя аж очі заграли. Він одразу захопився за цю рятівну думку.

— Біла людина говорить розумно! — задоволено сказав Бенгас. — Два племені гуртом стануть дужчі!

Потираючи плесканий ніс, він замислився, а тоді спитав:

— А важко буде моїм людям навчитися стріляти з вогнених луків?

— Ні, — усміхнувся Павел. — Зовсім не важко. Я сам навчу вождя посилати невидимі стріли з вогненного лука.

Бенгас вдоволено зареготав, але раптом, наче засоромившись, затулив рота долонею. Потім схопивсь на ноги й почимчикував до своєї оселі. Незабаром Павел побачив, що в холодку під кокосовими пальмами зібрались на раду всі старійшини разом з вождем, чаклуном, ковалем та Кабангою. Бенгас, клякнувши на одне коліно, говорив неквапом, поважно й вимахував то однією, то другою рукою. Двічі він кивав у бік Павла. Очевидно, рада племені обговорювала Павлову пропозицію прохати допомоги в сусідньому племені.

Дні повільно спливали один за одним, а лукулі ще й досі не сповіщало з Буйволячої гори про кінець ворожнечі між двома племенами.

Маванді день у день ставало гірше. Вона лежала на дерев'яному полу в жіночій половині оселі. Рана її взялася гноєм. Нога була мов колода. На шкірі загрозово прозирали плями, в оселі тхнуло тліном. Дівчину заливав піт, палив жар, біла пропасниця. Хвора вже не могла й поворухнутись.

Павел тепер бачив, що ніякі перев'язки, ніяка дезинфекція карболовим розчином, ніякісінькі краплі не допоможуть їй. Але, незважаючи на це, він і далі промивав рану. Врятувати дівчину могло єдине: негайна операція. Треба було видалити вражену тканину або й цілу ногу відтяти. А як це зробити! Деякі лікарі випалюють гнійниці розпеченим залізом, інші — киплячим лоєм... Але ж то лікарі, а Павел усього лиш географ...

Одного разу вночі Павел навіть уже нагострив ніж, направив бритву й добре обпалив їх на спиртівці, але до ранку передумав. У таких умовах операція могла лише додати Маванді зайвих страждань та й годі, бо момент для хірургічного втручання прогаяно.

Виснажений безсонням та душевними тортурями, Павел не знав, куди себе подіти, аби хоч трохи розвіятись. Тому коли вранці, виходячи з вождевої оселі, він уздрів на березі коваля, то подався до нього.

— Плавитимем кінто, — повідомив коваль, підкинувши на долоні грудку залізної руди. — Чи не хоче біла людина піти з нами?

— А хіба в вас є плавильна піч? — здивувався Павел.

— Маємо, та ще й добру! — відповів старий. — Ходім, коли хоч, подивишся! Чекай нас на Місячній стежині. Вона перетинає річку й веде просто до Бананового лісу!

Балканов погодився. Залишивши аптечку в хаті й гукнувши Домба, він за якусь хвилину вже стояв на Місячній стежині, неподалік річки. Тубільці прибули з великими бамбуковими ношами, наладованими залізною рудою. Два хлопчики несли в руках запалені смолоскипи. Коваль тримав дерев'яну форму на відливки.

Ввійшли в ліс. Павел плентався позаду й увесь час озирався — де ж може тут бути ота «доменна піч».

Обабіч стежини здіймались угору сандалові та хлібні дерева, дикі оливи, пальми, рясно цвіли лісові тюльпани. З галуззя до самого долу спадало гнучке мереживо ліан із м'якенькими кучерявими або визубленими китицями. Між ними квітли всілякі різновиди орхідей. Деякі нагадували слоняче вухо, інші крутились ріжком. Сонячні промені ледве продиралися крізь напродиво густе сплетіння гілок та листя й м'яко осявали зеленкуватий мох. Десь у хащах верещали шимпанзе, з віті на віть перепурхували папуги.

Гурт тубільців сокирами обрубував спідне листя рафій. Інші витягали з пообрубваного листя грубе жилаве ниття.

Павел та коваль з тубільцями вийшли на просторі галявину. По той бік її з трави стриміли велетенські «гриби» — термітники. Кожен термітник, заввишки з людину, мав вигляд конуса. Біля одного такого термітника вже була заготовлена чимала купа дров. Тубільці почали викладати їх у термітникові, як викладається паливо в будь-якій доменній печі: шар колод, шар руди... Потім позамазували отвори глиною, залишивши тільки один на споді, а тоді підпалили дрова. Термітник розжарився й потемнів, потім став червоний і нарешті засяяв білим вогнем.

Коваль, схрестивши ноги й закусивши цибуку довгої люльки, не зводив погляду з про-духвинки на споді термітника, звідки мала потекти розплавлена маса.

Павел захоплено спостерігав за дотепною металургією тубільців. Глина, з якої побудований термітник, замішана на мурашиній слині, перетворюється на вогнетрив, стійкий і до високої температури, і до різких атмосферних коливань.

— І давно ви отак плавите метал? — поспитав Павел у коваля.

Дідусь пихнув люлькою й запишався:

— Старі люди вміли плавити метал у какімбі, а їх навчили ще старіші!

Він задоволено примружився проти сонця, але тут помітив ясно-червону струминку, що потекла з отвору печі, й, мов ужалений, схопивсь на ноги. На розчищеному від трави й виметеному майданчику він поклав дерев'яний копил, заклепав його молотком у землю й знову витяг. У ґрунті відбилась довгаста форма списового вістря. Коваль підставив під жолоб череп'яний глек з ручками, наточив туди розплавленого металу й залив форму. Потім знову взяв дерев'яний копил, виклепав молотком нову формочку й відлив ще одне вістря. Ковалеві доводилося хапатись, бо доки переносив глек від термітника до форми, метал швидко холов.

Дідові помічники весь час підтримували в печі вогонь і розчищали майданчик далі, а старий ледве змагав робити відливки. Заюшившись потом і вхекавшись, він аж хитався на ногах, нарешті таки не витримав і сів. Павел вирішив допомогти тубільцям. Замісивши кавалок в'язкого клею, він зробив дві форми. Потім послідовно залив обидві рідким металом прямо з-під жолоба. Коли виливки охололи, Павел виколупав їх і натомість залив ще два. Коваль, уважно оглянувши його роботу, помацав пересувні формочки й усміхнувся:

— Біла людина мудра!

— Ану, лишень, спробуй ти!

Старий зробив кілька виливків. Тепер йому вже не доводилося квапитись, аби не захолов метал у глекові, та обпикати собі руки. Відливши ще кілька пар виробів, дідусь підібгав ноги, задоволено всміхнувся, натоптав люльку й схвильовано заговорив:

— Біла людина мудра! Як тільки відіб'ємо лихих білих, навідливаємо собі багато мотик і сокир. Вони будуть такі самі, як мотики та сокири в білих людей!

Помічники, оточивши коваля, зацікавлено роздивлялись нові форми й жваво балакали. Тепер уже вони встигнуть відлити чимало вістер для списів, щоб вистачило кожному воїнові по одному, а то й по двоє. Тож лихі білі не зможуть їх перемогти.

Вони раділи й стрибали з радощів, мов діти. Навколо швидко споночіло, і лише стіни термітника випромінювали біле мерехтливе

сяйво.

Тубільці позасвічували смолоскипи. Розплавлений метал плювався джмелями й шкварчав, витікаючи з жолоба тоненькою цівочкою. Коваль управно підставляв глейові форми. Навколо печі, пара за парою, шикувалися стрункі рядочки виливків. Тубільці, сновигаючи туди й сюди, співали й голосно про щось перегукувалися. Ліс відлунював радісний гомін і трудову пісню.

VII

І наступного тижня в житті лібати ніщо не змінилося. Лаштування до близької війни не припинялись ні вдень, ані вночі. Бенгас власними руками майстрував найкращі й найзамашніші списи та асагеї. Жінки на вгородах вигрібали корені маніоки, бульби солодкої картоплі, хапались назбирати якнайбільше плодів.

Маванда нерухомо лежала на полу. Очі в неї день у день западали глибше. В них уже не спалахував порський вогник юності. Дівчина весь час марила й стогнала глухо та болісно. Чаклун не відступавсь од її ліжка й нестямно бубонів заклинання. Чарівними фігурками він викладав біля хворої різноколірні камінчики, якісь трісочки та черепашки, стрибавав, торохтів тиковкою й щось верещав. Але від цього хворій не легшало. Тільки коли до хатини заходив географ, чаклун щуливсь у темному кутку й звідти блимав на нього своїми колючими очицями.

Павел добре знав, що красуня вже ніколи не встане з ліжка, але вождеві цього не казав. Після кожних відвідин хворої він ще похмуріший повертався до своєї хатини, де біля дверей, мов старий вірний пес, завжди лежав Камбела.

Лукулі й досі не сповіщало про закінчення колотнечі між племенами. Не потикався сюди й португальський каральний загін. Але тубільці відчували, що він незабаром з'явиться в Слонячій долині, й не припиняли лаштувань до оборони рідної землі.

Інколи Павел годинами не виходив з лісу й повертався додому стомлений, навантажений сотнями якихось комах, гілочок, плодів та квітів. Добрий Камбела завжди зустрічав його на своєму місці.

— Що нового чувати? — питав тоді Павел.

Негр мовчки крутив головою — нічого нового.

— Як Маванда? Ти навідувався до неї?

— Навідувався, гамба, — похмуро відповідав Камбела. — Поніс їй два тано.

— Дві грудочки цукру, — механічно сам собі перекладав Павел. — Ну, то як: із'їла?

— Маванда вже не хоче навіть тано, гамба...

Того ж таки дня надвечір Павел повертався з сусідської оселі, куди був запрошений на гостину. Біля дверей його чекав Бенгас. Вождь підніс угору зброю і, як завжди при таких зустрічах, скинув з руки «наруччя сили», але Павел помітив: щось хвилювало безстрашного Бенгаса. На обличчі йому відбилось глибоке страждання, хоч згідно зі звичаями, вождеві племені не годиться рюмсати й занепадати духом. Він завше мусить бути суворий і непохитний.

— Як почуває себе дочка мудрого вождя? — поспитав географ.

— Зле, біла людино! — сумно проказав Бенгас. Ледь затамувавши зрадливий стогін, він звів на Павла благальний погляд і гарячково зажебонів: — Білий чаклуне, врятуй Маванду! Я дам тобі за це солі, спис, аса-геїв, повний сагайдак стріл, купу леопардових шкур, віддам тобі й свою другу дочку! Вона така сама розумна й хоробра, як і Маванда! Тільки врятуй мені Маванду!

Уперше за весь час Павел відчув у голосі суворого Бенгаса пекучі нотки туги та болю. Перед ним стояв не суворий вождь племені, а ніжний батько гарної доньки. Балканов спробував розрадити літнього чоловіка, але, зустрічаючись поглядом з його сумними очима, в яких бриніли сльози, не знаходив у собі сил далі приховувати страшну правду.

— Помаж Маванду жовтою водою! — благав Бенгас.

— Помазати я помажу, але жовта вода вже не допоможе їй.

— Жовта вода прожене лихого духа...

Павел дістав свою похідну аптечку, й вони вдвох подалися до вождевої оселі. Навколо хатини, мов навіжений, стрибав чаклун. Він старанно виторохкував своєю тиковкою й вихилявся, мов цирковий артист. У хатині стояв тяжкий трупний сопух. Павел мовчки увійшов, відхилив рогожу, яка відгороджувала жіночу половину житла від чоловічої, й підступив ближче. Коли в півтемряві, нарешті, розгледів Маванду, аж пополотнів. Од нестерпного болю дівчина відчайдушно

металась по ліжку, марила й заламувала довгі скощавілі пальці. Обличчя їй пересудомило.

Промивши рану карболовим розчином, Балканов наклав нову пов'язку. Він одрізав кінець бинта, коли це Маванда раптом отямилася, втупила в нього вирячені, повні жаху очі, й кволо зашепотіла:

— Білий чаклуне, прожени лихого духа!.. Ти могутній, маєш вогненний лук... Ти можеш підпалити землю і зняти з неба денне світило. Врятуй мене, біла людино! Ти володієш чарівним круглим камінчиком, який усе палить... Такого камінчика більш ні в кого немає... Він може прогнати злого духа!

Павел мовчав. Обличчя йому блідло, тремтіли руки, йому несила було вже спостерігати страждання пораненої дівчини, слухати її тужіння. Він дістав з торби дві пігулки. Маванда вхопила їх, мов злодій, і мерщій ковтнула. Потім швидко й жадібно схрумкала грудочку цукру, на яку Павел капнув заспокійливих ліків.

— Лихі білі, — знову простогнала хвора. — Вбий їх! Не дай їм ступити на землю нашого племені!..

За кілька хвилин дівчина вгамувалась і начебто заснула. Павел помацав пульс і встав. Смерть уже чигала на порозі...

У чоловічому відділенні Павла перепинив Бенгас:

. — Чи допоможе жовта вода, біла людино?

Павел вийшов, нічого не відповівши. «Як занапащають беззахисних людей! — думав він із сумом. — Чим завинила перед ними красуня Маванда? Молоде, розумне й хоробре дівча, а куля, бач, не добирає жертв. Завойовники не знають жалю ні до кого — нищать тубільців, наче вовки ягнят...»

Мимовільно згадалися слова Сімоне Альвареса: «Багатство — це моя мета».

Павел нервово кусав губу й стискав кулаки. Мавандин голос і досі бринів йому в вухах. Причинивши за собою хвірточку, він попростував до своєї хатини. Домбо дріботів поруч. Негреня обережно й несміливо заглядало йому у вічі. Воно розуміло — гамба сумний, говорити зараз недоречно. Біля осель купками мостились тубільці. Коли проз них проходив Павел, вони підводилися й, за звичаями племені, мовчки торкалися пальцями землі. Воїни вітально підіймали над головою списи. Але Павел навіть не помічав цього. В серці розбурхався гнів.

Він не зоглядівсь, як причвалав до маленької хатинки край селища. Лише почувши знайомий писклявий голосок, стрепенувся — перед ним маячила зсутулена постать Кабанги.

Старий жив сам. Єдиною подругою йому була велика, порепана від часу марімба. Хатину Кабанга мав невеличку, але привітну й чепурненьку, з добре вишпаруваним околом, під дбайливо доглянутою пальмовою стріхою.

Дідок уже не раз і не двічі запрошував географа на гостину й тепер дуже зрадів, що той завітав до його оселі. Він заметушився, подибав усередину й виніс Павлові стільчик з колоди хлібного дерева. Зморшкувате обличчя негра сяяло від радості. Швидкими й спритними рухами він розіслав біля дверей рогожу, поставив келихи й узявся за марімбу.

Павел сів, тяжко зітхнувши.

— Чи скоро видужає Маванда? — запитав Кабанга. — Лихі білі влучили її невидимою стрілою. Чи допоможе Маванді біла людина? Чи прожене злого духа?

— Вона вмре, — Павел вирішив нічого не приховувати від дідуся. — Швидко вмре. Ніхто не зможе врятувати її.

Старий глипнув так, ніби лихо окошилось на його оселі, потім повільно підніс кощаву руку, скинув з неї старе, потемніле наруччя, розшубуркав згаслі дрова у ватрі й загріб наруччя в попіл.

Посидівши мовчки, вони зайшли всередину. В хатині було прибрано, долівка услана двома лев'ячими сирицями. Під стіною навпроти дверей височів дерев'яний піл, на ньому лежала бізоняча шкура. На середній сосі погойдувався тотем племені — дерев'яна голова антилопи. З ріг звисали старі списи, аса-геї, луки та сагайдак зі стрілами. На полиці з чорного дерева стояли рядочком череп'яні глеки на воду, гарні табакерки з ратиць та копит, кошики на пальмове вино, келихи з дерева й тиковок.

Павел, Домбо та Кабанга повсідались на шкурах. Ватра вже давно згасла. Старий поклав туди сухого хмизу й виглянув до сусід, чи горить у них, але й там не куріло. Взявши смолоскип, він налаштувався йти по вогонь аж до громадської хати, але Павел зупинив його, витяг з кишені сірники, тернув і підпалив сухий трусок. Кабанга вперше бачив «вогненні трісочки» так близько. Він довго й пильно дивився на них, але торкнутись рукою так і не наважився.

VIII

Після вечері, яка складалася з чикванго^[51], бататів та пальмового вина, Кабанга зняв з рога марімбу, попідтягав струни, провів по них пальцями, бренькнув, і вони ніби попрокидались.

Полум'я грало на зморшкуватому обличчі негра. Він співав:

Ми були щасливі...
Прийшли білі!

Голос його став глухий, немов Кабанга сумував за чимось назавжди втраченим:

Наша лібата була велика,
Веселі хатинки аж тріщали від добра.
В хатинках жили дужі люди –
Чоловіки, жінки й діти...
Прийшли білі!..
Вони сказали нам:
«Ця земля тепер наша,
Ці ліси тепер наші.
Ця річка тепер наша...»
Прийшли білі!..

Обличчя в Кабанги чимраз хмурнішало, очі наливалися слізьми. Пекучими старечими слізьми, здавалось, було напоєне й кожне слово пісні:

Прийшли білі!..
Моє срібне волосся торкається землі.
Я думаю про смерть...
О спаплюжена земле прашурів,
Ти не приймеш мого тіла!
Могутній Мовінду^[52], врятуй мене від лихих бана!
В твоїй воді я втоплю свою тугу...

Старий тихо зашепотів, його рука впала на долівку... Домбо, охопивши коліна, уважно слухав і перекладав кожне слово. Пісня страшенно схвилювала Павла. Можливо, цю пісню слухав і старий Балкан.

Кабанга розшубуркав головешки в пригаслій ватрі, роздмухав вогонь і засвітив смолоскип. В хатині враз повіднішало. Павел простяг старому сигарету. Той узяв, пожував кінчик, потім припалив. Поговорили ще трохи, але було вже пізно, і Павел та Домбо пішли додому.

Видалась тиха місячна ніч. На чистому небі мерехтіли великі зірки. Селище давно заснуло. Тільки біля громадської хати палало велике вогнище й на тлі полум'я миготіли чорні тіні. А вгорі біля вождевої оселі, повтикані у пліт, горіли смолоскипи. Кабанга, який пішов вирядити гостя, якусь мить удивлявся в їхнє червоне полум'я, потім, глухо застогнавши, нахилився і торкнувся землі кінчиками пальців.

Павел збагнув, що сталося: померла Маванда. Насупивши брови, він мовчки дививсь на смолоскипи, а тоді спроквола пішов додому. Негреня наздогнало його й нечутно, мов тінь, пішло слідком.

РОЗДІЛ ДЕСЯТИЙ

Переможець левів. Справедливий суд. Злодійкувата мавпа. Несподівана зустріч, з гумба-гумбою. Бій у джунглях. Наймолодший воїн племені. Перше татуювання

I

Павел уклавсь, але заснути не міг. Мавандина смерть вразила його до глибини душі. Перед очима в нього маячіло її темне обличчя, великі виразні очі. Коли він склеплював повіки, то немов бачив, як вона біжить, легка й струнка, бачив її чорні, мов галчине крило, коси й гнучкий, мов ліана, стан.

Перед дверима жевріла ватра. Полум'я кидало всередину мерехтливі одлиски й вихоплювало з темряви зморшкувате Камбеліне обличчя. Негр теж не спав, неспокійно совався й зітхав.

Павел утупивсь у вогонь. Йому й досі вчувались тужливі звуки марімби й сумна Кабанжина пісня про втрачену волю; ввижалось, як старечі вузлуваті пальці перебирають струни...

Так минула ніч. На світанку Павел підвівсь, одягнувся, взяв кухлик і подався до річки. Але не встиг далеко відійти, як почув чалапання босих ніг. Його наздоганяв Домбо.

Біля крайньої хатини, майже в самому березі, горів вогонь. На його тлі вимальовувалися дві чоловічі постаті. Одна стояла, спершись рукою на спис, друга сиділа, схрестивши ноги, перед ватрою. Підійшовши ближче, Павел упізнав у тому, що сидів, старого Кабангу. А стояв перед Кабангою стрункий хлопець з негарним обличчям, татуйованим дрібними рисочками та великими колами круг очей. Очі від цього здавались вирячкуватими й страшними.

Коли Павел та Домбо підступили ближче, хлопець здійняв спис над головою, а тоді торкнувся ним чола. Руки в юнака до самих ліктів були навіщось побіловані глеєм.

— Дево кале ну! (Маю гостя з лісу!) — кивнув на молодика дідусь і запишався.

Павел зупинився й відповів на привітання. У червоних відлисах полум'я струнка та м'язиста хлопцева постава здавалася гарним чавунним відливком.

— Хто цей парубок? — поспитав Павел.

— Вата фіа да (Син моєї небіжчиці дружини), — з сумом відказав господар. — Звуть його Капоко.

— Твій син? — здивовано вигукнув Павел. — Ти ба, який легінь! А де ж він був досі, що я його ніколи не бачив?

— Цієї ночі повернувся з полювання, — кивнув старий на сирі лев'ячі шкури, розіп'яті біля вогнища. — Капоко переміг кумбу в поєдинку. Капоко — хоробрий воїн племені!

І Кабанга заходивсь розповідати про свого хороброго сина. Тільки він, мовляв, здатний убити лева в поєдинку. Інші на це не наважуються, а забивають кумбу стрілами та списом. О, після цього полювання вождь обов'язково посвятить Капока у воїни й зарахує до війська. У таких випадках новий воїн залишає юнацьку хатину, й чоловіки громадою зводять йому нову оселю, куди він приводить собі молоду дружину.

Досі Кабанга розповідав, сповнений спокійної батьківської гордості, а тут раптом чоло йому зібгалось зморшками, голос увірвався.

— Але в Капока не буде власної хатини! — майже заплакав старий.

— Чому це? — здвигнув плечима Павел. — Зробимо гуртом! Я маю чимало цвяхів та сокир!

Кабанга сумно похилив голову. Павел перевів погляд на хлопця. На тому чомусь не було жодного разка черепашкового намиста, жодного наруччя, жодного персня, жодної пір'їни в зачісці. Чорне, аж сизе, кучеряве волосся, позаплітане багатьма тоненькими кісками, вільно спадало на могутні плечі.

— То чому ж таки? — допитувався Павел, не зводячи очей з побілованих глеєм хлопцевих рук. — Може, яке лихо скоїлось?

— Мого хороброго сина спіткало велике лихо!

— Яке лихо? — й досі нічого не міг уторопати Павел.

— Старійшини племені обрали Маванду за наречену моєму синові, але Маванда загинула, пронизана невидимою стрілою вогненного лука білих людей!

За цими словами хлопець увіткнув спис у землю й болісно застогнав. Старий дивився на ватру, яка дотлівала, й сумно хитав головою. Хвилину Павел приголомшено стояв, шукаючи слова втіхи, але, так і не знайшовши, мовчки подався до річки.

II

Ополудні до хатини географа несміливо підійшов Капоко. Павел заходивсь коло записів, і не помітив його. А гість довго й зацікавлено роздивлявся кожну річ білої людини, а тоді мовчки поклав біля дерева кілька великих рибин, загорнених у бананове листя, й сів.

Павел кінчив писати, згорнув зошит, прибрав олівець у кишеню й тільки тепер помітив Капока. Хлопець по-тубільному привітався. Павел вийшов і сів поруч. Домбо поравсь біля ватри. Капоко похвалився, що бачив сьогодні цілий табунець співучої риби, й запитав, чи живе така риба в країні білих людей.

— У нашій країні немає співучої риби, — відповів Павел. — А яка вона з себе? Принеси мені одну рибину, хоч гляну.

— Сьогодні мені не пощастило вловити жодної, — сказав хлопець. — Співуча риба дуже прудка й хитра!

Потім узяв принесений влов і подав Бал-канову. Натомість Балканов подарував йому невеличкий кишеньковий ножичок з кістяною колодочкою. Негарне обличчя Капока засяяло щастям, зуби блиснули проти сонця. З радощів хлопець аж застрибав, міцно стискаючи в жмені дорогоцінну річ. Кілька разів ховав її за пасок і знову добував звідти. Нарешті потрусив до юнацької хатини й повернувся з цілим кошиком риби. Павел не прийняв «платні», але Капоко образився, насупивсь і, поставивши подарунок на землю, позадкував геть. Тоді Балканов простяг кошик Домбові. Капоко повернувся й знов усміхнувся, показуючи свої напродиво білі, мов цукор, зуби.

Домбо з батьком почистили рибу. Капоко сидів осторонь, підібгавши ноги. Коли риба спеклась на розжареному плескату камені, молодий мисливець підвівсь і пішов собі геть. Павел глянув йому вслід і подумав про Маванду. Небіжка жодного разу не згадувала імені свого нареченого. Навіть перед смертю не спитала за нього. Але

дівчина часто кликала до себе на терасу старого Кабангу, й вони вдвох довго дивились у бік бананового лісу.

— Чому Маванда обрала нареченим саме Капока? — запитав Павел у Домба, коли той поклав перед ним дві гарячих рибини.

— Ой гамба! — докірливо глянув на нього. — Капоко ж хоробра воїн!

— Але ж він страшенно негарний!

— Капоко — справжній намо-намо! Леопард! Вороги племені бійся його. Капоко — найсміливіший за всі!

Павлові стало ясно, що, як на тубільців, то справжній красень лише той, хто роботящий, хоробрий і має дуже люте обличчя. А Капоко вже перемиг у поєдинках двох левів, кількох слонів, ще й носорога. Через те Маванда і обрала його своїм помі — чоловіком.

Надвечір від селища в бік Павлової оселі посунув цілий натовп страшенно збудженого люду. Усі галасували й вимахували руками, а якась літня жінка плакала й скубла на собі коси. Підійшовши ближче, натовп трохи вгамувався. Тільки стара голосила й побивалась. Павел зустрів людей біля хлібного дерева. Капоко тримав за руку якогось присадкуватого парубка з великим шрамом на виду. Парубок пручався, скреготав зубами, і з його темних очей аж іскри сипались.

— Бакоко! Бакоко! (Злодій! Злодій!) — вигукували з натовпу чоловіки та жінки й презирливо блимали на парубка. За натовпом порхала ціла зграя дітей, які без угаву повторювали:

— Нгвуно бакоко! Нгвуно бакоко!

Заплакана жінка впала перед Павлом навколінця й, заламуючи розпачливо руки, розповіла, що Нгвуно вкрав у неї найкращу «саму» — намисто. Якийсь сусіда бачив, як він виходив з її хатини, погукав Капока, й той затримав злодія. Нгвуно дивився вовком, силкувався видертися з Капокових рук, але був куди слабіший. Капоко тримав його наче обценьками. Скривджена домагалася, щоб їй повернули вкрадене.

— Нгвуно має багато браслетів та разків намиста, — репетували жінки, — і все накрадене! Але він дуже хитрий злодій.

— Не крав я ніякої сами! — протестував Нгвуно. — Всі прикраси мені принесла моя пама з морського берега!

Це ще дужче розлютило натовп:

— Бакоко! Нгвуно — бакоко! — горлали з усіх боків.

Павел не міг збагнути, навіщо злодійчука привели до нього. Виявилося, вождь із чаклуном, у зв'язку з похороном, сьогодні не виходитимуть з хатини, тому судити злочинця нікому, й Капоко привів його сюди. Вороже блимнувши на географа, Нгвуно зневажливо зіщулив очі.

— Кого ще, крім нього, ви підозріваєте? — кинув у натовп Павел.

Люди зажебоніли. Дехто почав показувати руками на літнього чоловіка зі спотвореним обличчям. Старий якось невпевнено й винувато відступив назад. Він хотів дременути, але кілька дужих рук перехопили його.

— Тримайте Ману! — гукали з усіх боків.

Старого Ману потягли до Павла. Мана весь тремтів і злякано кліпав очима. Нгвуно стояв незворушно, жуючи бетель і вороже блимаючи то на Капока, то на Павла. Географ вирішив удатися до Соломонового судочинства. Він дістав з похідної аптечки пляшечку рицинової олії, капнув кілька краплин на грудочку цукру, взяв ще одну, чисту грудочку, підкликав обох злодіїв і запропонував «пригоститись». При цьому голосно попередив, що хто вкрав у жінки її «саму» й не поверне вкраденого, той обов'язково вмере.

Натовп затамував подих. Як і хотілось Павлові, Нгвуно взяв грудочку з рициновою олією. Він схрумкав її й знову заходився жувати бетель. Мана, переляканий до смерті, насилу-силу з'їв свою грудочку. Балканов відпустив злодіїв додому. Юрба розділилась навпіл і пішла за ними назирці. Всі були переконані, що намисто вкрав Нгвуно, й тепер чекали, коли він почне вмирати від болів у шлунку.

По обіді до Павла навідався Капоко й повідомив: Нгвуно ще й досі живий та здоровий і спокійнісінько собі вудить рибу. А Мана вдома варить м'ясо.

Павел вирішив сам подивитись на «підсудних». Та коли зібравсь виходити, мало не наразивсь у дверях на скаржницю. Жінка була надзвичайно радісна й стискала в руках цілу пригорщу намиста.

— Біла людина допомогла мені! — розчулено промовила стара. — Знайшлась моя сама!

— Де ж вона була?

— Бата-бата^[53] забралася до хатини і вкрала мою саму! Бата-бата гралась самою на вершечку пальми, а потім упустила саму на землю! А діти підібрали й принесли мені!

Цей несподіваний поворот у судовому процесі геть спантеличив Павла. Тепер можна було сподіватись неприємностей. Рицинова олія подіє Нгвунові на шлунок, і тубільці подумують, що біла людина — не праведний суддя.

Але, на превеликий подив, і цього не сталося. Чи то бетелева жуйка нейтралізувала проносні властивості рицини, чи з якихось інших причин, але Нгвуно не зазнав ніякого «лиха». Тубільці були задоволені. На їхню думку, «білий чарівник» змусив бата-бату повернути намисто потерпілій. Вдячна жінка принесла «судді» три коржі печеного таро, два кокосові горіхи та кілька бататів. Павел узяв один кокосовий горіх, пробив його й випив геть увесь молочно-білий прохолодний сік. Навіть, на велику втіху старій, смачно плямкнув, як ведеться серед тубільців, обтер губи й поплескав себе по животі. Негритянка, задоволена, що біла людина прийняла дарунки, пішла собі.

Так щасливо закінчилася ця заплутана історія.

До вечора не надійшло жодної звістки про наступ «лихих білих». Мовчало й лукулі в сусідньому селищі за пагорбом.

Коли споночіло, прийшов Капоко з палаючим смолоскипом у руці. Він запросив «білого чарівника» взяти участь у полюванні, яке влаштовують хлопці з юнацької хати. Мовляв, усім кортить побачити, як «вогненний лук» убиватиме «рі» — носорога. Тут поблизу саме вештається один «рі», отже, завтра вранці його треба вполювати. М'яса «рі», на думку Капока, вистачить племені на добрих п'ять днів.

Павел пристав на пропозицію.

III

Рано, ще вдосвіта, семеро молодих тубільців, озброєних списами, асагеями, луками та сагайдаками стріл, нечутно підійшли до Павлової хатини. Але той уже чекав на них. Юнаки обступили його й заходилися роздивлятися «вогненний лук». Проте руками ніхто не наваживсь той «лук» помацати.

Капоко дав знак рушати.

Сьогодні на голові в нього погойдувалась довга червона пір'їна, встромлена в бамбуковий гребінець, яка свідчила про те, що Капока обрано ватажком мисливців.

Ставши на стежку, мисливці подались на той бік річки, далі звернули ліворуч і пірнули в хащі чагарника. Просувались тихо та обережно. В лісі панувала напівтемрява. Над головою блищали зорі, але небо на сході починало швидко бліднути.

На закруті Павел з Домбом наздогнали Нгвуна, що підтягав ремінчики свого мисливського паска. Уздрівши білого, хлопець злякано відсахнувся, але Павел зупинився:

— Ну, як спалося сю ніч? Шлунок не болів?

— Добре спалося! — знехотя буркнув Нгвуно, і на обличчі йому майнула зневажлива посмішка.

— Чому вчора казали, ніби ти вкрав намисто?

Нгвуно сумно похилив голову:

— Моя бабуся лишила мені багато наруччя та разків намиста. Вона нікому їх ніколи не показувала. Тепер я їх одягаю, а люди гадають, ніби то накрадені! Пама дістала їх від білих людей на березі Великої води. Білі люди хотіли спочатку посадовити її на вогненну пірогу й повезти на свій острів, але один білий урятував паму й забрав до себе в хатину, щоб пама топила ватру та носила дрова. Коли після того народився п'ятий новий місяць, білий відпустив мою паму додому. Його дружина подарувала памі багато нарунців та намиста. Пама загорнула їх у бананове листя й заховала. Перед великими дощами злий дух згубив паму.

Нгвуно замовк і вкинув у рот бетелеву жуйку. Якийсь хлопець із рваним вухом підслуховував розмову. Коли Нгвуно замовк, той голосно зареготавсь і шугнув у кущі. Нгвуно від люті аж загарчав.

Швидко світало. Тубільці йшли навшпинячки, обачливо обминаючи трухляві колоди вітролому, що пообростали виткими кущами з буйним цвітом рослин-паразитів, котрі висотують до останньої краплини соки з мертвих лісових велетів. Одцвівшись і викохавши насіння, ті рослини теж гинуть.

Мисливці вийшли на велику галявину при підшві білих та рудуватих скель. Макаранги та олійні пальми поступались місцем перед низенькими обрідними кущиками, неприступними шпичастими мімозами, цупкою слонячою травою та самітними крислатими пальмами.

Вузенька стежечка в'юнилась поміж підступних тарбів, які стелились у траві, гарні та безневинні на перший погляд. Але їхні

гострі, мов голки, шпички незабаром прокололи вичовгані Павлові підметки. Есеки були геть уквітчані жалами, схожими на рибальські гачки. Вони чіплялися за брезентовий плащ, і Павел мусив докладати чимало зусиль, визволяючись од їхніх обіймів. А надто мальовничими здавались кущі асканії. Вони милують око зрадливою красою, але досить кільком тонюсіньким, мов жальце, шпичкам уп'ятися у шкіру, як уражене місце швидко спухає й відкривається дуже болючими гнійницями.

Часто доводилось продиратися крізь хащі за допомогою сокири, що її ніс Домбо. І все одно виткі стебла плутались під ногами, чіплялися за одяг і до крові роздирали тіло. Недаремно колись бури називали ці хащі «почекай-трохи».

Рогаті гадюки, які звичайно цілий день сплять, сховавшись у теплий порошок, вистромивши нагору тільки свої гострі ріжки, зараз, сполохані мисливцями, втікали з загрозливим сичанням. Над хащами порхали фіглярі — священні птахи деяких племен. За негритянськими легендами, фіглярі вишукують у далеких землях цілюще зілля й переносять його туди, де живуть їхні шанувальники; цим зіллям тубільці лікуються від слонової хвороби. Але зараз птахи виконували іншу, цілком буденну функцію. Вони шугали над осоннями, нищпорили в траві й витягали з кубел довгих рогатих змій. У гачкуватих дзьобах фіглярів рогаті змії здавались химерними темно-рудими коренягами. Фіглярі нападали швидко й настирливо, одним крилом захищаючи себе від смертоносного жала зміюки, а другим щосили гамселячи її. Змія шалено вистрибувала й сичала, намагаючись улучити птаха в голову, але той вправно ухилився. Нарешті дужим крилом фігляр забивав змії памороки й здіймався з нею в повітря.

Стежину переповзали велетенські ящірки, якісь комахи небачених розмірів та важкі тропічні черепахи.

Сонце залило крейдяні скелі, кущі й випалену траву золотавим уранішнім промінням. Насувалася спека, й уся природа довкола немов завмирала.

Капоко чимдалі вповільнював крок і ставав обережнішим. Нгвуно дістав із сагайдака отруйну стрілу. Інші тубільці пильно вдивлялись уперед. Вони ступали навшпиньки, низько попригинавшись.

Кущі ставали чимраз густіші, мальовничіші та різноманітніші. З них звисали гірляндами виткі рослини, обважнілі квітом, схожим на петунію, але з якимись міхурцями брунатного кольору. Інші були яскраво-червоні або з вишневим відтінком. Подекуди росли пишні гарти з уже стиглими плодами, схожими на груші. В їхньому вітті гули дикі бджоли. З меліантусів капав мед, і при кожному дотику вони кропили мисливців рясним медовим дощем. Із солодкого соку та листя меліантусів тубільці виготовляють дуже міцний напій «тодді». З галузки на галузку моторно стрибала якась пташка й ненажерливо дзьобала бджіл.

Африка немовби демонструвала тут усе своє рослинне багатство. Ліворуч росла кисла смоква з соковитим листям, поряд здіймалися стрункі «вощані» дерева, твердошкірі поліровані кактуси, степаливи з крилатими кронами та квітками, оббризканими фіолетовими цяточками. Вони смерділи падлом, і тубільці поспіхом проминали їх. На химерних стовбурах не було жодного листка: лише гілля та цвіт.

Сморід — то захисна зброя рослини.

На великих розлогих деревах птахи-ткачі спорудили солом'яну стріху. Під цим спільним дахом кожна пара «ткачів» виткала собі кубелечко у вигляді торбинки з продухвинкою. Велика стріха під вагою багатьох гнізд аж попрогиналася й загрожувала впасти. Коли таке пташине селище падає, «ткачі» зводять собі нове.

Пташки пінк-пінк попришивали свої гнізда до гілочок і листя мімози. Птах-гувернер уквітчував навколишні кущі різноколірними жуками, метеликами та іншою комашнею, а кубелечко собі виплів з «бушменської трави».

Здавалось, природа навмисне розкриває перед ученим усю свою розмаїтість. Строкаті метелики, дивовижні комахи, пташки великі та маленькі, плазуни й рослини, рослини... Але поряд з красою вона ховала й багато неприємних несподіванок. Через те географ у одній руці тримав олівець, а другою стискав набиту рушницю...

IV

Капоко нахилився і хитнув списом.

— Бама ой бама! — пошепки попередив він.

— Бама ой бама! — переказали мисливці заднім.

— Капоко знайшов віск, — пояснив Домбо. — Віск — добрий товар. Білі охоче купуй віск і дорого плати!

— Про який це віск ти торочиш? — здивовано глянув на нього Павел. — Ми шукаємо носорога!

Домбо знизав плечима. Тим часом Капоко, застигши, пантрував, а мисливці поховалися за кущі, які по-тамтешньому називались галунгоалті — граціозна пальмочка. Географ і собі зіщулився за кущем. На кущі всілась рябенька пташка й весело затьохкала. Капоко трохи підвівся. Пташка змахнула крилами й полетіла вперед. Капоко побіг за нею. Інші мисливці не відставали від нього.

Домбо з Павлом обережно рушили слідом за ними, й хлопчина дорогою розповідав про пташку-навідницю. Вона багато разів рятувала тубільців од голодної смерті. Розшукавши кубло диких бджіл, ця пташка летить до людей, весело цвірінчить і веде їх у ліс за собою.

— Ти ба, яка розумаха! — захоплено хитнув головою географ. — Аж не віриться, що це правда!

— Ой гамба! — обурився юнак.

Вони вийшли на узлісся. Кора на деревах була обпалена. Сумно стирчало в повітрі мертве гілляччя. Далі відкривалась рівна галявина, вкрита густим килимом свіжої трави та квітів, оточена з усіх боків бамбуком, акацією та високими вічнозеленими деревами кола, з чиїх плодів тубільці виготовляють наркотичну жуйку.

Раптом Капоко впав долілиць і тихенько свиснув.

— Десь поблизу є рі! — таємничо шепнув Павлові Нгвуно.

Молоді мисливці причаїлися за стовбурами. Павел шугнув у густу деревовидну папороть. До нього підповз Домбо.

— Рі — страшно! — попередив Домбо свого друга.

— Не бійся! — махнув рукою Павел. — Вогненний лук страшніший за рі!

— Рі дуже добре чує чужий дух!

— Зате він короткозорий! — відповів Павел.

Можливо, вони б «лякали» одне одного й довше, коли це раптом помітили, що акації на узліссі гойднуло, мов дужим вітром. «Рі» вже сунув на галявину. Вісім стріл аж бриніли на туго напнених тятивах, вісім міцних чорних долонь до терпу стискали грізні асагеї, вісім пар очей утупилось в одну точку.

— Рі онда! (Носорог виходить!) — тихо попередив хтось.

— Рі онда! — повторив Нгвуно.

Але раптом усі здивовано перезирнулись.

Вони впізнавали тварин з характерного шуму та кроків. Цього разу трапилась помилка.

З-від дерева, де заліг Капоко, пролунав пташиний щебіт.

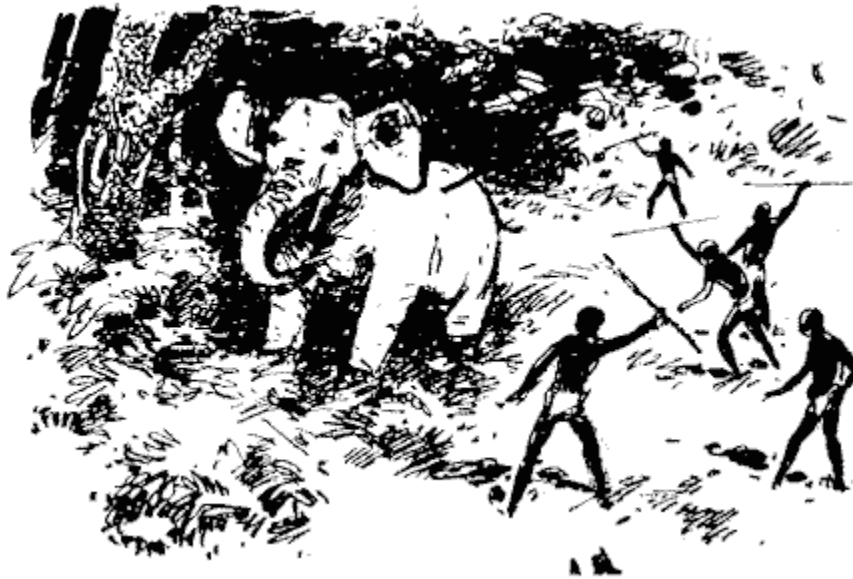
— Гумба-гумба! — уста в уста полинула тривожна звістка.

Домбо ледве встиг нагадати географові, що таке «гумба-гумба», — як над віттям здійнявся довгий хобот і зламав соковитий вершечок динного дерева.

Над лісом запала мертва тиша. Негри поклякли з напненими луками в руках. Обличчя їм неначе скам'яніли. Глухо луццало сухе галуззя, під ноги велетневі джунглів із тріском падали повалені дерева.

Слон водив довжелезним хоботом на усі боки й зривав з акацій зелене пагіння. Незабаром він з'явивсь на узліссі — великий, вгодований, вкритий темно-бурою бронєю. Потупцявши трохи край галявини, обкидав собі спину сухим листям та порохом, махнув вухами й вайлувато погунав уперед. Просто на мисливців.

Капоко поступивсь йому дорогою, непомітно переповзши під сусіднє дерево. Інші мисливці пошились у хаші. Тільки Павел не ворухнувся з місця, а пильно стежив за кожним кроком тварини й ціливсь їй у плесканий лоб. А Домбо, коли слон вийшов на галявину, зблід, затремтів і поплазував до хлібного дерева.

Павел, затамувавши подих і не кліпаючи очима, чекав, поки слон підійде ближче. Посеред галявини слон раптом зупинився й підозріло прищулив величезні вуха. Павел примружив ліве око, припав щокою до приклада й помаленьку натиснув на гачок. Пролунав постріл, неначе над лісом упала громовиця... Ще один постріл... Здивований велетень якусь мить стояв, мов укопаний, а тоді раптом розітнув тишу грізним криком, люто сіпнувся й кинувсь уперед. Павел шугнув у хащі, швидко обернувся і вистрілив ще двічі. Біля нього тугою тятивою напнулось пружке Капокове тіло, асагей накреслив у повітрі дугу, залізне вістря блиснуло проти сонця й уп'ялось тварині в череву. Тієї ж миті на слона сипонули списи та отруйні стріли... Ліс аж тремтів від оглушливого ревіння, тріску повалених дерев, несамовитих вигуків і стугону рушничних пострілів. У повітрі літало гілляччя та віхті трави.

— Стережись, гамба-а! — крикнув з-від дерева Домбо.

Павел рвучко обернувся, але на нього раптом насунулась величезна тінь очманілого від люті слона, який знавісніло сопів, ревів і вимахував на всі боки довгим важким хоботом. Двічі, майже вdotик вистріливши слонові в голову, Павел стрибнув у найближчий кущ. З цівки карабіна ще курився димок, коли над деревами шпунуло цілим водоскидом кривавих бризок. Слон ще раз люто засурмив, линувши з хобота навий струмінь крові. Два списи, розітнувши повітря, вп'ялись у брунатну броню велетня, й тільки тоді важке тіло впало, аж земля застугоніла.

Лісом прокотивсь радісний вигук. Мисливці оточили географа. Всі вони кричали й ніжно гладили руками «вогненний лук». Потім побігли до забитої тварини.

— Вато бама гумба-гумба! (Біла людина вбила слона!)

— Гумба-гумба мато! (Слона переможено)!

Домбо плигав на одній нозі й вигукував:

— Гамба дужче за гумба-гумба!

Павел відсапувався, обтираючи хустиною піт з виду, й зацікавлено спостерігав, як молоді мисливці, побравшись колом, заходились витанцьовувати круг слона танок перемоги. Вони стрибали, люто гарчали, загрозливо наскакували зі списками в руках на тушу, розбігалися й знову наступали.

Так мисливці щораз ближче підходили до тварини. Раптом Капоко, мов ужалений, відсахнувсь назад. Решта мисливців тривожно заволали: «Слониха!» й злякано зазирали одне на одного. Тубільці добре знали нориви слонів: самець помститься за свою подругу.

Але поблизу не було інших слонячих слідів.

Павел розглядав забиту тварину. Це й справді була самиця, яка годувала маля. Череп їй було пробито кількома кулями, чотири асагеї відкрили великі криваві рани біля лопатки й у череві, з яких цебеніла темно-червона кров.

Негри про щось сперечалися, спідлоба позираючи на Капока, який, упершись ногою в слониху, намагався витягти свій асагей. Коли нарешті витяг його, Павел помітив, що то не простий собі спис, а грізний гострий гарпун з визубнями, які не дають асагеєві випасти з рани.

Тепер стало ясно, як забито велетня. Куль, що пробили череп, для такої тварини було замало, коли б останню мить Капоко не встромив їй у тельбух свого гарпуна. Слониха намагалась утекти, але з кожним кроком смертоносне вістря впиналось чимраз глибше, аж поки, втративши майже всю кров, вона впала на землю. Отже, вирішального удару завдав слонисі хоробрий хлопець. Але мисливці не хотіли цього визнати. Для них єдиною грізною зброєю, яка вбила гумба-гумбу, був «вогненний лук».

— Біла людина дужче за гумба-гумбу! — вигукували вони.

— Вогненний опис убив гумба-гумбу!

— Біла людина забезпечила плем'я їжею!

— Біла людина добра!

— Біла людина врятувала нас від великого гумба-гумби!

Капоко відіслав Нгвуно до лібати повідомити про цю здобич, а сам заходився білувати забитого слона добре вигостреним кістяним ножем.

Павел і Домбо трохи згодом і собі подалися до селища. На півдорозі вони зустріли цілу юрбу тубільців із сокирами та ножами. Інші вже стояли на варті. Звістка про забиту слониху, яка годувала маля, збурила все плем'я. Негри боялись раптового нападу мстивого самця, тому й позаступали навкруг усі стежки та просіки.

За ніч ніхто в лібаті й очей не стулив. Перед дверима кожної оселі горів устромлений у землю смолоскип, а біля громадської хати палахкотіло величезне вогнище.

Тубільці нескінченною вервечкою снували між селищем і місцем, де розбирали тушу забитої слониhi. На стежині від смолоскипів було видно мало не як удень. Над лісистим пагорбом стояла рожева заграва. Тубільці пекли слонятину великими куснями, обгортали в бананове листя й зносили до громадської комори, де м'ясо ще й солили, аби довше збереглось.

Без угаву гупало дерев'яне лукулі, й його ритмічні удари відлунювали в далекому лісі аж до самого світанку.

Павел теж не зміг ні на часину задрімати. Тубільці юрбами сунули до дверей його хатини, зазирали всередину й шукали очима «вогненний лук», який «невидимою стрілою» пронизав непереможного гумба-гумбу. В мерехтливому світлі смолоскипів географові було добре видно їхні усміхнені обличчя, блиск очей та білі, мов порцеляна, зуби.

Наступного дня кожен чоловік племені мав піднести подарунок хороброму мисливцеві, який здобув стільки вами (м'яса) для племені й забезпечив людям їжу на багато днів. За якусь годину біля Павлової оселі виросла добра кучугура кокосових горіхів, бананів, бататів та інших їстівних коренів. Кабанга припер величезний глек золотавого меду. Старий трохи посидів та й пішов собі. Потім завітав Капоко. Руки в нього були свіжо побіловані глеєм. Павел поспитав, доки він їх білуватиме, але хлопець лише нахмурився й нічого не відповів. Пояснив Домбо. За звичаєм племені, ім'я небіжки не можна згадувати, бо це дратує лихого духа. А руки собі Капоко білуватиме до нового молодика.

Цього разу юний мисливець був уже не такий сумний. Він старанно зібрав усі подарунки й поскладав їх у хатині, обмацав кожну географову річ, не проминув спитати, як вона зветься мовою білих, і дуже чудувався з дивних слів «рушниця», «ніж», «компас», «бінокль». Він намагався запам'ятати ці слова, повторюючи їх уголос по кілька разів, але язик не завжди слухався його. Кінець кінцем він засміявся сам із себе й заходився біля ватри.

— Коли прийдуть лихі білі? — поспитав у нього Павел.

— Цього ніхто не знає, — відповів Капоко, бгаючи в люльку жовте сухе листя та потерть якогось коріннячка.

Павел подарував йому коробку сірників. Капоко страшенно зрадив дарункові, але люльку припалив од жаринки. Пихнувши кілька разів, хлопець раптом попросив географа взяти його з собою за носія, коли настане день вирушати в дорогу. Павел пообіцяв. Очі в Капока радісно заблищали, на обличчі йому заграла щаслива усмішка. Потому, почадівши трохи люлькою, він спитав, чи то правду кажуть, ніби чорних людей «на острові серед моря» вбивають.

— Ні, не правду, — відповів географ. — Їх тільки примушують обробляти землю. Праця тяжка, а їсти дають мало. Чорні люди швидко виснажуються й захворюють.

— А тоді їх таки вбивають з вогненних луків! — наполягав на своєму Капоко.

— Ні, не вбивають. Вони від такого життя й самі гинуть! Натомість привозять інших. А ті також умирають.

Капоко слухав, утупившись в одну точку. Обличчя йому стало суворе, губи тремтіли.

— Лихі білі! — загрозово процідив він крізь зуби. — Ми не дамо їм жодної людини з нашого племені!

Вождь не виходив з хати й цього дня. Смолоскипи на тину в нього й досі горіли. Але життя вимагало свого. Жінки квапились вибрати маніоку до приходу карального загону. У громадському будинку кували зброю.

Всі географові заміри летіли шкереберть. Хотів він того чи ні, але мусив залишатись у цій тубільній лібаті. Ніхто не міг передбачити, коли йому видасться нагода знову рушити в дорогу. Але й тинятися з кутка в куток або вилежуватись у холодку під пальмами — теж дурне. Павел був не з тих, хто марнує час. Він сів і склав собі суворий план: вивчати рослинний світ, тварин та комах, поглибшувати свої знання з культури, побуту, первісних релігійних звичаїв тубільців.

За якихось два чи три дні його хатина була вщерть забита шматками деревної кори, листям, квітами, віхтями зілля, трави, корінням, різними жучками та метеликами, дрібними плазунами, птахами, суходільними раками, черепахами тощо. Все це Павел припаровував, систематизував і описував у зошиті.

Надвечір, коли спадала спека, він відвідував хижки тубільців або розмовляв з гостинними господарями, перемальовував тотеми, обрядні келихи, робив ескізи внутрішнього оздоблення жител. Майже в кожній хатині знаходив щось оригінальне: то гарний дерев'яний посуд, то цікавий бамбуковий глек на воду. Дехто мав рогові келихи, гарно помережані розпеченим залізом. Майже біля кожної оселі стояла дуплянка з великою каменюкою на дні. Це були «каструлі», в яких господині варили м'ясо. М'ясо спочатку клали в дуплянку й заливали водою. Потім на вогні нагрівали каменюку, коли вона розпікалась, укидали її в «каструлю». Охолоджену каменюку витягали й натомість укидали щойно розпечену. І так доти, доки в дуплянці закипить вода й звариться страва.

Одного вечора Павел побачив, як два чоловіки терли одне об одне сухі цурпалки, щоб видобути вогонь. До цурпалків були прив'язані шматки трута, що мали ловити іскрини. А від сусідської хатинки за ними зловтішно спостерігав той самий тубілець із спотвореним шрамами обличчям, якого колись звинувачували в крадіжці намиста.

— А чом ви не попросите вогню в сусіди? — здивувався Павел.

— Просили, та не дає! Мана сердитий на нас, — відповіли чоловіки. — А з громадського вогню не маємо права брати жару аж до нового молодика, бо наша ватра згасла з нашої вини.

Географ сам підпалив їхній трут, дав неграм ще й по два сірники та шматку тертушки. Вони покидали цурпалки й побігли до сусідів похвалитися дивиною.

Підійшла старенька зморшкувата негритянка. Усміхаючись аж до вух, вона вхопила географа за рукав і потягла до своєї хатинки.

— Добрий дух зробив нас щасливими! — радісно шамкотіла бабуся. — Мій хоробрий син уже багато місяців живе у власній хатині. Його пума народила сина!

З дверей виглянула й молода породілля. Ноги їй по самі кісточки були пофарбовані червоною глиною. В руках вона тримала величезну макітру, оздоблену чорно-червоним орнаментом. На дні макітри спало сповите в хутро африканської лисиці немовля. Поруч нього лежали дві кокосові шкарлупинки з водою.

— Племя матиме нового воїна! — сором'язливо запишалась породілля; очі їй сяяли щастям. — Наша хатина повна радості!

Хлопчик народивсь, коли біла людина вбила гумба-гумбу. Тому ми його й намастили кров'ю могутнього гумба-гумби!

На лобику в немовляти червоніли дві подряпинки — рисочки першої татуїровки. Коли хлопчик переживе свої сьомі великі дощі, його шкіра буде помережана, мов дорога тканина. Подарувавши молодій матері разок синього намиста, Павел вийшов з хатини.

Біля іншої оселі двоє чоловіків дубили гієнячу шкіру. Вони мастили її якоюсь олією й навперемінки м'яли, щоб була м'якою й зберіглась якнайдовше.

Павел пристояв біля чинбарів, пригостив їх сигаретами, погомонів трохи з ними й побрався додому.

По селищі метушилися жінки, переносячи на головах важкі кетяги бананів, кокосові горіхи, плоди хлібного дерева. Діди, підібгавши під себе ноги, гострили на великих брусах вістря списів.

Плем'я лаштувалося до війни. У підготовці брали участь навіть підлітки. Вони різали очерет та бамбукове пруття, крутили дідам бруси або й самі гострили вістря на стріли та списи.

РОЗДІЛ ОДИНАДЦЯТИЙ

Тривога в селищі. Нарада старійшин. Каральний загін наступає. Як варити отруту на стріли. Племя відходить у джунглі. Спалення лібати. Біла людина прощається

I

Сплинув ще тиждень. Бенгас не з'явивсь на люди жодного разу. Щовечора хтось засвічував на його тину смолоскипи, й вони горіли жовтавим полум'ям до самого ранку. Це свідчило про те, що в оселі вождя жалоба.

Ніхто в селищі не балакав про Маванду, навіть не згадував її ймення. Місце, де була похована дівчина, зберігалось у суворій таємниці, бо коли могилу знайде лихий дух, то перенесе небіжку до себе на Талу Монгонго.

Капоко щодня навідувався до географової оселі й допомагав Домбові поратися. Двоє молодих тубільців припали одне одному до душі, жили в злагоді й швидко стали нерозлучними друзями. Ходили вдвох по дрова, носили з джерела воду двома глеками.

Капоко був добрий рибалка. Урвавши вільну годину, він сідав у холодку під пальмою й старанно гострив на довгому брусі вістря асагея. Коли вістря робилось чіпке, мов голка, Капоко ставив його під стіну. А як смеркало, він засвічував смолоскип, хапав свій асагей і простував до річки. Швидко й вправно ловив Капоко рибу й складав у очеретяний кошик. Таким чином майже щодня забезпечував білу людину свіжою рибою.

Хлопець на власне бажання розкладав уранці ватру. Спочатку дуже невпевнено користувався «спалахуючими паличками». Запалений сірник щоразу вилітав йому з рук, а сам він з переляку давав драла аж до річки. Але це тільки першими днями. Потім Капоко набрався сміливості, перестав тікати від шипучого сірника й згодом так хвацько орудував «спалахуючими паличками», що тубільці приходили сюди й звіддала спостерігали, як їхній Капоко добуває вогонь: точнісінько

наче біла людина! Хлопець пишався й гордовито поглядав на людей племені, які пантрували кожен його рух. Інколи він засвічував сірник, заплющивши очі, підіймав його високо над головою, самовдоволено бив себе кулаком у груди й реготав. Потім, раптом згадавши, що потрібна тиша, — бо в хатині сидить біла людина, яка схилилась над чудернацьким білим листям і кольоровою паличкою щось там чаклує, Капоко збентежено затуляв свої вуста долонею й приклякав біля вогнища.

Павел часто спостерігав, як молодий мисливець роздивляється «вогненний лук», нахиляє голову й заглядає в затвор, обмацує поглядом спіральні нарізи цівки, потім переводить очі на блискучі та загострені з одного боку латунні «невидимі стріли». Капоко немовби намагався збагнути таємницю білих людей з «острова серед моря», але не так сплота це було зробити. Він жодного разу не наважився, бодай крадькома, клацнути затвором або нишком поцупити «невидиму стрілу» — патрон і сховати його собі в набедреникові. Це б засмутило білу людину, яку юний негр глибоко шанував.

Але найбільшою дивовижею для нього був географів кишеньковий годинник. Цей круглий металевий «плескатенький горішок» із шерхкою гулькою збоку, великим колечком та тоненьким срібним ланцюжком Капоко щодня бачив або в руках у білої людини, або ж зверху на дорожній торбі, яка звичайно лежить біля дверей хатини. Капоко інколи вмощавсь на колодці й добру годину стежив за рівномірним рухом маленького металевого язичка секундної стрілки. Приклавши вухо до дивного «горішка», він наслухав чітке й дзвінке цокання чогось живого всередині.

Але навіщо біла людина щоранку крутить блискучий плескатенький горішок за шерхку гульку? Павел двічі намагався пояснити хлопцеві, що в годинникові є тоненька пружинка, яка накручується на металеву вісь. Капоко уважно слухав, але потім знизував плечима — нічого не міг уторопати.

Одного разу географ дав годинник допитливому юнакові й дозволив йому самостійно накрутити «шерхку гульку». Капоко, певно, давно мріяв про це. Він обережно простяг руку й помацав голівку годинникового ключа, але вмить, мов ужалений, відсахнувся. Потім, очевидно, цікавість таки перемогла, й Капоко знову взявся за «гульку». Переконавшись, що нічого страшного в тому немає, він накрутив

пружину й лишився страшенно задоволений. Та коли Павел причепив годинник йому до набедренника, хлопець, радісно збуджений, заверещав щось своєю мовою, ніжно погладив срібний ланцюжок, що сяяв на сонці, випнув гордовито груди, переможно задер голову, примружив очі й вигукнув:

— Капоко — гамба! Капоко — гамба!

Тубільці задрісно блимали на свого щасливого одноплемінця, який носив на набедренникові таємничий плескatenький горішок з лискучим ланцюжком. Попишавшись трохи й поблискавши лукавими очицями, Капоко збігав показати те диво ще й батькові, але швидко повернувся назад і віддав годинник Павлові, вирішивши, що вже аж надто довго тримав при собі таку дорогоцінну річ. Географ забрав годинник, але відтоді щоранку дозволяв хлопцеві накручувати пружинку.

Певно, від цього молодий негр мав неабияку втіху, бо тепер приходив ще вдосвіта, сідав за дверима й нетерпляче чекав, коли прокинеться біла людина. Капоко був на диво кмітливий і меткий хлопець.

Звичайно зранку Павел заходжувався коло своєї колекції жучків, павучків та метеликів. Він обережно спресовував і засушував між двома шматками кори квіти, листя та різне зілля. В окремий щоденник занотовував дані своїх географічних спостережень і постійно вів облік кліматичних змін.

Певно, Домбо встиг просвітити свого приятеля щодо Павлової роботи, бо Капоко чимраз частіше почав приносити пташине пір'я, кістяки, живих плазунів і багато іншої всячини, що, на його думку, могло зацікавити «білого чаклуна». Зрозуміло, дуже часто він носив і різний непотріб.

Дні минали повільно й одноманітно, дарма що Павел напружено працював.

Одного разу він повернувся з ранкової прогулянки похмурий і сказав Домбові:

— Далі гаяти часу не будемо! Треба рушати. Карателі можуть і не прийти, а коли припиниться та колотнеча між сусідніми племенами — теж невідомо!

Домбо майстрував собі новий лук. Почувши такі слова, він випустив з рук причандалля й злякано вигукнув:

— Ой гамба, яги вб'ють нас!

— Що то ще за яги? — здивувався географ.

— Яги — лихе плем'я! Ще страшніше за гумба-гумбу! — відповів Домбо й заскреготав чубами, показуючи, які жорстокі оті яги.

Балканов сів і запалив цигарку. Перед ним промайнула людська тінь. Павел підвів голову — то був Бенгас. Вождь дуже змарнів. В очах прозирала тривога. Він прийшов у повному бойовому спорядженні: з луком, списом, рогом із слонячого ікла, щитом, шоломом з твердої кори та сагайдаком стріл. Поруч нього стояв якийсь присадкуватий літній чоловік з дуже чорною шкірою.

Бенгас ушанував білу людину, але не всміхнувся, як завжди. Обличчя в нього було похмуре й суворе.

— Ідуть! — майже прогарчав він. — Що скаже білий чаклун? Добрий дух забрав Маванду в жертву за перемогу. Але чи переможемо цього разу?

— Скільки в них вогненних луків? — поцікавився Павел.

— Стільки, скільки пальців на руках і ногах у Бенгаса! А може, навіть більше!..

— Де вони зараз? — нетерпляче розпитував далі Павел.

— У Слонячій долині. Тут будуть, коли денне світило зійде над банановим лісом.

«Отже, лишається доба... — міркував Павел. — З цілим загonom солдатів тубільцям годі й змагатись. Тепер уже їм не допоможуть мої «вогненні луки»...

Але Балканову не хотілось говорити про це зараз, щоб не викликати серед племені паніки. Через те він і сказав Бенгасові прийти тоді, коли сховається денне світило й зійде нічне.

В пізні обляги, коли жовтаве коло місяця виглянуло з-за лісистого пагорба, вождь привів усіх своїх старійшин разом з чаклуном та ковалем.

Павел сидів коло ватри. Камбела підтримував вогонь, а Домбо вже встиг заснути. Старий негр виніс буйволячі шкури, й гості повсідалились. Тільки тепер географ як слід роздивився того присадкуватого, що приходив із вождем уранці. То був уже старий чоловік, зморшкуватий, грубо татуйований прямими широкими рисками. Він мав довгі руки й широкі ступні.

Камбела збудив Домба.

Бенгас мовчки дивився на географа. По короткій паузі запитав:

— Що вирішила біла людина?

Й натяг на правицю «наруччя сили».

— Ми переможемо ворогів племені, — відповів Павел. — Але добрий дух візьме за перемогу багато жертв. Навіщо губити стільки людей? Краще буде, коли плем'я могутнього вождя Бенгаса залишить ці місця.

Домбо переклав, а вождь у свою чергу переказав зміст розмови своїм радникам.

Ті збентежено презирнулися і обурено загомоніли. Чаклун, поторохтівши тиковкою, тричі вдаривсь лобом об дерев'яну голову антилопи.

Вождь скосував на старійшин, ті принишкли, а чаклун упав на землю ниць. Бенгас, повільно піднісши асагей до чола, розпачливо похилив голову.

Це свідчило про те, що вождь пристав на пропозицію білої людини. Племя мало залишити рідну землю.

II

Протягле виття вождевої сурми ураз збудило селище, й воно заворушилось, мов потурбований мурашник. Десь під пальмами загував бубон, його тривожні удари сполохали тишу. Вереск, галас, валування собачні, дитячий плач, кудкудакання — все злилось у безперервний гамір. Чоловіки швидко зібралися перед хатиною вождя, де палахкотіло велике вогнище. Кожен був озброєний до зубів, на кучерявих головах майоріло бойове пір'я. Біля вогнища, задумливий і похмурий, сидів Бенгас. Утупившись у землю, він обмірковував важливе питання. Полум'я немовби язиком злизувало темряву навколо вождя й осявало його суворе обличчя. Бенгас кілька разів нетерпляче позирав у пільму, певно, когось чекав. Нарешті пришкандибав і Кабанга з незмінною марімбою в руках. Згорблений та сухий, дідусь насилу дотяг ноги до ватри й знесилено опустивсь на землю.

— Лихі білі йдуть сюди з багатьма вогненними луками! — почав сердитим голосом вождь. — Ми мусимо залишити нашу багату землю! Але знайдемо собі іншу, теж багату. Так радить нам біла людина. Та ми колись знову повернемось у Слонячу долину, де жили наші мудрі діди!

Вождеві слова були зустріті протяглим стогоном. У цей стогін воїни племені вклали всю свою тугу, тугу розлуки з рідною землею, з лісами та долинами, з батьківськими халупами.

Але вождь підняв угору спис і зняв «наруччя сили». Розпачливий стогін раптом урвався. Пролунав суворий наказ:

— Стежку повтикати отруйними стрілами, джерело засипати й затоптати! Білу підземну скелю, що давала нам сіль, також закидати! Вістря стріл повмочувати в отруту! Все це зробити, перш ніж денне світло зійде над лісом! Кабанга нехай натопче сіллю шкіряні міхи!

Натовп тихо загомнів.

Вождь удруге підніс над головою опис, і люди почали швидко розходитись по домівках.

III

Бенгас, чаклун та Павел подалися з воїнами, які мали варити отруту на стріли. Вони зійшли до річки, потім перетнули галявину й заглибились у принишклий ліс. Попереду крокували чоловіки з засвіченими смолоскипами.

Чаклун насилу ніс на спині священний барабан.

Серед високих пальм відкрилась невеличка галявинка. Навкруги панувала тиша. Посеред галявини спалахнуло вогнище. Бенгас із Балкановим сіли поруч на леопардовому хутрі. Тубільці вже встигли назбирати коріння отруйних рослин і заходились вичавлювати сік з того коріння у довгасті порожні тиковки. Вичавлений сік позливали у великий череп'яний горщик. Розіславши на землі гієнчу шкіру, поклали на неї дві закорковані бамбукові трубки: одну з отруйними павуками, другу з залозами гадюк, упольованих того ж вечора.

Сівши біля вогнища колом, негри завели тихої і повільної пісні, раз у раз плескаючи в долоні.

Та коли Бенгас приставив горщик до жару, пісня урвалась, а як сік закипів, чаклун, зробивши кілька стрибків, кинув у горщик отруйні павуки та гадючі залози. Добре помішавши кописткою, він прикрив посудину шкуратком. Потім сахнувся назад і заходився вистукувати в священний барабан. Кабан-га забриньчав на марімбі. Розділившись на два гурти, воїни розпочали бойовий танок. Обидва гурти наскакували

один на одного, горлали, вимахували списами, розходились і знову загрозово наступали. Після танку почалась боротьба з «кровожерливими левами». Негри пантрували невидимих хижаків, гарчали на них, перебігали з місця на місце «котячим кроком» і, проткнувши уявного лева списом, з перемогою повертали назад до вогнища.

Коли отрута впріла, Бенгас перший повмочав вістря своїх стріл. За ним до горщика підступила й решта тубільців. Кожен підходив, діставав стріли з сагайдака, сніпцем устромляв їхні кінчики в отруту й мовчки відступавсь убік, даючи місце товаришеві. Одночасно лунав ритуальний речитатив та гучно торохтів священний барабан чаклуна.

Над похмурим лісом до пізньої ночі не вгавала врочиста пісня та одноманітне гупання бубнів.

IV

Незабаром мало світати. Місяць заливав лісисті пагорби мертвим синявим саявом. В улоговині стало зовсім тихо, й на чорному тлі джунглів окреслювались велетенські шати кокосових та винних пальм.

За дві години над лісами зійде сонце: треба поспішати. В селищі без упину сновигали люди — мовчки бігали сюди й туди, від хатини до хатини. Над ними нависла та тривожна тиша, яка буває перед початком чогось жахливого й невідворотного.

Бенгас, який за всю ніч не стулив ока, тепер стояв, виструнчившись, на узгір'ї. Навколо нього вихилявся чаклун, справляючи останні заклинання. Кабанга смикав за струни марімбу й скиглив щось немічним голосочком. Павел розподіляв ношу між носіями. Десь у затінку хлібного дерева тихо розмовляв Домбо з Камбелою...

Все було готове до відходу. Отрута на вістрях ще не встигла гаразд і висохнути, як стежина, що вела до селища із Слонячої долини, на добрих двісті кроків була густо втикана отруйними стрілами, старанно замаскованими сухим листям. Оселі вже спустіли. Все плем'я юрмилось навколо громадської хатини. Лишалось виконати останній наказ вождя: спалити селище. І ця хвилина настала.

Незабаром там і сям спалахнули перші вогники. Полум'я хапалось над пересохлими стріхами, і ось уже все селище зайнялось пожежею. Над долиною повисла червона димова хмара. Вогонь швидко поглинав стріхи, крокви та густопліт бамбукових і очеретяних стін. Заграва кров'ю залила навколишні ліси та бескети.

Селище палало! Бенгас похмуро дивився на пожежу. Губи йому нервово пересмикувало. Коли спалахнула священна громадська хата, він поволі підніс бойовий ріг і протяжно засурмив. Бубон ударив на гвалт. Плем'я зляканим стадом антилоп метнулося до стежини. З тужним виттям побігли за людьми собаки.

Крутим узвозом, який кривуляв до рудих скель, посунув цілий мурашник люду. Останні йшли носії. Кожен тримав у руці спис, а на голові — клунок або кошик.

Торкнувшись пальцями землі, Бенгас тричі підніс у повітря асагей і мовчки рушив за племенем.

Сонце здибало довжелезну валку вже серед віковичного лісу. Стежка зигзагом путляла в похмурому затінку.

Починався стрімкий гірський перевал. А далі, за перевалом, дорога вела до глибокої ущелини.

Дійшли до роздоріжжя. Від головної стежки починалась інша, що вилася майже прямо на схід. Кабанга, який замолоду подорожував у далекі країни, показав Павлові туди, де сходило сонце. За його словами, десь там мала бути земля гаубау. Засурмив сигнальний ріг, сповіщаючи плем'я про розлуку з географом.

— Біла людина йде від нас! — прогримів голос вождя.

Валка тубільців ніби зламалася.

— Білий чаклун залишає нас! — полинула з вуст в уста сумна звістка.

Люди клали свої ноші край стежки, торкались кінчиками пальців землі й високо піднімали вгору списи. І вмить на Балканова спрямувалися сотні благальних поглядів: не залишай нас, охороняй плем'я своїм «вогненным луком»! Вождь збагнув загальну тривогу. Піднісши догори «наруччя сили», він довго промовляв до них. Біла людина мандрує її інше місце, в неї попереду ще дуже довга путь.

Тубільці все зрозуміли. Вони змирилися з лихом.

Павел, глибоко зворушений, не знав, що й діяти. Підійшовши до своїх речей, він розв'язав шкіряні міхи, йому кортіло кожному з цих щирих та лагідних людей дати бодай якусь дрібничку на спомин. Але що даси такій силі-силенній народу!

Вождеві, Кабанзі та всім старійшинам він подарував по кишеньковому ножичку, кожній жінці дав голку, гребіночку, люстерко, разок намиста й стрічку червоного ситцю. Чоловікам дісталось по цвяху та сірнику. Жінки й дівчата особливо зраділи кольоровим стрічкам. Вони тут же пов'язали ними свої чорні коси й запишались одна перед одною.

Бенгас поставив варту й не боявся несподіванок. Нехай знедолені люди племені натішаться бодай з дорогоцінних подарунків білого

чарівника. Кожна річ кілька разів переходила з рук у руки.

Тубільці теж не хотіли осоромитися перед добрим білим. Кожен вирішив подарувати йому свою найкращу річ. Але Бенгас збагнув, що на це згайнується дуже багато часу, тому, піднявши бойовий ріг, дав сигнал усім залишатись на місцях. Потім підійшов до Павла й подарував йому чудову табакерку з різьбленої буйволячої ратиці, довгий бойовий спис, великий лук та сагайдак отруйних стріл.

Кабанга втирав сльози.

— Добра біла людино, залишайся з нами! — благав він. — Ми дамо тобі кокосових горіхів, багато бананів, багато коржів печеного таро! Якщо й цього мало — вибери собі за дружину найхоробрішу дівчину племені! Ти тільки покажи вогненним луком, яку хочеш, — і вона буде твоя! А коли прийдемо на нові землі, збудуємо тобі найміцнішу хатину, в яку не протікатиме жодної краплини води!

Його слова були підтримані схвальними вигуками. Знявши з себе найкраще наруччя, Кабанга простяг його Павлові. Потім мовчки підніс угору спис і торкнувся ним чола.

Вервечка з десяти носіїв пірнула в морок пралісу. Останнім рушив географ, услід йому пролунав трикратний прощальний вигук племені.

Перед вів Капоко.

За ним крокувала решта: Гама, Нгвуно, присадкуватий, але жвавий і рухливий парубок Лія, Онда та ще шестеро тубільців, яких Балканов майже не знав. Всі носії були одного віку, майже однакові на зріст і так поцяцьковані татуїровкою, що здаля здавалося, ніби вони з ніг до голови закутані в ятерину...

РОЗДІЛ ДВАНАДЦЯТИЙ

Заколот серед носіїв. Нгвуно робить замах на географа. Фортеця в скелях. Несподівана тривога. Тубільні годинники. Покарання. Залишене селище. Слов'янські літери в хатині. Підпис старого революціонера. Нікчема йде назирці

I

П'ять днів продирались мандрівники непрохідним лісом.

Стежка кривуляла понад долинами вузьких річечок або збігала в похмурі ущелини. В джунглях панували сутінки. Сонце на блакитно-сивому небі було оповите рудуватою імлою. Тихо погойдувалось висле листя кокосових пальм, бананів та динних дерев. Химерними потворами звивалися кактуси. Кивало цупке півметрове латаття хлібного дерева. Повітря сповнював важкий сопух зотлілої деревини, вогкості та лишайв. Тільки де-не-де крізь непроглядні шати блискав самітний сонячний промінь. З вереском розлітались на всі боки сполохані птахи, шугали у верховіття переколошкані павіани, які доти лінькувато куняли на ліанах. Ступаючи по-котячому і відгавкуючись, шилися в хащі сріблясті шакали. А потім знову нависала мертва тиша, тільки сухий хмиз потріскував під босими п'ятами носіїв...

Уночі сходив великий блідий місяць. Нерухоме сплетіння дерев ставало фантастично гарне. На бананові плахти лилося з неба мерехтливе сяйво й немов бісером оздоблювало розквітлі орхідеї, проникало крізь примхливо-тендітне листя бамбуків та перисті крони пальм. З дерева на дерево, наче гадюки, плазували безкінечні ліани. Мацаками велетенського спрута здавалось повітряне коріння мангрів.

І знову розвиднялося. З-за далеких лісів виринали сонце. На відкритих місцях сичали отруйні змії, незграбно переставляли цурпалки ніг велетенські тропічні черепахи. Скорпіони, завтовшки з добрий корабельний мотуз, стрілою перебігали стежку, люто сичали й ховались у лісовому смітнику. Злодійкуваті промінчики сонця часом

розтинали сутінь вікових дерев і спалахували золотим зайчиком на попелястому зморшкуватому панцирі суходільних раків.

Спека й задуха ополудні ставали нестерпні навіть під непроникним наметом лісу та в чорних хащах велетенських папоротів.

На географову думку, за ці п'ять днів експедиція наблизилась до країни гаубау на добрих десять ліг.

Ночі були прохолодні, ясні, зоряні. В хащах прокидались хижаки й глухим лютим ревінням наганяли страху на все живе. Павел так і спав, міцно пригорнувши карабін. Домбо і вві сні тримав руку на колодочці пістолета. Тубільці ні на мить не розлучалися з гострими списами, ладні схопитися при першому підозрілому шерхоті. Інколи, прямуючи на нічний розбій, повз табір проходили леви. Вони грізно гарчали, але жодного разу не наважувались напасти на людей.

Мандрівники вирушали в дорогу раннього ранку. Павел поспішав дістатися до першого-ліпшого тубільного селища, сподіваючись там дізнатись бодай децицю про старого Балкана.

На карті Сімоне Альвареса поблизу не було позначено жодного населеного пункту. До найближчого з них лишалось ліг із п'ять важкої, виснажливої путі. Попереду чекало ще кілька гірських перевалів, укритих густими джунглями.

Спека та задуха тропічного лісу швидко виснажували людей, і перепочинки ставали педалі частіші й триваліші.

До мети лишилося ще днів десять. За кожною лігою дороги Павел чимраз дужче збуджувавсь, квапив носіїв, палаючи бажанням чимшвидше дістатись до країни, де знайшла пришиб ота таємнича біла людина з тубільних переказів. Однак носії щось не дуже хапались уперед. Вони сердито перегукувалися, неначе ось-ось ізчепляться навкулачки. Лія хрипким голосом тяг якусь безкінечну пісню. Тільки Домбо з Камбелою пленталися слідом за географом і про щось таємничо перешіптувалися.

На одному повороті Домбо наздогнав Балканова:

— Гамба, коли ми приходити в країну гаубау?

— За десять днів, — одказав Павел.

— Десять? — перепитав Домбо. — А потім куди пітимемо?

— Підемо знову на берег Великої води. Там нас чекатиме блакитна пірога Матросова.

Павел сподівався, що хлопчик, як завжди, заходиться розпитувати про все довго й докладно, але той замовк. Та пройшовши деяку відстань, Павел озирнувся на хлопця. Обличчя в того було сумне, чоло насуплене, очі дивились під ноги, спідня губа відкопилилась.

— Ти чом це, друже, зажурився? — спитав географ.

— Коли приходитимем до Великої води, Домбо й тамо-тамо не треба будуть гамбі! Наш господар поїхатиме на своє плем'я. Він буде продати нас лихим білим людям. Лихі білі вбиватимуть мого тамо-тамо!

Павел здивовано вступивсь у хлопчика.

Тільки тепер він збагнув причину отого таємничого перешіптування! Камбела, певно ж, докладно розповів синові про тяжке життя тубільців на плантаціях, про гумовий канчук, попруги від якого й досі не походили йому з пліч. Коли Бенгасові люди повернуться до свого племені, їм двом доведеться блукати джунглями та саванами, як тим самітним гну. Якщо ж вони дійдуть до Великої води, то там біла людина продасть їх португальцям. Коли вони похлянуть і вже не зможуть працювати, португальці повбивають їх «вогненними луками» або ж потоплять у морі... Такі думки ввесь час ятрили серце старому Камбелі. Він утратив сон, апетит і впав у розпач.

Домбо щиросердно розповів географові все.

— Цього ніколи не буде! — схвильовано вигукнув Павел і пригорнув до себе хлопчика. Потім глянув йому у вічі: — Ти віриш моїм словам?

— Гамба ніколи не дурить, — погодилось негрня.

— Тоді ж бо слухай, що я казатиму. Коли повернемось до Великої води, Домбо та Камбела пойдуть зі мною. Ми разом сядемо на вогненну пірогу й подамося у мою країну!

Очі хлопчика спалахнули радістю.

— Гамба забирай Домбо і тамо-тамо? — перепитав він, не вірячи власним вухам.

— Звичайно ж, друже! — зупинивсь Павел і ще міцніше пригорнув малого до себе. — Я од вас ніколи не відступлюсь! І не продам!

Домбо захопився до батька й, радісно вигукуючи та вимахуючи руками, переказав йому розмову з географом. Старий негр, за звичаєм племені Бенгаса, врочисто нахилився, торкнувся пальцями землі і, вже

по-своєму, поплескав себе по колінцях та притис обидві руки до серця. Зморшки на його виду розтяглись у щасливу усмішку.

II

Дерева помітно зрідли. Між стовбурами заяскріла осяяна сонцем зелена галявина. Десь далеко гупав бубон.

Прискоривши ходу, Павел одхилив ліанову завісу, й перед його очима відкрилась улоговина, захищена з усіх боків високими гірськими схилами та пальмовими лісами.

Серед улоговини здіймався острівцем гайок плакучих верб. Їхні сріблясті крони здавались величезними кулями на тонких ніжках.

Від самого ранку подорожніх снадила страшенна спрага. В шкіряних міхах ще лишилося зо дві пригорщі кукурудзяного зерна, скількись коржиків печеного таро та шматок-другий в'яленого м'яса, але водяні бурдюки геть позсихались, аж пошкарубли.

Отже, вздрівши вербовий гай, негри з радощів заверещали:

— Бааа! Бааа! (Вода! Вода!)

Покидавши ноші сторч, вони зграєю голодних шакалів дременули до джерела. Домбо й собі почукикав за ними, але Павел сіпнув його за руку й сердито grimнув:

— Куди вас несе?!

— Бааа, гамба! — відповіло негрня, та зустрівшись із Павловим поглядом, знітилося й нахилило голову.

— Гукни носіям, хай вертають назад! — суворо наказав Павел. — Щоб ніхто й з місця не зрушив!

Домбо наздогнав тубільців і переказав їм Павлові слова. Хлопці зняли невдоволений лемент. Перший зробив крок назад Капоко. Решта вагалась. Очі їм немов поприростали до плакучих верб, де мав бути струмок. Дехто знову подався туди. Але Павел не жартував. Пронизливо свиснувши, він клацнув затвором, на сонці блиснуло металеве дуло рушниці. Носії наче у землю повростали, а тоді похнюпили голови й один по одному почвалали назад. Постававши за кілька кроків од своїх нош, вони спопеляли географа лютими очима.

Павел наказав посідати. Капоко негайно виконав його наказ. Інші сердито бурчали й супились.

— Сідайте всі на траву! — гримнув Балканов, суворо кивнувши на місце побіля клунків.

Домбо переклав його слова. Тубільці, які від спраги ледве дихали, шпурляли в бік географа блискавки. Павел вичікував, тримаючи карабін у руках. Він наполегливо дививсь на носіїв, пантруючи кожен їхній рух. Услід за Капоком ще один хлопець із татуйованим дрібненькими зірочками обличчям, плескатим носом та білим кільцем у лівому вусі повільно поплентався у холодок під олійну пальму й собі сів. За ним потяг ноги третій, потім четвертий, п'ятий...

Негри не зводили ворожих поглядів з білої людини, яка стояла, розчепіривши ноги, її тримала наведену на них рушницю. Суворя, але спокійна, біла людина дивилась очима, повними непохитної рішучості.

Павел підійшов до гурту й теж сів. Негри навіть не приховували своєї ворожості. Дорога страшенно виснажила їх. Обличчя їм заливав піт, у грудях свистіло, м'ясисті губи порепались. Лише Капоко доброзичливо всміхався. Дехто відсувався од географа.

— Не сердьтеся, друзі, — м'яко проказав Павел. — Хто зараз нап'ється води — той умре!

З вуст в уста прошарудів тривожний розгублений шепіт.

— Хіба вода отруєна? — спитав Домбо.

— Вода не отруєна, але ми потюмились, і кожен ковток тепер — небезпечніший за отруйну стрілу.

Негри обурились, очі їм зайнялись люттю.

Чиясь сухорлява, трохи згорблена постать прудко метнулась назад. То був Нгвуно. Павел глянув на нього краєм ока й пополотнів. Негр стояв, грізно вишкіривши зуби. На туго напненій тятіві в нього тремтіла отруйна стріла. Павлова рука непомітно ковзнула назад, і проти сонця блимнуло пістолетне вічко. Лунко лягнув постріл. Негри від несподіванки попадали ниць.

— Гамба!.. — простогнав чийсь голос.

Нгвуно гепнув на траву, мов підтятий.

Домбо закам'янів. Минуло кілька гнітючих хвилин. Ніхто ані ворухнувся. Нарешті один по одному тубільці почали підводитись.

В очах їм позастигав смертельний жах. Кожен нахилився вперед, торкався рукою землі, потім хапав спис і підіймав його проти сонця вгору. Павел спідлоба стежив за цим ритуалом. Щелепи йому взяли червоними плямами. На лобі пульсувала синя жилка.

Камбела притискав руку до серця. Тубільці знову посідали, мовчазні й налякані. Павел запалив цигарку, затягся й крізь хмару диму вздрів, що вони скоса позирають у бік Нгвуна.

Минуло ще хвилин зо дві. Павел підвівсь, підійшов до лежачого й нахилився над ним. Той тіпавсь усім тілом. Коли Павел поторсав його за руку, Нгвуно задер голову, блимнув на нього винуватими очима й зайшовся плачем.

— Нгвуно не вбито! — прошепотів Домбо.

— Він упав з переляку, — відповів Павел. — Але Нгвуно — лихий бана. Лихий!

Домбо хитнув головою й скривився.

— Треба було вбивай Нгвуно! — сердито вигукнув він. — Нгвуно хотів проштрикни гамбу! Гомба-гомба!

Павел не відповів. «Добре, хоч не вбив його! — подумав він собі. — А міг же спохвату й уліпити кулю в лоба! А так і кози ситі, й сіно ціле... Бідолаха! За ковток води втратив розум. Та спрага й не на таке штовхне...»

Нгвуно підвівся й сів. Він увесь іще сіпавсь, очі його благали пощади. Але Павел зумисне не дивився на нього. Він тримав у руці годинник і лічив хвилини. Носії перешіптувались, раз у раз зиркаючи лютими очима на Нгвуна.

III

За годину Павел сидів босоніж у холодку під плакучими вербами й чистив пістолет. Трохи нижче поміж очеретами тихо дзюрчав струмок. Домбо різав очерет на стріли. Під другою вербою хріп Камбела й долілиць порозлягались носії. Тільки Нгвуно сидів осторонь, обхопивши коліна руками, втупившись поперед себе підозріло примруженими очима.

На бистру воду потічка, в якій хизувалось попелясте небо, вже ніхто й не звертав уваги. Спрагу вгамовано.

Лишалось ще днів дев'ять подорожування, і всі географові думки витали там, у країні гаубау. Вчорашній дерев'яний бубон більше не обзивавсь. Ніде поблизу не було ані халупи, не здіймався у небо сизий димок. Долина була тиха та безлюдна.

Раптом Павел почув луцання сухого хмизу. Хтось потурбував куці. А вітру не було і в помині. Сріблясті коси верб звисали нерухомо, наче намальовані. Павел напружив зір. Над папороттю майнуло кілька барвистих пір'їн. Потім одна біля одної з'явилось три великі пташині голови. Павел затамував подих. «Птах із трьома головами? Що за чортовиння! — подумав він. — Чи я, бува, не сплю?» І все таки між мережаним листям зеленої папороті видно пташине пір'я ще й дзьоби. Зненацька над кущем з'явилась голова тубільця. Обличчя в нього було геть поцяцьковане рисочками та кружальцями.

Зробивши крок уперед, негр вступив у Балканова свої чорні примружені очі. «Розвідник!» — збагнув Павел. — Мабуть, уже давно нас помітив! А тепер придивляється, щоб доповісти вождеві».

На те воно й вийшло. Тубілець постояв, постояв та й накивав п'ятами.

Але трохи згодом на тому самому місці з'явилося вже двоє. Павел якраз грів воду на спиртівці. Він зразу ж постеріг «гостей», але удавав ніби нічого не бачить. Носії поснули. Тільки Нгвуно, як і раніше сидів, обхопивши коліна, та й то спиною до розвідників. Тубільці просувались несміливо, проте зупинились у кущах не далі як за два кроки від географа. В руках кожен тримав по луку, але стріл із сагайдаків не виймали.

Павел поклав пістолет на траву, дістав з кишені дві червоних кістяних гребіночки й пішов простісінько на тубільців, на мигах запрошуючи їх прийняти подарунки. Ті від несподіванки аж сахнулися й злякано перезирнулись. Але, певно, зметикувавши, що від таких коштовностей відмовлятися не варто, швидко похапали гребінці й, радісно щось вигукуючи, чимдуж побігли геть.

Почувши незнайомі голоси, Домбо вилетів з очеретів і дременував до намету.

— Що то за бамо? — спитав географ.

— Домбо не бач ніяких бамо! — знизав плечима хлопчик.

Павел кивнув на двох тубільців, що вже встигли добігти до лісу, й вирішив пожартувати:

— Вони хотіли мене вбивати!

— Вбити гамбу! — злякано розчепірів руки Домбо й аж з виду змінився.

Цю мить на узлісся сипонула ціла юрба тубільців. Вони крокували поволі й урочисто. Лунко вигупував дерев'яний бубон, вищала сопілка, бринькала марімба. Коли юрба наблизилась до табору, наперед вийшли вже знайомі чоловіки з червоними гребінцями у волоссі. В інших зачіски були оздоблені барвистим пір'ям та трьома пташиними головами на шкіряному кибалику. Кожен тримав у руці великий кокосовий горіх та сніпок цукрової тростини.

Двоє з гребінцями, підступивши до Павла, поклали на траву горіхи й тростину. Очевидно, звичаї племені не дозволяли брати подарунків, не даючи нічого навзаєм. Віддавши Павлові «платню», вони мовчки посідали на траву й усміхнулись. Решта тубільців теж повмощалася хто де. Аж тепер Павел уважно роздививсь їхні оздоби. Шкіряні кибалики, змащені густим бджолиним медом, притрушеним зверху товченим дерев'яним вугіллям, незабаром сповнили повітря пахощами лісового зілля, медвяних квітів і головешок з ватри.

Тубільцям, очевидно, вперше доводилося бачити білу людину, й вони зацікавлено роздивлялись кожную її річ. Алюмінієва ложечка, кухоль, ніж, пістолет, чоботи — все було їм дивне. Тубільцям страшенно кортіло помацати оті речі руками, але жоден не наважився. Найбільше враження на них справив карабін. Вони довго показували на нього пальцями й жваво перемовлялися між собою.

Домбо спробував побалакати з ними, однак ніхто не розумів мови ні бігів, ні мопів. Тільки один тубілець із кам'яною сокирою в руках завчив три слова й увесь час торочив, показуючи кудись удалину: «Мулонго аліго!» («Фортеця в скелях!») Домбо не второпав, що той тубілець хотів цим сказати.

Павел узяв у тубільця сокиру, навзаєм подарувавши сталеву, гостру й замашну. Негр страшенно зрадів. Іншим Павел дав по кольоровій стрічці та цвяху. Вони добру годину милувались барвистою тканкою та металевими паличками. Нарешті вирішили зміцнити дружні стосунки з білою людиною. Кожен видер з голови по волосині, потім їх зв'язали пучком і піднесли географові. Натомість Павел вискуб ціле пасмо зі своєї чуприни. На очах йому від болю виступили сльози. Тубільці швидко розподілили волосини між собою.

Повертаючись додому, вони гучно й радісно галасували. Так закінчилася зустріч із тубільцями незнайомого племені.

Незабаром бурдюки були вщерть повні води. «Подаровані» горіхи та тростину складено в кошики. Носії побрали вантажі. Лише Нгвуно розпачливо сидів осторонь, смутний і пригнічений, його ношу Капоко розподілив серед решти хлопців. Павел наказав повернути Нгвунові його клунок, але Капоко не погодився. Він люто блимнув на винного, вишкірився й похопивсь уперед. Нгвуно сидів, наче побитий собака, не знаючи що робити, куди податись. Коли гурт проминув балку, мін звівся й назирці поплентавсь услід...

IV

За якихось дві години експедиція опинилась у підозві стрімкої рудуватої скелі зі схожою на круглу фортецю вершиною. Очевидно, зовнішні стіни цієї «башти» були з твердої породи, заповнені зсередини вапняком. Вапняк, який із часом розчинявся й вивітрювався, утворив виямок, схожий на вулканічний кратер. Дощі наповнили його вщерть водою, й зі скелі струмували гомінкі водоскиди, над якими грала веселка.

Павел аж тепер здогадався, про яку «фортецю в скелях» торочив той тубілець. Оце ж і є та сама «Мулонго аліго». Вона й справді була казково гарна. Стрічки водоскидів розбивались унизу на міріади бризок, і від фантастичної веселки несила було одвести очі.

Пропустивши носіїв уперед, Павел сів на колоду й довго милувався чарівним видовищем. Потім за допомогою компаса точно визначив координати скелі й зробив докладний опис місцини. Кожне таке явище природи він заносив на карту і описував у щоденнику. Це було цікаво не тільки йому, як географові, не лише вченим усього світу, але й мільйонам шанувальників краси.

«Можливо, не швидко проляже тут путь іншого вченого, — думав собі Павел. — Тому цей пам'ятник природи має знайти своє місце на карті. Кожен учений-мандрівник повинен заповнювати карту до найменших дрібничок і так збагачувати науку географію. Ня цьому континенті ще й досі лишається чимало «білих плям»...

Тим часом носії похопились далеко вперед, і Павлові добру годину довелося йти прискореним кроком, щоб наздогнати їх.

За перевалом мандрівники побачили іншу казкову картину: довгастих лужок, геть поцяткований квітами. Згори здавалося, ніби моріжок вистелений м'яким вишнево-червоним оксамитом.

Камбела загнав спис у землю. Сонце стояло над головою, і Павел спочатку не звернув на старого негра уваги. Адже Камбела запеклий ворожбит. Але цього разу тубілець уважно позирав то на тінь, яка почала зникати під списом, то на моріжок. Так минуло кілька хвилин. Павлові вже уривався терпець, але, несподівано глянувши на квіти, він мало не скрикнув з подиву. Червоні пелюстки поступово почали набувати рожевого кольору, далі ще зблідли, стали ясно-жовті, ясно-зелені... Неначе полум'я, що досі горіло в квітці, погасло, й тепер лужок устеляла соковита зелена трава. Побляклі квіточки немов зів'яли й поскручувались. Забрівши в траву, Павел зірвав кілька стеблинок цього дивного «годинника» й поклав у торбу.

Носії рушили далі. Настрій у них помітно піднявся, вони жваво перегукувались, дехто голосно співав, дехто грав на сопілці. Прикрий випадок із Нгвуном був майже забутий. Але прогнаний негр несподівано знову з'явився між чагарів. Зрозумівши, що його помітили, він швидко пошивсь у хащі. Та трохи згодом чорна присадкувата постать промайнула за деревами вдруге. Нгвуно вибравсь на відкриту галявину, зупинився на видноті й погукав хлопців, але жоден не відгукнувся. Тільки Камбела, затулившись долонею від сонця, довго дививсь у той бік. Нгвуно знову заходився кликати. Капоко насторочив вуха, але не обертався. Хлопці не могли подарувати Нгвунові того, що він підняв руку на білу людину, рятівника племені. Вони вважали, що коли б Нгвуно встиг тоді вистрілити в географа, то його отруйна стріла по черзі штрикнула б усіх людей племені. Через те й зневажали Нгвуна.

— Маба Капоко-о-о! — волав Нгвуно. Видно було, що хлопець упав у розпач, і тільки людяність Капока могла його врятувати. Однак ватажок носіїв не схилився до поступок. Кожного разу, коли Нгвуно починав горлати, обличчя в Капока хмурніло, губи міцно стулялися, а брови супилися над палаючими гнівом очима.

Нгвуно добре знав суворий норів своїх одноплемінців. Хоч подеколи він досить близько підходив до гурту, але жодного разу не наваживсь наздогнати його й пристати до своїх товаришів. Через те голос йому ставав дедалі сумніший, плачливий і розпачливий.

Очевидно, для Нгвуна не було пощади, й він, мабуть, знав це ще тоді, коли сидів під плакучою вербою, обхопивши руками коліна й утупивши очі в землю. Павел розумів, що на такий ганебний вчинок хлопця штовхнула спрага, й вирішив простити йому, але негри були іншої думки.

«Що стане з оцим бідолахою? — міркував Павел. — Що йому в світі робити? Може, надумається повернутись до племені?»

З невеликими перепочинками мандрівники просувались уперед до самого смерку. За ними серед зелених лугів та лісів рухалась маленька чорна цяточка — Нгвуно.

На якомусь лисому пагорбі носії, уздрівши Нгвуна, загрозово загукали:

— Куна мунту! (Нікчема!)

Павел прикмітив, як двоє з них поскидали на траву ноші й сіли відпочивати. Цей несвоєчасний привал здався йому дуже підозрілий. Тим паче, що одним з двох був Капоко.

— Чого це ви раптом розсілися? — спитав, дійшовши до них, Павел.

Негри мовчали.

— Причікують Нгвуна, гамба! — замість них відповів Домбо.

В очах у молодих тубільців палав вогонь гніву. Зведені докупі брови не провіщали нічого доброго.

— Рушайте! — наказав їм Павел. — Я тут керівник — і все вирішую тільки я!

Капоко зіщулив очі й невдоволено пробурчав:

— Нгвуно йде за нами. Ми не хочемо його. Він — мотоко!

Потім пильно подививсь назад, і обличчя йому пересудомилося гнівом.

Нгвуно вже підходив. Утупивши очі вперед, трохи нахилившись, благально вимахуючи списом, він, здавалось, насилу переставляв ноги.

У двох негрів, мов у пропасниці, тремтіли руки, обличчя палали жагою помсти.

— Рушайте! — суворо наказав Павел.

Капоко, побачивши, як Павлова рука намагає в кобурі пістолет, кивнув до товариша. Побравши ноші на голови, вони швидко подались уперед.

Нгвуно підступився ще ближче, і з грудей йому вихопилось болісне виття. Метнувшись услід товаришам, він перепинився й упав долілиць. Але тубільці немов не чули нічого й крокували мовчазні та грізні.

Розпачливий Нгвунів зойк розтопив Павлове серце.

— Слухай, друже, — звернувся він до негрєняти. — Давай приймемо назад цього бідолашного Нгвуна, га? З нього ще буде добра людина...

— Що каже гамба! — здивувався Домбо. Павел послав його до Капока та Гами.

Скориставшись з першого перепочинку, малий довго щось шепотів носіям. А ті мовчки слухали та тільки сопли.

Домбо повернувся до географа:

— Не хочуть вони Нгвуна. Якщо Бенгас про це дізнається, то повбиватиме всіх! Нгвуно — лихий, ворог, Нгвуно збирався вбивай доброго білого!

Капоко з Гамою, посідавши навпочіпки неподалік, жували цукрову тростину й похмуро слухали, як Домбо переказує географові їхню відповідь.

Сонце стало на вечірньому прузї. Впоперек стежки лягли тіні. Павел заходився видивлятися місяця для ночівлі.

V

Довгаста долина поміж слюдяними зсувами невисоких гірських схилів, поточених бурхливими течіями, тонула в синіх присмерках. Цією долиною колись біг потічок, а тепер вода геть висохла. Тільки в ковбанях лишився смердючий мул. Шерхотїла перепалена трава. Листя на деревах узялось міддю. По той бік річища росли верби. Павел подумав, що там має бути джерело. Раптом заволав Домбо:

— Лібата, гамба!

— Лібата? — перепитав Павел і розглянувся навсебіч.

— Дивись між слюдяні скелї! Там лібата! — показав Домбо.

Географ підніс до очей бінокль. І справді, серед лискучих осипів слюди стримїли ожереди тубільних хаток. На картї ж у цьому місці не було жодної позначки. Але факт лишався фактом. Капоко з Гамою подались на розвідини й за годину повернулись. Лібата залишена. В

ній нема ані живої душі. Все позаростало бур'яном. Тільки ящірки та отруйні змії сичать у оселях. Посеред лібати стоїть якась дивна хатинка з чудернацьким дахом, не схожа на тутешні. Гама заглядав у хатину. Стіни всередині побіловано глеєм, і на двох паколах перекладена якась дошка. З усього видно, що в хатині жила біла людина.

Павел слухав, затамувавши подих. «Хатина не з круглим дахом, — думав він. — Побілована всередині глеєм... Дошка на паколах — то, певно ж, стіл!»

Він глянув крізь лупу на карту в табакерці. Потім міліметровою лінійкою визначив відстань до цієї долини. Звідси до країни гаубау лишалося зо п'ять днів ходи.

Тубільне селище й насправді було залишене. Хатини губилися серед густого чагарника, колючок, папороті та випаленої на сонці трави. Громадський будиночок згорів. Обіч згарища стояла невеличка чотирикутна споруда з великою стріхою, навколо плотик. Павел прочинив двері, заглянув усередину — й ураз відсахнувся. Звідти війнуло важким сопухом плісняви, розпареної шкіри та зіпсованих харчів. Стіл на двох убитих у долівку ніжках узявся зеленою цвіллю.

Швидко смеркало. В густих папоротях шаруділо гадюччя, було небезпечно затримуватись тут, і Павел вийшов надвір, поклавши собі роздивитись хатину вранці.

На околиці, біля чималої й досить ще міцної оселі, певно, вождевої або чаклунової, негри вже розіклали багаття.

Павел сів на повалене бурею дерево. Домбо розподіляв харчі. Хлопці тримали в руках по два батати, по коржикові печеного таро, по п'ять кукурудзяних зерняток на банановому листку та по дрібці солі. Простягнувши географові його пайку, негренья вместились поруч і заходилося смачно вмінати вечерю. Тільки Камбела й досі тупцяв біля кошків, зазірав у шкіряні міхи, перекладав бурдюки з водою. Певно, щось шукав. Нарешті, пересвідчившись, що в клунках не залишилося вже ані крихти потравки, Кембела сів і заходився сам собі бурмотіти під ніс. Тубільці кинули їсти і вступились у нього. Дехто сердито шкіривсь, інші понахиляли голови додолу. Павел приставив до жару кухлик і грів на чай окріп, потаємці стежачи за тим, що відбувається в таборі.

Заваривши нарешті трунок у шкаралупині кокосового горіха, він постеріг, як Камбела раптом схопивсь на ноги, взяв маленький кошечок і заходився забирати в кожного тубільця по печеному батату, шматочку таро та дві кукурудзини.

Обійшовши таким чином усіх, старий відлупив півкоржа свого таро й укинув у кошик разом з обома своїми бататами та всіма кукурудзяними зернинами.

«Що це вони роблять? Збирають їжу бідоласі Нгвунові? — подумав собі географ. — Нарешті таки зглянулись над нещасним хлопцем!» Правда, Нгвуна вже давненько не видно, не чути останнім часом і його скигління, але хлопці, мабуть, таки десь надибали свого колишнього товариша... Цієї миті Камбела перестрибнув через вогнище й поставив кошик біля Павла.

— Навіщо ти забрав харчі в хлопців? — підозріливо спитав Павел. — Для кого це ви скинулись?

Камбела розгубився й почав щось на мигах пояснювати. Носії стежили за розмовою, мляво ворущачи щелепами.

— Нащо Камбела позабирав у носіїв харчі? — обернувся Павел до Домба.

Негренья відповіло не зразу. Воно всміхнулося, кліпнуло оченятами й зиркнуло на батька.

— Говори ж бо! — настирався Павел.

— Гамба голодний, — відповів Домбо й показав рукою на рот. — Гамба не має батати! Гамба не буде наїстись. А гамба не повинен мати голод! Може мати голод тамо-тамо, Ка-поко, Онда, Домбо!..

— Чия це вигадка? — обурився Павел.

— Тамо-тамо, — визнав хлопчик. — Плантатори так робити. Спочатку їдять плантатори, потім руді собаки, а якщо залишається — дають чорним людям. Так каже тамо-тамо. Тамо-тамо трохи їсти, трохи воду пити. І Капоко трохи їсти. І Онда трохи їсти. Треба багато їсти гамбі!

Павел наказав Камбелі негайно пороздавати харчі назад.

— Я не плантатор, — промовив він. — То — лихі білі. Я не португалець. Усі люди тут мають бути добре нагодовані. А коли забракне їжі, то голодуватимемо всі однаково. Харчі й воду треба ділити нарівно!

Негри уважно слухали його слова. А Домбо перекладав довго, певно, додавав і від себе дешицю, бо, коли кінчив, тубільці похапалися з місць, залементували й заходились шанобливо приставляти списи до чола.

— Гамба добрий! Гамба добрий! — вигукували вони. — Добрий білий! Добрий білий!

І аж тоді повсідалися на місця й так тернули спроголоду щелепами, що за секунду від вечері тільки згадка залишилася.

VI

Ніч спав, як не спав, Павел прокинувся, ще й не свінуло добре. Носії сопли на всі сопілки, порозкидавшись на полах. Капоко вартував біля дверей. Вогонь уже згас — і попіл охолов. Камбела куняв біля ватри навсидячки, спершись на стіну й закусивши кутніми зубами свою очеретяну люльку. Домбо хріп із напівроззявленим ротом, за звичкою, тримаючи руку на кобурі пістолета.

Павел потихеньку підвівся, вибрався з хатини й поманив Капока рукою, аби йшов слідом за ним. Швидко розвиднялось. На сході зайнялося півнеба. Спалахнула на траві вранішня роса. Війнуло торішнім листям, пріллю та зеленню. Стежка, що в'юнилася від оселі до оселі, позаростала цупким бур'яном та коренищами.

Підійшли до прямокутної хати. Павел торкнув двері прикладом карабіна. Всередині було вогко й темно, довелося засвітити смолоскип. Велика гадюка зашаруділа й лінкувато поповзла Балканову поміж ноги. Капоко одним ударом розчавив їй голову. Павел увійшов до пустки, негр за ним. Тут, як і звечора, тхнуло пріллю й тухляками. Піднявши смолоскип, географ обстежив стіни, стелю, підлогу, вішалку та стіл. Мешканці не залишили по собі ніяких слідів. Тільки стільниця була геть поцюкана ножем. Не знайшовши нічого цікавого, Павел уже лаштувався виходити на свіже повітря, як раптом кинув оком на середню соху. Смолоскип у руці йому затремтів. На стовпі з абияк обдертою корою ледь виднілися літери. Павел присвітив ближче і зблід. Він не йняв віри власним очам. Прокліпавшись, придивився знову.

«Слов'янські літери! — мало не гукнув він на всю хату. — Невже це правда?..» На темній шерхкій поверхні сохи ясно вимальовувались літери «а», «Д», «Ч». Далі соха була обстругана.

«Слов'янин у центрі Африки... — подумав собі географ. — Хто це може бути?»

У пам'яті зринули імена відомих мандрівників Токальського та Юнкера. Але перший досліджував басейн ріки Конго, а другий дістався до Танганьїки, проминув озеро Вікторія й по Замбезі поплив до острова Занзібар. Записи обох російських мандрівників Балканов знав добре. Ні, вони не бували у цих місцях.

«А може, це якийсь інший, невідомий науковець мандрував із чужою експедицією?» — снувалась у голові думка. Але цю мить мерехтливе полум'я смолоскипа освітило сволок. Павлові очі мов магнітом притягло до кількох великих невправно виведених літер, і він мало не заволав од хвилювання. Достеменно ясно можна було прочитати чотири літери: «Б-а-л-к...» Тепер уже не могло бути ніякого сумніву, що тут мешкав старий Балкан. Дві останніх літери просто затерлись часом.

— Це ж його почерк! — майже простогнав Павел, хапаючи ротом повітря. — Ось: він завжди отак викаблучував велике «Б»!

Простягнувши руку, Павел, мов щось близьке й дороге серцю, поторкав тремтячими пальцями вирізані на колоді знаки. Очі йому зволожніли. З-під пучок посипалась потерть, бо дерево струхло, «І що він міг тут робити? — думав Павел. — Як потрапив у ці місця? І чому тубільці залишили селище? Куди вони подались?»

У цей час до хатини зайшов Домбо. Постерігши смуток на обличчі в Павла, він злякано забелькотав:

— Що трапилось, гамба? Гадюка покусай гамбу?

Павел заперечливо похитав головою.

— Ні, друже, — насилу вимовив він; голос йому тремтів і зривався. — Я щось знайшов тут. Дуже дороге для мене! У цій хатині жив мій тамо-тамо. Ось оці літери написано його власною рукою!..

Домбо вдививсь, але, нічого не второпавши, стенив плечима. Він знову блимнув на географа й аж рота роззявив, його лагідний, завжди такий врівноважений і незворушний гамба уривчато й схвильовано дихав, уста йому пересмикувались, очі зтягло сльозою, а обличчя — обличчя сяяло щасливою усмішкою!

— Так, усе підтверджується! — сам собі буркотів Павел. — Легенди немає ніякої. А я й досі не вірив Гонсалві! Ось уже й перші справжні сліди... Тут мешкав мій батько!..

Махнувши нетерпляче на двері, він гукнув:

— Даваймо рушати! Мерщій! Гонсалві казав правду!

Вихопившись надвір, Павел раптом зупинився й замислено глянув на хатину. Потопаючи в заростях височенної, пожовклої від посухи папороті, вкрита почорнілою банановою стріхою, оця облуплена та обдерта хижка тепер здавалась йому рідною хатою. Адже ж у ній жив його батько — старий вигнанець Балкан!..

Павел підступив крок, поторкав старі сиві бантини, порохняве бананове листя стріхи, тихенько причинив очеретяні дверцята, вшиті бамбуком, і навшпинячки пішов геть. На душі йому стало радісно й легко, а в очах заблищали щасливі сльози. Люба стара пустко!

Валка розтяглась попід слюдяними зсувами. Сонце вже зранку дошкуляло. Сліпучо яскріли в його променях лискучі пластинки слюди, немов у тропіках випав сніг. На закруті Павел ще раз оглянувся. Облишене селище нагадувало занедбаний цвинтар. Поміж гарних бананових крон і заростів папороті визирали побляклі стріхи пусток. А ген під пальмою, мов під широчезною парасолькою, перехнябилась батьківська хатина. Зітхнувши, Павел подався наздоганяти носіїв. Раптом зупинився й затулився від сонця рукою. Десь там удалині немов заворушилась темна цяточка. Павел підніс до очей бінокль і розгледів скощавілу Нгвунову постать. Молодий негр, виявляється, й сю ніч ночував десь поблизу.

РОЗДІЛ ТРИНАДЦЯТИЙ

Віч-на-віч із голодною смертю. Отруйна зама. Нарешті сліди! Напад лютого гну. Леви влаштовують облогу. Камбелу поранено. Вогняна завіса. Приборкання хижаків. Термітне селище

I

За три дні мандрівники увійшли в савану. Над тропічним степом повітря палахкотіло, мов над розпеченим черенем. Лець повівав західний вітерець. Хвилювалися густі трави степу, жовті й сухі, як солома. В повітрі чувся якийсь невпинний шерхіт і лускіт, неначе то зграї сарани працювали міцними щелепами. Стежина в'їлась у щільну стіну слонячої трави, в якій сховався б і вершник. Люди йшли ніби глибокою ущелиною. Подекуди над рівниною здіймались плескати пагорби. Не було й помину соковитої весняної рослинності, оксамитових морогів та лук, ядучо-зелених боліт, кришталевиx джерел та пухнастого моря очеретяних волотків. Жовтавим згарищем розлігся неозорий тропічний степ, де-не-де покроплений смарагдами стійкої до посухи мімози. Мандрівникам здавалося, наче вони пливуть якимось казковим сухим океаном, безмежним і пустельним. Тільки вряди-годи над трав'яним безмір'ям майне проти сонця яскраво-червона пір'їна, спалахне зірочкою слюдяна пластинка або вирине чорне, мов дьоготь, вищереене обличчя негра з кумедною зачіскою й знову зникне у хвилях рудого моря. Інколи обіч стежки здіймалась угору самітниця пальма дум, перетинали дорогу тамаринди й колючі кущі акацій, або плуталось попід ногами довге соковите листя вельвічії.

Над сухою травою з вереском ширяли священні яструби-фіглярі, а стежиною, почувши людські кроки, врізнобіч тікали отруйні змії та мурав'їди з довжелезними, наче хоботи, писками.

Розпечений порох обпікав неграм п'яти.

Капоко, прудконогий і невтомний, ще й досі вів перед. За ним перевальцем плентались інші носії, залишаючи по собі хмару куряви, яку вітер похапцем односив убік.

Обмотавши капелюх банановим листом, Павел човгав позаду, розхристаний, облитий потом. Він задумливо дивився на безмежну савану, зупинявся на лисих пагорбах, стежив за польотом фіглярів. І хоч перед очима пропливали дивні, небачені досі картини, думка його снувалася ввесь час навколо спустілої хатинки в тубільному селищі та отих кострубятих літер. Тепер не могло вже бути ані найменшого сумніву в тому, що біла людина, про яку ходять перекази серед навколишніх племен, — не хто інший, як його рідний батько.

Що з ним сталося? Як пощастило йому вислизнути з пожадливих пазурів шукачів діамантів? Як потрапив він до племені гаубау?..

Павел ні на мить не міг заспокоїтись. Перед очима увесь час маячили вирізані на сволоці літери, й серце сповнював радісний трепет: батько таки живий, він, Павел, уже став на певний слід.

За ці три дні Нгвуно з'явивсь удалині лише раз, і відтоді його вже не бачили. Власне, про нього ніхто й не згадував. Інше почуття, дужче за жадобу помсти, ятрило тепер тубільців, змушуючи пантрувати на всі

боки: голод. Якщо протягом доби чи двох не пощастить добути поживки, то ніхто не зможе далі й кроку ступити. А поблизу не було й сліду людської оселі.

У шкіряних міхах лишилось з десяток кокосових горіхів, які, за Павловим наказом, ніхто не мав права брати: недоторканий запас. Вода бовталась лише в одному бурдюку, та й тієї було десь на півдня.

Єдиний рятунок — уполювати щось. Через те Павел часто зупинявся і з біноклем у руках оглядав безмежну савану. Ген удаліні видно зелені довгасті плями боліт. Але за весь час ніде не майнула в сухій траві темно-сива спина носорога або довга шия страуса, не блимнула, задерши голову догори, прудконога смугаста зебра, білогривий гну чи бодай антилопа або орикса. Від самого ранку не перебіг стежину навіть нужденний заєць. Немилосердне сонце та спрага давно вже попроганяли звідси дичину. Тварини переселились туди, де йшли дощі.

Павла чимдалі дужче охоплювала тривога. Проте він намагався опанувати себе й не виявляти перед іншими похмурого настрою. Часом підступав розпач, але Балканов умить розганяв чорні думки, мов докучливі мухи.

«Людина повинна бути смілива й стійка і в найтяжчі хвилини! Ніколи не треба занепадати духом!» — сам себе підбадьорював географ.

І знову брав у руки бінокль...

Коли сонце трохи підбилось над обрієм, Павел помітив далеко попереду зелений гайочок. А щойно його стало видно простим оком, негри радісно загорлали й завимахували руками. За дві години вони вже сиділи навколо невеликого джерела з чистою прозорою водою, в яку з усіх боків зазирали очерети, плакучі верби з довгими розпущеними косами і навіть кілька смоков, рясно всипаних ясно-червоними, терпкими, наче кисліці, плодами. Обіч розчепірили парасольки дві самітниць пальми. Справжня оаза! Колись візантійські імператори, щоб якнайшвидше згубити людину, висилали її до оаз. Атож, пещеним царедворцям таке місце, можливо, й здавалося страшнішим за каторгу, але для подорожнього, котрий днями мріяв про ковток води, оаза була порятунком.

Під час відпочинку Павел знову застеріг Домба:

— До кокосових горіхів щоб ніхто й не доторкнувся. Пошукаємо дичини або плодів.

Домбо не відповів, а просто мовчки пересів до самих міхів з горіхами. Боявся, щоб виголодані хлопці не розхапали їх, не питаючи на те дозволу. А тим часом тубільці, повмощавшись у холодку під плакучими вербами, про щось змагалися. Дехто крадькома позирав на горіхи, інші мовчали, похнюпивши голови, розгублені й пригнічені.

Капоко запропонував піти на полювання. Але Гама гадав, що краще пошукати «мавпячого хліба» — плодів баобаба. Лія заперечив йому, мовляв, плоди ті вже давно перестигли й пообпадали. Камбела увесь час сидів спершись спиною об дерево. Вилиці йому випнулось, очі глибоко позападали. Тільки чорні зіниці жваво бігали. Допаливши люльку, він підійшов до сина й щось шепнув йому на вухо.

Домбо мовчки вислухав його, а тоді зірвався на рівні ноги й гукнув Павлові:

— Тамо-тамо каже: давайте викопати корені зами!

— Зами? — здивувався географ. — Та в неї ж бульби отруйні!

— Ні, гамба, їх можна їж печені! Тільки сирі отруйні.

— А де ж узяти тієї зами?

— Пошукаємо! У такі місця зама росте.

Очевидно, Камбелина пропозиція не дуже захопила Балканова, бо зморшки на чолі йому не розгладились. Він нічого не відповів. Тільки вставив нову обойму в карабін і перевірів, чи не забруднилась цівка. Потім неквапним кроком подався в очерети й добру годину блукав там. Вилізши на лисий горб, довго дививсь удалину. Над саваною люто свистів суховій, кидаючи в обличчя жмені жару.

Коли Павел повернувся до оази, очі в Капока збуджено блищали. Певно, знову приборкував котрогось із своїх непокірних друзів.

— Рушаймо полювати! — запропонував Павел. — Біля речей залишимо Камбелу. Розподілимось на три групи.

Слухаючи уважно, Капоко жував у білих блискучих зубах тоненьку стеблинку цукрової тростини і обмірковував кожне Павлове слово.

— Згода? — запитав у нього Павел.

— Гарзд! — погодивсь Капоко.

Вирушили трьома напрямками. Павел, Домбо, Гама, Капоко й ще один юнак, клишоногий та натоптуваний, подались на захід, проти вітру. Негри побрали з собою списи та луки. Лише в Капока, крім

списа, був ще й асагей з гарпуном, пристосований до полювання на слонів.

За якихось півліги від оази мисливці натрапили на пересохле річище. Дно було вкрите густим та в'язким мулом. Не переходячи на той бік, Капоко мовчки подався понад берегом. Але кроків за сто зненацька зупинився й зійшов у річище. Гострий пташиний зір не зрадив його. У мулі відбилися дві пари ратиць. На колючках узбережних чагарів майоріли на вітрі пасма довгої білої волосіні. Знявши кілька пасом, Капоко щодуху майнув наздоганяти своїх, вимахуючи списом. Павел з неграми зупинились.

— Гамба, гну! — зводячи подих, вигукнув Капоко. — Білогриві гну! Аді гну щойно були тут!

— Гну? — здивувався Павел. — Може, носороги?

— Білогриві гну! — стояв на своєму негр, показуючи волосінь. — Таку білу гриву має тільки гну.

Павел швидко попрямував крізь чагарі у бік акацій і підніс до очей бінокль. Доки сягав погляд, лише перепалена суховіями трава грала хвилями під вітром. Сонце кидалося жаром, гарячий подих повітря смалив обличчя й руки. Савана гула й стогнала. Непорушне лишалось тільки кругле громаддя баобабів та хлібних дерев, що подекуди росли на рівнині. Але Павел невтомно водив біноклем. З сусіднього куща, сховавши голову в листі, пильно п'явсь очима вдалину Капоко.

— Бачу! — раптом прохопивсь Павел і немов застиг на місці. Тільки від хвилювання закліпав очима. — Домбо!

Негренья підбігло й шугонуло під акацію:

— Що сказав гамба?

— Кажу: бачу гну! Вони рухаються в наш бік!

Домбо переклав його слова неграм. Але Капоко вже й неозброєним оком помітив дичину.

— Шукають води! — гукнув він. — Давайте заляжемо біля скелі!

І Капоко швидко з'їхав униз і дременував до скелі. Слідом побігла й решта тубільців. Павел, трохи відставши, швидко набивав карабін.

Руда, поточена дощами та часом скеля химерним обеліском здіймалась на самісінькому березі пересохлої течії. Біля подошви скелі й справді стояла здорова калюжа позеленілої води, вкритої жабуриням. Понад водою росли пальми та маки й мили зелені коси

плакучої верби. Очевидно, саме їх прикмітив Капоко, висловивши припущення, що тварини йдуть на водопій.

Капоко, легкий і спритний, мов пантера, зіп'явся на стрімкий берег, пошивсь у кущі й рукою показав товаришам, де кому зайняти позицію.

Визначивши на око відстань, Павел улігся, взяв карабін напоготові й нетерпляче заходивсь чекати тварин.

А гну підходили обережно, часто зупинялись, нашорошивши вуха, підіймали голови вгору й нюшили повітря. Тільки хвости в них з великими віхтями довгої білої волосіні нервово стьобали боки.

Кроків за п'ятсот від скелі обидві тварини знову зупинились. Тепер їх уже можна було роздивитись. Одна з них видавалась більшою — певно, бугай, менша мала недорозвинені ріжки й куценьку білу гривку. Бугай вийшов уперед, крутячи головою з боку на бік, і, роздуваючи ніздрі, нюшив повітря.

Мисливці позавмирили. Тятиви луків аж бриніли. Павел стискав карабін спітнілими долонями, примруживши ліве око, а правим пильно стежив за твариною крізь щілину прицільної планки. Ще метрів двісті... Затамувавши подих, Балканов натне на спусковий гачок. Бахнув постріл, за ним другий. Білогривий гну на мить остовпів, неначе здивований, потім повітря здригнулось від дикого ревіння. Бугай шалено підстрибнув і волохатим клубком покотивсь у траву. Друга тварина кинулась галопом до свого забитого товариша. Люто пирхаючи, вона підступила, понюшила кров, стрибнула вбік і шалено заревла. З-під ратиць їй полетів порох та сухе бадилля.

Негри лежали в кущах, затамувавши подих. Вони добре знали, що немає в савані небезпечнішого звіра, як розлючений гну. А надто страшний він, коли поранений або коли внюшить кров свого товариша.

Павел не ворухивсь. Приклад усе міцніше впивався йому в плече. Капоко ще нижче нахилився і до луцання напнув тятиву. Тепер кожна куля й кожна стріла повинна влучити в ціль. Кожен промах дорівнюватиме смерті.

Раптом очманіла тварина з жахливим ревінням метнулась уперед. Грива гну, біла, мов шовк, майоріла на вітрі й блищала проти сонця, серпаті роги відбивали проміння, мов поліровані, земля стугоніла під ратицями. Три постріли, три кулі зустріли тварину здаля, але вона навіть не здригнулась. Павел, не втрачаючи самовладання, швидко заганяв новий набій. Нестямна й украй злютована тварина була вже

кроків за п'ятдесят від мисливців. Ще один постріл... Куля, очевидно, таки обпекла гну, бо він раптом хитнувся убік, але втримався на ногах і приготувався до нової атаки. Цю мить Капоко випростався, мов туга пружина, й метнувся уперед, тримаючи в правиці асагей. Розлютований гну кинувся на нього, але молодий мисливець спритно відсахнувся. Спалахнуло проти сонця металеве вістря асагея й разом з половиною держака пірнуло в черево тварини. Нове ревіння сповнило савану, потім раптом урвалося, гну захрипів і ноги йому підломились.

На кілька секунд запала напружена тиша. Тубільці поприкипали очима до пораненої тварини, що лежала в траві. Ніхто не наважувався поворухнутись. Нарешті Капоко звівся на лікті й підповз ближче, хоча й так лежав од гну кроків за п'ять.

— Гну вбитий! — радісно вигукнув він.

Всі посхоплювались.

— Гну комі! (Гну вбитий!) — заволав Гама.

— Вогненний лук убив гну! — кричав Лія.

Павел відітхнув і поклав карабін на траву. Втер з чола піт. Потім сів на березі й з насолодою запалив цигарку.

Забита тварина й справді була самиця білогривого гну. Роги, на відміну од гну-бугая, мала недорозвинені, хряпи затулялись волохатими клапанцями. Три кулі поцілили її, а Капоків асагей, власне, добив, нанісши смертельну рану в черево, звідки цебеніла чорна кров.

Бугай був значно більший, добре вгодований, з великими шабlistими рогами та гарною сріблястою гривовою. Обидві кулі влучили йому просто в череп.

За якусь годину на ватрі біля джерела вже смажились чималі кусні свіжини. Негри нетерпляче никали понад вогнищем і співали: «Маємо м'ясо! Тепер будемо ситі цілі п'ять днів!»

Експедицію було врятовано від голодної смерті. Найкраще засмажені окости, загортаючи в бананове листя, Домбо ховав у міхи, решту роздавав хлопцям.

Давно вже мандрівникам не доводилось ласувати таким багатим обідом.

На третій день після цієї пригоди подорожнім знову трапилось бистроводе джерельце. Тут вони й заночували.

Чисте небо мерехтіло зорями. Тихо жебоніли очерети під свіжим нічним вітерцем. Над саваною навис сонний морок. Навколо намету поснули, де попадали, носії. Тільки біля вогнища сидів, спершись на карабін, Домбо. Сон свинцем наливав йому повіки, й, щоб не заснути, негренья раз у раз припікало собі руку жаринкою, наслухаючи й удивляючись у морок. Кінець кінцем сон таки здолав його. Але щойно склепив Домбо повіки, як підозріле шарудіння в очеретах мов пружиною звело його на ноги. Тонкий слух упіймав тихеньке луцання гілочок і чиїсь закрадливі кроки.

З-за обрію спроквола викочувався жовтавий клубок місяця, і його мерехтливі промені заглядали у видолок, оточений з усіх боків таємничою стіною лісу. Блиснула срібляста смуга струмка. Домбо наслухав. Знову щось зашаруділо, стиха луснула гілочка, волотки очерету гойднулись і закивали. Домбо напружив зір. Йому вже було ясно, що понад течією, порослою очеретом та папороттю, скрадається непроханий гість.

Підійшовши навшпиньки до намету, Домбо нахилився і термоснув географа.

— Гамба, прокидай! — пошепки погукав він, але Павел тільки перевернувся на другий бік і знову захріп.

Негренья заповзло всередину н почало торсати його, потихеньку гукаючи в самісіньке вухо:

— Гамба, розбудись! В очереті людина!

Павел розплющив очі. Спочатку подумав, що бачить сон, але уздрівши на тлі вогнища обриси негренья, враз прочумався й вихопив у хлопця з рук рушницю.

— Яка людина? Ти бачив її?

— Не бачив, — знизав плечима Домбо. — Чув крок!

Павел вихопивсь надвір, заліг за стовбуром найближчої верби й уп'явся очима в очерети. Місяць уже підбився над далеким узгір'ям. Домбо лежав біля намету з пістолетом у руці. Трохи згодом гойднулись вершечки папороті, кивнув волотками очерет і знову зашаруділо, неначе хто повз на череві.

За два кроки від верби спав, плямкаючи уві сні, Капоко. Павел поторкав його за ногу. Капоко сіпнувся, вирячив знестямки очі, але,

уздрівши «вогнений лук», ухопив свою зброю й поповз поміж деревами. Раптом з густої папороті над струмком виринула волохата голова. Проти місяця спалахнули фосфорним сяйвом двоє хижих очей.

— Лев! — прошепотів географ, і по спині йому побігли мурашки.

— Кумба! — озвався тихо Капоко й змінно спис на асагей.

Волохата голова знову зникла. Минуло кілька секунд. Павел боявся навіть дихнути. Раптом Капоко постеріг хижака між темними косами верби. Але не встиг навіть замахнутись асагеєм, як лев немов розчинивсь у пільмі. Засмажені шматки м'яса, порозвішувані на ніч на гілляках, сповнювали повітря солодкими пахощами. Вони й привабили сюди хижака. Капоко, поклавши асагей, припав вухом до землі. І саме цю мить лев, непомітно, з котячою спритністю переплигнув струмочок і опинився позаду мисливців. А четверо очей до болю впинались у темряву, даремно вишукуючи ворога там, де його вже не було. Вітер ущух, і жоден пухнастий волоток очерету не ворухився. Тепер хижак пантрував з-поза стовбура грубої верби. Його величезне тіло зібгалось у рудий клубок. Тільки очі в того клубка горіли, втупившись у печене м'ясо.

Капоко був досвідчений мисливець і добре знав норів «кумби». Він обернувся й почав пильно досліджувати кожен крок навколо, й не помилився. Величезний кумба, зібгавшись та граючи кожним м'язом могутнього тіла, приготувався до стрибка... Капоко щосили метнув асагей. Вістря тьмяно блимнуло проти місяця, й люте ревіння розпанахало нічну тишу. Павел заціпенів, йому аж подих перехопило: просто на нього вищерилася жахлива пащека, тріпонулась могутня грива й нестямно спалахнули хижі очі... Гримнув лункий постріл...

Потім усе відбувалося з блискавичною швидкістю. На хижака з усіх боків полетіло десятків списів та стріл, знявся дикий лемент. Павел майже впритул вистрілив удруге. Домбо відбіг назад, стрельнув і впав на землю. Капоко опинився мало не під ногами в пораненого хижака, та раптом чорним клубком відлетів убік, метнувсь уперед, і його довгий спис уп'явся у пащеку левові. Звір несамовито загарчав, покотивсь додолу, здіймаючи хмару куряви, потім раптом заскавчав і потроху зовсім стих.

Павел обтер з виду піт і відкинув назад пасмо чуба, яке лізло у вічі. Лев лежав на траві нерухомо, з ніздрів йому бігла кров. За два кроки від лева метався на землі котрийсь з тубільців. Підійшовши ближче,

Павел повернув тубільця горілиць, присвітив сірником і мало не скрикнув: то був Камбела. Негр ухопивсь обіруч за живіт, але крізь пальці струмила кров.

— Капоко, унда-ба! (Капоко, йди сюди!) — вигукнув географ.

Хлопець підбіг, обтрушуючись від сухого листя та колючок. Угледівши пораненого, він нахилився, притулив вухо йому до грудей і глянув на географа, махаючи рукою, мовляв, старий негр не помер. Наказавши Капокові притиснути рану рукою, Павел засвітив ліхтар. Обличчя в Камбелі пересудомилось від болю й страшенно посіріло. Лев'ячі зуби таки глибоко ввіп'ялись йому в живіт і видерли чималий шмат м'яса.

— Домбо, швидше сюди нашу аптечку! — наказав географ.

Негрня шугнуло в намет, ухопило торбу й піднесло Павлові. Той махнув рукою — тримайся осторонь. Потім, діставши вати, бинта й марлі, заходивсь промивати рану, але спирт обпікав живу тканину, й Камбела аж заверещав од болю. Почувши батьків голос, Домбо здригнувся, чимдуж кинувся до нього й заголосив:

— Мій тамо-тамо!.. Тамо-тамо помер!.. Домбо не має більше тамо-тамо!..

Сльози котилися з очей негрняти. Тубільці поставали півколом і злякано вдивлялись у Камбелу. Домбо побивавсь і стогнав біля намету. Павел співчутливо дививсь на пораненого: білий бинт швидко червонів.

— Камбело, друже, не бійся!.. Рана не глибока... Загоїться... А кумбу ми вбили!..

Старий якийсь час прислухався, потім поворушив губами, але не спромігся й слова вимовити, а тоді знову застогнав, скривився від болю, в грудях йому клетотіло. Домбо підповз до батька, потер зворотним боком долоні його коліно й утупився в чорні волохаті груди, що то здіймались, то спадали. Він, здається, переконався, що тамо-тамо живий, і хутко витер слези.

До пораненого знову підійшли тубільці. Кожен тримав у руці зламану навпіл паличку й жменю землі. Очевидно, лаштувались чаклувати. Тільки Гама серед них не було. Він у цей час ховався поза кущами й щось пантрував. Ніхто й не помітив, як пружно випросталось його тіло, вістря асагея блиснуло сріблом, прокреслило в повітрі дугу й дзвінко брязнуло об землю. Почулось глухе гарчання.

Промайнула тінь, довге гнучке тіло розтяглось на землі, потім зібгалось клубком і одним стрибком опинилось у хащах папороті.

— Кумба наба! (Лєвова жінка!) — гаркнув Гама, підбіг до намету, схопив спис і пошпурив його в хащі.

Тільки тепер люди збагнули, що доки вони стояли навколо Камбели, в тіні пантрувала левиця. Хлопці з криком побігли до Гама. Стріли осами задзижчали в п'їтмі. Брязнули списи. Павел двічі навмання бабахнув у папороть, але звідти ніщо не озвалось. Левиця немов крізь землю провалилася. Тубільці знову походились до вогнища. Під вербою глухо стогнав Камбела. Домбо скрутивсь поруч нього калачиком і тужливо попхикував.

III

А за два дні мандрівників знову чекало випробування.

Вони просувались вузькою стежиною, мов тісним ровом. Навколо безмежним морем хвилювалася слоняча трава. Гама з Лією вели попід руки Камбелу. Від утрати крові старий геть охляв, обличчя йому змарніло, очі позападали ще глибше. Він насилу-силу переставляв мляві, неслухняні ноги. Решта носіїв трималась попереду. Хлопці знову про щось між собою сперечалися, раз у раз згадуючи ім'я Нгвуна. За ці дні Нгвуно тільки двічі з'являвся вдалині. Він невідступно слідкував за ними. Ніхто не відав, що він їсть, де ночує, як йому щастить уникати лютих хижаків.

Павел Балканов з завмиранням у серці чекав дня, коли нарешті ступить на землю гаубау. Інколи його охоплював сумнів — чи застане батька живого? Каральні загони гвалтом нищили всіх, хто не підкорявсь колоніальним властям...

За далеким узгір'ям сідало сонце. Небо на заході зайнялось червоною загравою. Повіяв вечірній вітерець. Хлопці повтихали. Тільки Капоко співав якоїсь пісні, його хрипкий, але дужий голос тремтів од хвилювання.

Несподівано Капоко замовк й понюшив повітря, мов той білогривий ги у. Озирнувся назад і знову почав нюшити. Потім збіг на лису могилку, звівсь навшпинячки й довго дививсь удалину, звідки віяв вітер. Постоявши секунду-другу, він застромив палець у рот,

пронизливо свиснув кілька разів і заходився вимахувати списом. Носії чимдуж поспішили до нього й скупчились на вершечку горба. Капоко про щось голосно й схвильовано кричав, нюшив повітря й кудись показував рукою. Все це не провіщало нічого доброго.

Раптом негри збігли з могилки врозтіч, а Капоко підступив до географа, який щойно приплентавсь.

— Має гамба шипучі палички? — поквапливо спитав негр.

— Маю, Капоко! — здивовано відповів Павел. — Дати тобі?

Можливо, тубілець не второпав географових слів, бо знову випнув шию і почав по-собачому нюшити вітер.

— Суне баум-ба! — схвильовано промовив Капоко, не зводячи очей з обрію. — Трава зайнялась! Люди погорять! Гамба згорить! Погано, гамба!

— Пожежа! — Павел і собі заходився принохуватись.

А в повітрі й справді засмерділо горілою соломою та паленою землею. Обрій повільно запинало темно-попелястою хмарою. Капоко схопив сірники з Павлових рук, збіг додолу й у трьох місцях підпалив пересохлу траву. Вогонь схопився в одну мить, трава затріщала, й чорний дим шугнув понад землю. Вітер подужчав. Полум'я звивалось червоними омахами, сичало гадом і жерло траву. За якихось півгодини вигорів великий круглий простір. Над обсмаленим степом синім павутинням повис дим. Негри знову збігли на могилу. Павел та Домбо подалися слідком. Тепер уже було добре видно, як на небоколі мерехтить величезна кривава смуга, що часом яснішала, а часом ставала брудно-чорною.

Негри з тривогою дивились у той бік і квапно лаштували луки. Ген біля обрію вже видно й омахи полум'я. Над самою землею важкою градовою хмарою клубочивсь дим. Повітря прогіркло кіптявою. Вітер ще подужчав, і в обличчя мандрівникам ударила перша гаряча хвиля.

Стрімко майнула над головами зграйка яструбів. Якась маленька гарна тваринка, така завбільшки як звичайний заєць, але з ратицями та носорожачим писком, несамовито тицялась в різні боки й не знала, куди подітись. Тубільці назвали її нугахою.

Смертельний канчук пожежі виганяв із савани її мешканців. Після носорога-ліліпута пробіг страус. Він гунав по твердій землі, мов добрий кінь копитами. Три до смерті перелякані гієни блискавкою перетнули випалену мандрівниками площу. П'ять молодих левів неначе

втікали від табунця смугастих зебр, а трохи осторонь земля стугоніла під чередою носорогів. Раптом з кіптяви вискочило ціле стадо струнких антилоп. Леви, нажахані й плохі, широко й споро стрибали, схожі на великих рудих кішок із підібганими хвостами. Перед шаленою стихією навіть найлютіші хижаки приборкувались і розгублено шукали порятунку. Рівнину сповнювало сумне ревіння, оглушливі сурми носорогів, лемент диких буйволів та розпачливе бекання антилоп. Усі згуки змішувались в одне безперервне жахливе виття.

Тубільці, повдягавшись на могилі, пильно стежили за кожною твариною, стискаючи в руках асагей і напнений до брину лук. Домбо пантрував з пістолетом напоготові. Павел, прикипівши щокою до приклада, грів пальцем спусковий гачок карабіна.

Короткозорий носорог наввистрибки втікав від пожежі, підкидаючи вгору важкий зад і тривожно сурмлячи. Він сунув просто на могилу, але за кілька кроків од засідки, зустрінутий десятьма стрілами, злякано заревів, сахнувсь убік і вчвал подався далі.

Слідком за носорогом на мисливців мчав величезний леопард. Охоплений панічним ляком, він уже лаштувався плигнути на вершечок могилки, але Павел вистрілив майже впритул. Куля розітнула череп, небезпечний хижак так жахливо заверещав, що всі ниць попадали на землю. Коли ж попідводили голови, леопард лежав нерухомо біля самісінької могили поряд пенька вельвічії. Це був напродиво рідкісний екземпляр, з лискучим, наче справжній шовк, хутром.

Зграї соколів, яструбів та могутніх білоголових орлів зажерливо налітали на беззахисні жертви й здіймались у повітря з напівобпеченими зміями, суходільними раками та велетенськими ящірками, які даремно намагались поповзом утекти від нищівного полум'я...

Пізньої ночі вітер вимів з неба дим. Вогонь, натрапивши на завбачливо випалену Капоком площу, обійшов кружка й загув далі. Вже не падали з неба жарини, сажа та попіл. Над спустошеною саваною висипали великі бліді зорі. Замовкли пташиний лемент і ревіння тварин. Рівнину, спотворену й непривітну, оповила тиша й задуха. Місяць задивувався згори небаченою в цих місцях чорною пустелею. На її сумному тлі, наче смолоскипи, де-не-де догоряли баобаби, самітні пальми та обрідні кощаві акації.

Тубільці поснули просто на плескатій верхівці могили. Тільки Камбела без угаву стогнав. Павел дививсь, як він карлючиться від болю, й під горло йому підкочувався теплий клубок жалю. Лагідний та послужливий тубілець прощався з життям.

Коли Домбо, виснажений пережитим, заснув, Павел підсів до старого:

— Камбела, кана бена? (Камбело, дуже болить?)

— Бена, бена, гамба! (Дуже, дуже, господарю!) — проквилив негр і обличчя йому пересудомило від болю.

— Ваке гу, Камбела! (Ти видужаєш, Камбело!) — спробував утішати пораненого Павел.

Старий глянув на нього широко розплющеними очима, в яких промайнула нездоланна жага життя, й щось квапливо зашепотів, але Павел знав лише кілька слів його рідної мови й страшенно пошкодував, що не знає більше. А малого будити не хотілось. Важка путь та небезпека на кожному кроці геть виснажили бідолашного хлопця. Він захляв і став схожий на блаженську очеретинку. Через те Павел і примушував його більше відпочивати, бо попереду ще чекало багато випробувань.

Камбела довго вовтузився й стогнав, але нарешті таки принишк. Певно, рана трохи попустила, й він заснув. Павел і собі ліг. Після пожежі не було небезпеки нічного нападу, й він вирішив не ставити вартових.

IV

— Лібата! Лібата, гамба! — озвався дружний гук.

Мандрівники вже проминули згарища й сходили в долину, що аж сяяла проти сонця — зелена, яскрава й мальовнича. Камбела не міг навіть ноги переставляти, через те Гама з Лією несли його на руках. Він ще дужче змарнів, скощавів, очі тоскно блимали, і в них поступово згасали останні іскорки життя.

Почувши радісний лемент, Павел глянув на табакерку. На карті в цьому місці не позначено жодного населеного пункту. Але ж очі не обманюють. Хижки стояли на рівенькому моріжку й здалека трохи нагадували пасіку.

Зустрічі з місцевими жителями завжди хвилюють мандрівника. Павел похапцем дістав бінокль і заходивсь оглядати місцину. В селищі чомусь не видно було й живої душі.

Тільки щось наче чорна мурашка вешталось поміж хатинками, певно ж таки людина.

Хвилин за тридцять Павел знову підніс бінокль до очей.

— Нгвуно! — раптом вигукнув він. — Нгвуно випередив нас!

— Нгвуно? — здивувався Домбо. — Чи добре дивись гамба?

— Бачу добре! Помилки не може бути!

— Гомба-гомба! (Гісна!) — презирливо засопло негренья й похопилося до хлопців.

Ті раптом збуджено зарепетували й почали вдивлятися удалину. Очі в Капока налились кров'ю. Павел наздогнав його й пішов попліч.

— Нгвуно — ваш товариш, — озвався він і допитливо скосував на молодого негра. — Він, зрештою, людина не погана. Ну, вчинив негарно, але ж тепер виправився. Подивись, як він страждає! Блукає, мов самотній гну. Прийmemo його знову до гурту, га?

Капоко зсунув докупи брови й скреготнув зубами.

— Нгвуно повинен умерти! — просичав він, — А біла» людина не дозволяє! Погано робить біла людина!..

Павел знову спробував загодити невблаганного тубільця.

— Нгвуно й так уже он скільки поневіряється. Досить з нього. Я йому пробачаю. Хлопцеві треба допомогти, й він стане добрий бана. Ось побачиш — виправиться! Нгвуно ж таки не вбив мене. Дивись — я живий і здоровий!

Капоко похмуро мовчав. Нарешті звів на географа свої розумні очі, а на виду йому застигла презирлива посмішка:

— Наш вождь мудрий, гамба! Він каже: з лихої людини не зробиш доброї!

— Нгвуно не лихий. Зіщулившись, негр просичав:

— Гомба-гомба! Він збирався вбити білу людину — друга нашого племені. Біла людина навчила нас швидко робити списи. Біла людина врятувала плем'я від ворогів. Знищила негідника Комба, який привів лихих білих у Слонячу долину. Нгвуно хотів прошити гамбу отруйною стрілою! А гамба неначе забув про це. Ні, гамба, так ми розгніваємо доброго духа!

— І всіх ви так караете? — спитав Павел.

— Усіх! — відповів хлопець. — Тільки Комбові спочатку пощастило. Бенгас прогнав його, бо Комбо нишпорив по чужих хатинах і не хотів працювати на громадських землях.

— То й добре зробили, що прогнали, — проказав Павел, але Капоко не погодився.

— Комбо повинен був умерти! — відрубав хлопець. — Бенгас зробив помилку! Залишив підлотника живим, а Комбо взяв та й пішов до лихих білих. Лихі білі дали йому гарного намиста, й він привів їх до лібати племені. Білі вбили Маванду. Через те Бенгас став сумний і побачив, що зробив помилку. Якщо не вб'ємо Нгвуна, ця гієна вчинить так само, як і Комбо!

— Нгвуно ж не злодій! — заперечив географ.

Сердито стиснувши губи. Капоко виплюнув бетелеву жуйку.

— Нгвуно — ще гірший за злодія, гамба! Його посів лихий дух.

Слова молодого тубільця були прості, але мудрі. Аж тепер Павел остаточно збагнув, чому Маванда саме Капока обрала за нареченого. Капоко виявивсь не лише хоробрим, але й розумним хлопчиною.

Носії вже підходили до селища. Нгвуна там не було й сліду. Двічі юнаки зупинялися й чекали Гаму з Лією, які вже ледве несли Камбелу. Та неподалік хатин вони несподівано рвучко звернули вбік і майнули до річки, весь час озираючись і вимахуючи списами. Павел, Капоко та Домбо дуже відстали. Помітивши оте вимахування, Домбо зупинивсь і щось на всю горлянку загукав до передніх. Гама відповів йому так само голосно.

— Чому вони втікають геть від селища? — спитав Павел.

Показуючи рукою на хатину, Домбо схвильовано вигукнув:

— Ой гамба, це не селище!

— Як то? Я на власні очі бачу хатини! Це таки лібата!

— Ні, ні, — всміхнувся Домбо. — Це лібата, але муращина! Ой, мурашки дуже, дуже кусатись!

Павел нарешті збагнув, що вони підходили до поселення термітів. Така колонія їм траплялась уперше. Чи пощастить удруге, чи ні — хто знає. І географ вирішив як слід роздивитись оте «селище», хоч тубільці й зняли лемент, застерігаючи від нерозважливого кроку. Побачивши, що Павел простує до «селища», Домбо від жаху аж очі витріщив, потім, повагавшись, таки наздогнав його й пішов поруч — не хотів лишати свого гамбу самого в таку небезпечну хвилину.

Терміти, або, як їх ще помилково називають, «білі мурашки», виділені вченими в самостійний розряд комах, живуть у тропічних районах Азії, Америки й — здебільша — Африки. Відомо понад сотню видів термітів, які різняться за своєю структурою та за будовою свого житла.

Гарні конічні фортеці, що здіймались угору на добрих три-чотири метри, зацікавили Павла оригінальною конструкцією. Він без вагань ще здалеку визначив їхніх мешканців — «войовничі» терміти. Й не помилився. Чудові багатопверхові споруди населяв саме цей різновид комах.

Кожен термітник, зведений з міцної вогнетривкої глини, гладенько вишпаруваний по околу грубим шаром жилявої штукатурки, за внутрішньою будовою перевершував найсучасніші споруди людей. Багатопверховий, з безліччю великих і малих кімнат, з прямими та звивистими, наземними й підземними ходами та переходами, він забезпечував мешканцям чудові умови для роботи й відпочинку, охорони, збереження харчів за будь-яких кліматичних умов.

Термітники аж гули від незліченних войовничих мешканців. Сторожа, що стояла на варті, відчувши підозрілі кроки, вдарила на гвалт. Комашня сипонула на тераси й загрозово стригла гострими щелепами. Мешканці дивних фортець ладнались зустріти небажаних відвідувачів лютою атакою. А зсередини термітників виповзали нові й нові загони.

Зупинившись перед першим-ліпшим термітником, Павел з цікавістю розглядав його. Він уже знав, що будівельний матеріал комах виготовляють самі, замішуючи його на власній слині між щелепами. Глина від кислої слини стає міцна й жилява, витримує й тропічні зливи, й спеку, й вогонь на випадок пожежі. В середині розташовані казарми для воїнів та житло для робітників, попід терасами вишикувалися зерносховища та комори. Вся ця частина гнізда підтримувалась міцними стовпами з того ж таки вогнетриву. На горішніх поверхах містилися просторі учбові зали та салони відпочинку. В самісінькому центрі була простора кімната із склепистою стелею. Тут перебуває мати багатодітної родини. Вона відкладає від п'ятдесяти до шістдесяти тисяч яєчок. Коли з них повилуплюються личинки, сторожа розбиває двері «пологового

будинку» й звільняє матір, а кожну личинку поселяє в окремій кімнатці.

Всередині було видно цілу колонаду, широкі двері, підпори та сходи.

Поверхи також сполучались між собою сходами та галереями. Спеціальний хідник вів з першого поверху до підземної вулиці, яка виходила на поверхню десь далеко від термітника.

Обійшовши навшпиньки круг селища, Павел зупинився біля одного термітника, де варта ще не встигла підняти всіх на сполох.

Діставши кишеньковий ніжчик, він обережно відколупав з гарної тераски шматочок будівельного матеріалу. Але це не уникло пильного ока сторожі. Помітивши зруйноване місце, вона негайно подалась до казарм, і звідти вийшов розвідувальний загін; його бійці, добре обстеживши розміри пошкодження, негайно метнулися сповіщати про це мешканців будинку. За секунду-другу весь термітник загрозливо загув. Незліченні комашині полчища завирували, вистромлялись надвір, люто скрегочучи щелепами. Кілька загонів маленькими групами збігли на стріху.

— Нападатимуть на нас, гамба! — попередило негренья. — Тікаймо!

Але Павел — мов то й не до нього. Він пильно вивчав дивне містечко найменших будівельників континенту.

А комахам було не до жартів.

За якусь хвилину з термітника потяглася довга жива стрічка — бойова колона. Вона звивалася зигзагом і швидко сунула вперед, вилискуючи проти сонця, мов металевий ланцюжок. Комахи лютували. В авангарді рухалась гвардійська дивізія. Перед таким військом Павел квапливо відступив назад, але розгубився й став: ліворуч обхідним маневром наступала інша армія, що виринула немов з-під землі. Домбо вже кивав п'ятами до річки. Павел і собі дременув до води. Саме в цьому місці якась добра душа перекинула через течію довгий підвісний місток. Тубільці потойбіч лементували, квапили географа й аж стрибали з нетерплячки. Коли Балканов перебіг очеретяною кладкою на той бік, Капоко розв'язав ліану, й місток шубовснув одним кінцем у воду. Незабаром спадистий протилежний берег геть побілів од комашні, неначе там випав сніг. Чималий загін термітів спробував форсувати річку плавом, але вода поглинула сміливців. Незліченна

армія люто ширяла на всі боки, шукаючи переправи. Але, не знайшовши бодай перекинутого через річку дерева, військо змушене було відійти...

Мандрівники рушили далі, і на термітів більше ніхто не озиравсь.

Але через деякий час Гама та Лія мусили зупинитись і покласти Камбелу в холодку під старим гуаво з великим визубленим листям. Поранений сіпався в передсмертній пропасниці, глухо й хрипко стогнучи. Таємничо перезирнувшись, негри підступили до хворого. Домбо враз збагнув, що означають ці погляди, метнувсь до батька, обхопив його руками й зайшовся плачем. Потім, мов навісний, схопився й простяг до географа руки:

— Гамба, добрий гамба, допоможи моєму тамо-тамо!

Павел співчутливо глянув у повні розпачу очі негрєняти.

— Гамба, проганяй лихий дух! — тремтячим голосом благав хлопець. — Мій тамо-тамо добрий! Допомагай тамо-тамо!

Тубільці тривожно перешіптувались.

— Добра біла людино! — озвався Капоко. — Дай Камбелі жовтої води!

Павел зітхнув, підвів очі й сумно глянув на тубільців, які чекали, затамувавши подих, що робитиме біла людино. А що можна зробити, коли хворий уже стоїть однією ногою в могилі! А очі тубільців прикипіли до похідної аптечки. У ній лежала пляшечка з «жовтою водою». Та ніяка вода, ніякий «сивий попїлець», ніяке «біле зернятко» тепер уже не могли зарадити. Павел добре це знав, і нестерпний біль шматував йому серце. Тільки в казках існує «жива вода», яка може видерти людино з пазурів смерті. Та як це розтлумачиш оцим наївним великим дітям? Що б він не сказав, вони не віритимуть.

Камбела застогнав, повернув голову й глянув на Павла жахливо виряченими очима. Павлові забракло сил зносити цей погляд далі, він вже хотів був відійти трохи вбік, але старий ухопив його за руку й щось дуже тихо зашепотів, насилу ворушачи неслухняним язиком. Павел мовчки дививсь на Камбелу. Що робити? Що діяти? Від хвилювання аж у грудях боліло. І так стояти теж не личить... Не промовивши й слова, Балканов швидко зняв пов'язку. Від рани сапнуло тліном. Діставши «жовту воду», Павел промив рану. Потім капнув на грудочку цукру кілька краплин валер'янки. Камбела пожадливо

схрумав цукор. Павел помацав йому пульс. Кінець, вороття немає. Добрий старий Камбела не житиме.

Прибравши ліки в торбу, Павел знову лапнув пульс — і відсмикнув руку. Зробивши відчайдушну спробу звестись, Камбела безсило впав на землю.

— Гамба... — ледь чутно прошепотів він. — Не забувай мого сина. В нього більше немає тамо-тамо. Відтепер ти будеш для Домба тамо-тамо... Колись ти врятував старого Камбелу, але він так і не встиг тобі віддячити... Ти добра біла людина...

Засапавшись, тубілець змовк. Носії збентежено стояли впівкола. Глянувши хлопцям у вічі, він кивнув їм на Домба, щоб відвели звідси...

Пізнього вечора Камбела не стало.

РОЗДІЛ ЧОТИРНАДЦЯТИЙ

Мертва голова. По крокодилячих спинах. Сніданок з кислої гусені. Зустріч із мукасекерами. Підвісне селище. Нгвунова зрада. Хідники над водою. Лютий вождь племені. Рабиня. Обмін волосинами на знак дружби. Вождя приборкано

I

По Камбелиній смерті минуло два дні. За тубільними звичаями, ніхто про небіжчика не згадував, так само, як було після Мавандиноного похорону, бо інакше лихий дух образиться й забере тіло померлого до себе на гору Талу Монгонго. А родичам не хотілося, щоб лихі духи палили небіжчиків у своїх люльках. Тому вони ревно зберігали місце поховання в глибокій таємниці, аж доки зійде молодик, коли лихі духи перестають блукати селищем.

Камбелина смерть приголомшила Домба. Хлопець геть охляв. Він ішов сумний і мовчазний. Марімба торохтіла в нього за плечем, але Домбо не торкався її струн. Він і тепер намагавсь не відставати од інших, але крокував, утупившись почервонілими від сліз очима собі під ноги. Домбо вже не забігав уперед і не кричав голосно, не дражнив вайлуватого Лію, не гасав по чагарях за зміями й не пускав стріл у прудких яструбів. Утративши свого тамо-тамо, він ще дужче прихилився до географа й ні на мить не відходив од нього. Часом навіть, сам того не помічаючи, мимохіть хапався за полу брезентової куртки Балканова і йшов так годинами.

Капоко весь час випереджав інших. Він пильно вдивлявся у таємничі хащі й сторожко наслухав. А молоді носії, проточившись слідком вервечкою, безжурно співали на всю горлянку.

Павел жодного разу й словом не прохопився перед Домбом про його батька, але образ старого Камбели невідступно зринав йому перед очима.

Камбела як справжній африканець ніколи не виявляв своїх почуттів. Він був навіть дещо відлюдкуватий. Але, зустрівши

втраченого сина, не стримав шаленої радості, не міг затамувати сліз, які, можливо лилися в нього вперше й востаннє. Сувора, повна небезпеки та всіляких несподіванок природа Африки вимагає великої стриманості, мужності й рішучості. Тубільцеві ніколи розчулюватися й маніжитись. Можливо, саме через те в тропіках і виник неписаний закон — не рюмсати, втративши близьку людину, й без надміри хвилювання зустрічати будь-яку радість.

Після похорону Павел уже другу ніч не стулив ока й почував себе дуже виснаженим. Молоді тубільці до півночі творили заклинання, танцювали «танок смерті» й лише вдосвіта виплели небіжчикові домовину. Як і де поховали старого, Павел не знав. Це робилось далеко від табору й за всіма тубільними звичаями. Домбо з'явивсь аж уранці, побілований крейдою чи глеєм, несучи за плечима торбинку землі...

Через деякий час мандрівники ввійшли в обрідний ліс. Кора на деревах була пообдирана, й рослини нагадували мертвих велетів. Ніде не промайнув ні птах, ані звір. Скоцюрблена кора лежала долі попід голими стовбурами. Павел спитав у хлопців, що то за знак, але ніхто не відповів. Та згодом підійшов Лія й показав рукою вгору:

— Запитай у Капока, гамба. Він знає. Капоко ходив на полювання в далекі землі.

Капоко йшов кроків за двісті попереду. Географ, застромивши палець у рот, різко свиснув, як це робили тубільці.

— Десь поблизу живе плем'я, — мовив ватажок носіїв, коли решта підійшла до нього. — Земля в них уже не родить добрі бульби маніюки, дає обмаль бататів та ямсу. Через те плем'я обчухрало стовбури. Ліс швидко загине, дерева зогниють, і на цьому місці розчиститься добра земля під городи.

Павел зрадів. Якщо поблизу селище, то є нагода розпитати про гаубау та батька.

За годину подорожніх перепинила широка пересохла річка. Дно її вкривав грубий шар густого темного мулу. Зробивши кілька сот кроків угору вздовж берега, негри перейшли на той бік. Але Павел, відставши од них, вирішив переправитись ближче, вздрівши у мулі цілу низку якихось чорних, мов базальт, плит. Він зачекав, поки носії підійшли навпроти, закинув карабін за плече й стрибнув з берега на першу плиту, одначе каменяка ввігнулась, наче туге тісто. Павел швиденько

переступив на іншу, але й та увігнулась, мов пружина. Третя плита раптом заворушилася, ніби жива, і Павел покvapливо стрибнув далі.

«Що за чортovinня! — підозріливо озирнувся він. — Це каменюччя ворухиться піді мною!»

До берега лишився добрий шмат, як раптом плита, на яку хотів ступити Павел, спочатку ворухнулася, а тоді швидко поповзла вперед. Носії, постававши на тому боці, збуджено лементували, вимахуючи списками й руками.

— Габа-габа! — злякано гукав Капоко. Домбо, підбігши майже до мулу, несамовито верещав:

— Тікай, гамба! Страшно габа-габа!

Павел не знав, що то за «габа-габа», але збагнув, що йому загрожує якась небезпека. Він заходився переплигувати далі, та дивна річ! Під ногами знову заворушилось, і географ мало не гепнув у клейку лемішку мулу. Плита, на якій він затримавсь, поповзла вперед, мов плавучий острівець. Павел чимдуж пострибав з плити на плиту й насилу-силу таки діставсь до протилежного берега, де й досі верещав Домбо, з переляку забувши, що гамба не розуміє його рідної мови. Ухопившись за держално списа, який простягнуло йому негренья, Павел вибрався на сухе. А озирнувшись, мало не остовпів: з густого драговиння один за одним підіймалась і продирала баньки ціла «череда» вкритих чорним клейким мулом крокодилів.

Отямившись трохи, Павел так пояснив собі це явище. Коли настала посуха й зникла в річці вода, хижаки мусили шукати якогось пришибу. Вони зарились у багнуку та й поснули летаргійним сном, а як тільки почнуться зливи й знову прибуде вода, крокодили попрокидаються і подадуться на полювання. Та ось непроханий гість передчасно потурбував їх. Знесилені спекою та сном на порожнє черево, вони не змогли негайно напасти на жертву, але це ще не свідчило про те, що хижаки перетворились на лагідних ягнят.

Крокодили спроквола ворушились, і їхня темна броня вилискувала проти сонця базальтом. Нарешті розбурхані плазуни познаходили зручні ковбані, повмощувалися ще глибше, й тягучка драговина засмоктала їх.

Постерігши таку картину, негри вдруге зчинили лемент, але вже радісний:

— Біла людина врятувалась! Гамба дужчий за габа-габу!

— Габа-габу переможено! Габа-габа перелякалась і сховалась у мул!

Тільки Домбо ще й досі не отямивсь од жаху. Нахиливши спис, він мовчки підійшов до географа й мовчки полащився об його брезентову куртку.

— Що тобі сталося, друже? — всміхнувся Павел, пригорнувши хлопця до себе. — Ти чи не злякався, бува?

Сумно похитавши головою, Домбо зітхнув:

— Ой гамба, злякався, дуже злякався! Що зробитиме Домбо без гамби? Що? Кумба з'їж мого тамо-тамо, погані білі вбивай мою мана-мана, а якщо гамба загине від га-ба-габи, Домбо залишайся сам. Що роби тоді Домбо? Ой, погано, гамба, дуже погано!

Ці прості слова страшенно схвилювали географа. Він сів на траву й кивнув хлопчикові. Домбо вмовився поруч і пригорнувся до свого доброго друга. Решта тубільців, кинувши в річку по цурпалку й тричі махнувши списками, й собі повсідалися, не припиняючи жвавої балачки. Павел ще не дуже добре знав їхню мову, та йому не важко було зрозуміти, що хлопці й досі обговорюють його пригоду з крокодилами.

Понад берегом у густих хащах кротонів з гарним різнобарвним листям росли різні дерева, що їх Павел бачив уперше. Деякі скидалися на низеньку пожевклу акацію. На них висіли давно перестиглі

порепані плоди, дуже схожі на дині. Подекуди здіймались угору велетні баобаби. Там, де колись пишались їхні білі квіти, тепер висіли останні пудові огірки «мавпячого хліба». З усіх боків стирчали прямі стовбури хлібного дерева.

II

Павел куняв у холодку грубелезного баобаба. Раптом крізь сон почув якийсь шарудіння й схопився. Обіч сидів Капоко і щось смачно жував. З-за близьких чагарів долинав гомін решти тубільців. Домбо, певно, теж був з ними. Поруч лежала ціла купа кокосових горіхів, а Капоко тримав у руці гіллячку, геть усипану великою гладкою гусінню, і оббирав ту гусінь просто губами та язиком.

— Гама-гама! (Смачно-смачно!) — торочив негр і всміхавсь до географа. Потім для більшої переконливості ще й поплескав себе задоволено по животі: — Ой, гама-гама!

Від самого вигляду бридкої зеленої гусені Павла занудило, й він, одвернувшись, махнув Капокові рукою — викинь! Але хлопець так смачно плямкав та прицмокував язиком, неначе ласував принаймні медом. Потім він обережно почепив рештки свого сніданку на кущі й незворушно поспитав:

— Чи не хоче гамба кокосового горіха?

Павел хитнув головою. Капоко взяв найкращий горіх і здер його волокнисту зелену оболонку. Шкаралупину розколов каменюкою й вилив молоко в дерев'яний полумисок. Потім дістав з торбини гостру довгасту черепашку і вправно вистругав нею м'якуш горіха у молоко. В полумиску утворилась густа біла каша. Тепер добре вичищені стулки кокосової шкаралупини могли правити за чудові мисочки, а черепашка — за ложку. Капоко порався швидко й моторно, неначе орудував найсучаснішим знаряддям. Він підніс одну шкаралупину географові й подав черепашкову ложку.

— Гамба може їсти, — сказав Капоко й став осторонь.

Павел вдячно поплескав негра по плечі. Взявши «ложку», покуштував. Горіх видався напродиво смачний. Коли Павел вигріб усю кашу, Капоко усміхнувся й подав йому другу половину горіха. Цю мить підбіг, одхекуючись, Домбо.

— Гамба, Лія п'яний! — обурено вигукнув він, показуючи рукою в бік хлібного дерева. — Лія п'яний!

Залишивши недоїдений горіх, Павел подався слідом за Домбом. Лія похитувався й щось незрозуміле харамаркав неслухняним язиком. Очі йому скаламутились, підпухли й почервоніли. Побіч лежали дві півкулі великого кокосового горіха. В одній півкулі було якесь пахуче зілля, на дні другої лишалось трохи густої темно-зеленої рідини. Підійшов і Капоко. Лизнувши на язик хмільного напою, він презирливо блимнув на Лію. Потім нахилився, взяв його попід пахви й підвів. Лія неначе враз витверезів і злякано вступивсь у товариша.

— Це швидко минає? — поспитав Павел.

— Ні, гамба, — відповів Капоко. — Він нажлуктався браги, повинен проспатися.

— Проспатися! — здивувався географ. — Але ж ми не можемо чекати! Клади його, нехай спить, а потім наздоганяє нас!

Капоко відпустив Лію, й той ураз осів додолу.

— Ой гамба! — стурбовано промовив Капоко. — Лія добрий хлопець! Почекаймо Лію! Він дурненький! Погано зробив, що пив брагу. Почекаймо!..

У голосі молодого негра забриніли жаль і благання. Павел, насупившись, мовчав. Потім безнадійно махнув рукою й почвалав під свій баобаб.

Помітивши невдоволення на його виду, Домбо зиркнув у бік Капока та Гама, підійшов до хлопців і щось сердито заверещав. Очевидно, дорікав їм, що дозволили Лії пити брагу. Незабаром походились усі, й знявся лемент. Гама спересердя підняв спис. Простяглося кілька рук — і зброя впала додолу. Гама з нестями вхопив асагей, замахнувся й загородив його в землю за два кроки від п'яного товариша.

Павел спочатку тільки спідлоба зиркав на хлопців, але змагання зайшло надто далеко. Він пронизливо свиснув і порухом руки наказав усім посідати. Негри трохи повагались, але посідали під баобабом.

Тільки в пізні полудні мандрівники спромоглись рушити далі. Недолугий Лія прочуняв, але мав дуже розгублений вигляд. Вийшли на берег маленької, але повноводої течії. По той бік розляглись широкі мочарі, порослі очеретом та високою папороттю. Над волотками очеретів стриміли стріхи піднятих на палі хатинок. Але поблизу їх не

було видно жодної живої душі. Певно, селище залишене. Поміж осель гойдались підвісні «хідники» з ліан та очерету. Від останньої хатини до берега вів плетений місток на бамбукових підпорах. Неподалік селища річка видиралася з вузької ущелини між рудуватих та білих скель. Вода у вибої гула й пінувала, обдаючи дерева в береговині міриадами яскравих бризок. Через річку теж провисав вузький місток на міцних линвах з ліан та лика.

Доки Павел уважно вивчав у бінокль дивовижне селище на палях, Капоко, як завжди, подався уперед. Але не встиг дочалапати до мосту, як на нього сипонуло градом стріл. Він управно ухилився і сховався за найближче дерево. Решта носіїв хутко попадала на землю.

— Хто стріляє? — збентежений раптовим нападом, гукнув Павел.

— Мабуть, мукасекери, гамба! — відповів Капоко, киваючи в той бік, звідки сипонуло стрілами.

Домбо підвів голову, збираючись щось сказати Павлові, але над самою маківкою в нього вискнули дві стріли. Павел заліг, а Домбо прикипів до стовбура хлібного дерева.

Наступні кілька хвилин тривала мертва тиша. Павел набив карабін, звівсь на одне коліно й крадькома виглянув. На скелях не видно було нікогісінько.

— А що воно за мукасекери? — спитав він.

— Ой гамба, лихе плем'я! — тільки рукою махнув Капоко. — Вони не обробляють землю, як біги та мопи. Живуть із грабунку!

Минуло ще кілька хвилин. Мукасекери не стріляли, але й не вилазили з засідки. Від дерева до дерева Павел та Капоко дістались майже до мосту. Уважно обстежили протилежний берег. Там не було нікого. Раптом місток немов самохіть звівсь угору й скрутивсь у великий рулон. Чиясь невидима рука потягла рулон на той берег. Певно, мукасекери, поховавшись у заростях дерев, пантрували кожен крок мандрівників. Капоко спробував ухопити жиляву линву, але у відповідь забринів сніп отруйних стріл. Аж тепер Павел помітив на вершечку скелі двох негрів. Один з них стояв спиною, а другий лицем до мандрівників. У того другого в носі теліпалось велике біле кільце. Піднісши над головою спис, негр протяжно заволав:

— Біла людино з Місяця! Залиш на березі все, що в тебе є, й відійди далі! Поверни носіїв додому, а Капока скрути! Тільки так ти

зможеш ступити в країну хоробрих мукасекерів! Ми візьмемо лише те, що нам потрібне, решту залишимо тобі й дамо своїх носіїв!

Капоко слухав, настовбурчившись, і очі йому зайнялися гнівом. Здавалось, він щось прикмітив. Мукасекер на скелі знову замахав списом, заходивсь викаблучуватися, й за кожним рухом червоне пір'я на голові в нього спалахувало й гасло проти сонця. Трохи згодом він удруге проказав свої слова.

— Нгвуно! — майже заплакав у безсилій люті Капоко. Обличчя йому спотворилося від гніву, спис у руці затремтів, уста скривились.

Павел глянув у бінокль на тубільця, що стояв спиною до них, і закусив губу. Капоко не помилився. На скелі стояв Нгвуно. Він випередив групу й перейшов до мукасекерів. Змову було задумано неабияк: повернути носіїв додому, скрутити Капокові руки й ноги, а тоді пограбувати географа. Вперше Павел аж затремтів від люті. Колишній жаль до Нгвуна раптом перетворивсь на жагучу ненависть. Тепер зрадник уже цілком заробив собі сувору кару. Капокова стріла до Нгвуна не долетить, але кулі йому не уникнути.

— Перекажи їм, — звернувся Павел до Домба, — що біла людина добра й хоче мирно проминути країну хоробрих мукасекерів. Біла людина кожному зробить подарунок. Ніхто не зазнає від неї лиха. Якщо ж вони не спустять місток, то біла людина зі свого вогненного лука повбиває всіх жителів селища, спалить землю й веду. Мукасекери загинуть у страшних муках!

Приклавши долоні до вуст, Домбо переклав слова Балканова.

Негр із кільцем у носі з переляку підстрибнув і затулив обличчя. Спис випав йому з рук, стріли порозсипались додолу. Між ним та Нгвуном спалахнуло завзяте змагання. Зрадник загрозово вимахував списом, потім, щось показуючи мукасекерові, нахилився над бескидом.

Настала мить справдити обіцянку. Звівши карабін, Павел приціливсь у голову зрадника. Над річкою та луками розлігся постріл. Ту ж мить пролунав жахливий вереск. Нгвуно впав, мов підтятий, шкереберть покотився зі скелі й булькнув у воду. Тубілець з кільцем у носі гепнув ницьма на землю. Ціла юрба мукасекерів, що була посунула на скелю, зачувши постріл, теж попадала долілиць.

— Мукасекери! — знову озвався Павел. — Тепер ви побачили, який то страшний вогненний лук! Нгвуно обдурив вас і дістав своє!

Наведіть міст! Я людина сумирна й нікому не заподію лиха. А коли ступлю на вашу землю, кожен з вас одержить подарунок!

Марно силкувалось негрєня перекладати слова географа: ніхто не відгукувавсь на них. Мукасекери лежали ниць, мов неживі. Тільки подеколи чулись розпачливі зойки.

Та згодом кілька чоловік таки звелись на ноги, квапно понав'язували собі на голови якихось волохатих хвостів і розпачливо попідіймали руки, благаючи про пощаду:

— Не вбивай нас, біла людино! Не пали воду й землю! Ми побачили силу твого вогненного лука! Наш вождь — великий Саба! Він наказав негайно впустити людину, що зійшла з Місяця! Вона буде нашим гостем! Жодна волосина не впаде з голови білої людини, ані з голови її носіїв!

Довга тубільна пірога, видовбана з дебілої баобабової кори, перетнула річку. Наведений був і підвісний міст.

Павел на всяк випадок перевірив палі та мотузи. Все міцне, отже, тут пастки немає. Замість поруччя тубільці напнули цупкі крутені з якогось виткого чагаря та міцного лика.

Коли мандрівники перейшли на той бік, мукасекери поховались у хащі.

Дерева купалися в яскравому сонячному сяйві. Панувала незвичайна тиша, яку порушували тільки невгамовні папуги. Сонно плинула срібляста річечка. Навколо не видно було ані живої душі.

Лишивши носіїв на березі, Павел подавсь у ліс, узявши з собою тільки Домба. Та не встигли вони ступити й кількох кроків, як збоку щось зашаруділо. Балканов озирнувсь і побачив середню на зріст людину з блискучим чорним волоссям, широким плескатим носом, великим ротом та очима, що зирили з-під навислих кущуватих брів. Обличчя в тубільця густо поросло сивою бородою. В чубі стриміло три бамбукових гребінці з кількома білими, чорними та червоними пір'їнами. Вуха йому повідтягало великими сережками, а в носі стирчала бамбукова шпичка з гарною мережкою. На шії тубілець мав капшучок, а в руці спис із червоного дерева, лук і пучечок стріл.

Злякано глянувши на географа, тубілець пошивсь у хащі. Павел метнувся за ним, гукнув услід і поманив червоним носовичком. Той нерішуче зупинивсь і, помітивши, що, крім білої людини та чорного хлоп'яти, більше нікого немає й що біла людина на мигах показує,

мовляв, нічого лихого тобі не заподію, простяг тремтячу руку, взяв хусточку й, добре роздивившись, з неприхованою радістю запхнув її за наруччя.

А Павел зацікавлено роздивлявся першого представника племені лютих мукасекерів, про яких не один мандрівник розповідав легенди. Тубілець був майже голий, коли не рахувати набедреник, плетений з лика. Над зап'ястями й ліктями йому яскріло наруччя з трави, черепашок та собачих зубів, а з-під них визирало зелене листячко та відшліфовані кісточки птахів і звірів. Чоло й ніс у мукасекера були пофарбовані в червоне.

Спочатку мукасекер дививсь на географа злякано й недовірливо, але поволі оббувавсь і, коли Павел пригостив його дрібною тютюну, взяв, трохи з'їв, а решту висипав собі в капшучок на шиї.

Доки тривало перше знайомство, Балканов прикмітив, що з навколишніх чагарів та баобабових дупел крадькома визирають інші мукасекери. Потроху вони сміливішали й почали обережно підступати ближче. Але певної відстані таки тримались, і метрів з п'яти пантрували кожен рух білої людини. Павел зрозумів, що жодне з них не підступить ближче, і підійшов сам. Але ж кожному доводилось піднести якийсь подарунок. Повивертавши кишені, Павел нічого не знайшов. Нарешті витяг з торби щербату склянку, розбив її об каменюку й простяг усім по скельцю. Тубільці дуже тішились таким дарунком.

Тим часом з лісу виринув цілий загін озброєних мукасекерів. Кроків за сто від географа вони спинились, протягло скрикнули, гнучко понахилялись, поклали свою зброю додолу й знову випростались. Наперед виступив літній чоловік з лютим обличчям. У носі йому теліпалось велике кільце, навколо стегон звисав розкішний леопардовий набедреник, а на голові яскрів добрий сніп червоного пір'я.

Самороззброєний загін підійшов до Павла.

— Хто вождь племені? — спитав він. — Я хочу з ним поговорити.

Домбо переклав. Людина в леопардовому набедреникові підступила ще на два кроки ближче.

— Він стоїть перед білою людиною, що прийшла з Місяця з вогненным луком! — проказав вождь.

Павел подав йому гарненький кишеньковий ножичок. Той щось буркнув. Негайно підбіг старезний потворний дідуган, з ніг до голови пообвішуваний брязкальцями, певно, чаклун племені. Дідуган дмухнув на ножичок, і тільки тоді вождь узяв подарунок. Решті тубільців Павел пороздавав по клаптику червоного ситцю, а чаклунові — маленьке кругле люстерко та коробку сірників, майже спорожнивши клуночок, завбачливо прихоплений кмітливим Домбом.

Вождь довго милувавсь ножичком, потім хвацько відтяв ним вершечок бамбукової стеблини.

— Чама-чама! (Гарний, гарний!) — радо забубонів він дужим басом.

Заглянувши в люстерко й уздрівши там відразливу мармизу, чаклун скислився й хутко заховав скельце в набедреникові. А сірники ще довго крутив на всі боки, не знаючи що з ними робити. Коли з коробочки випав сірничок, старий запахнув його собі в рот, але сірка прийшлася не до смаку, й він виплюнув. Домбо, зареготавши, добув з «біленької палички» вогонь. Чаклун, певно, не повірив, що сірник горить, і встромив палець з великим брудним нігтем у полум'ячко, але обпікся й посмоктав опік.

— Чека чама! (Вогонь добрий!) — задоволено гигикнув дідуган і похапцем сховав сірники в капшучок на шиї, бундючно зиркаючи на одноплемінців.

III

Церемонія зустрічі білої людини закінчилась дружним приятним вереском. Після цього вождь повів географа стежкою до селища. Біля хатинок на палях навіть не зупинились. Плем'я вже давно тут не жило. Багато місяців тому, сказав вождь, прибула велика жовта вода й забрала багато хатин. Мости геть пошматувала, а палі порозхитувала. Скільки пальців є на одній руці, стільки днів мукасекери були відрізані від усього світу. Нарешті вони видовбали з баобабової кори дві піроги й дісталися до берега.

— А де мукасекери мають селище тепер? — поцікавивсь Павел.

Вождь вишкірив свої жовті конячі зуби, що мало означати усмішку, махнув рукою й гордовито відповів:

— Ой біла людино, ти ж зараз стоїш під селищем племені! Задери голову вгору, й побачиш сам!

Павел глянув — і справді: у верховітті велетенських дерев гніздами мостилося ціле селище, та й чималеньке. Кожна хатина стояла на широкому помості з колодок. Від оселі до оселі в повітрі провисали вузькі, сплетені з очерету вулиці-мости. Зараз ними на всі боки переполохано шастали напівголі жінки та дітлашня. Вони стрибали швидко й вправно, як мавпи, й поквапливо ховались по домівках.

Щоб заспокоїти їх, вождь засурмив у бойовий ріг, зроблений зі слонячого ікла та оздоблений випаленим візерунком. Тубільці відгукнулися голосно й урочисто. Повітряне селище загуло й загомонило, мов бджолиний вулик. З помостів повистромлялись цікаві голови.

— Чама-чама! — задоволено гаркнув вождь.

Він перший зняв буйволячий хвіст із голови й почепив його на пасок. За ним те саме зробила й решта тубільців. Чаклун тричі гупнув у бубон, потім, підстрибнувши, гупнув ще раз. Якийсь дідок щось гукав згори. Вождь хижо блимнув на нього, й той шаснув у хатину, мов миша в нору.

Довівши гостей до середини селища, Саба сп'явсь на пеньок, поправив свій леопардовий набедренник, наставив до рота коротку та широку бамбукову трубу й гучно заговорив:

— Біла людино — великий чаклун! Біла людино має вогненний лук, але вона не занапастить наше плем'я! Біла людино ось надавала нам багато чарівних речей! — з цими словами вождь показав усім подарований йому кишеньковий ножичок. — Біла людино не палитиме воду й землю!

Радісний гомін покотивсь у верховітті від хатини до хатини. Потім знову запала тиша. Вождь глянув у той бік, звідки щойно виглядав дід, і гукнув угору:

— Мбудо, спусти драбину до самої землі! Біла людино з Місяця буде наш гість!

Знову зажебоніло у верховітті, немов там повіяв вітерець. Майже тієї самої миті з помосту спустилося заразом кілька гнучких ліанових драбин. Підійшли й носії. Наказавши їм залишатись унизу, Павел закинув карабін за плече, кивнув до негрєняти й найближчою

драбиною подерсь угору. Вождь із котячою спритністю спинався слідом за ним.

Постерігши білу людину вже вгорі, жінки з вереском поховались у хижки й перелякано визирали звідти. Обвівши рукою своє селище, вождь відверто запишався:

— Лібата мукасекерів неприступна для ворогів! Жодна стріла не долітає до наших хатин, і навіть найдужчий воїн не докине сюди списом.

Павел мовчки дививсь на суворого вождя. На чолі та щоках у того виднілося п'ять шрамів. Ноги, спотворені слонячою хворобою, були ще й подовбані ворожими списками. Обличчя мало лютий і неприємний вираз, а злі колючі оченята немов протинали тебе наскрізь...

Вождів «палац» гніздивсь у галуззі найвищого дерева, звідки видно було геть усе селище. Перед круглим входом «палацу» теліпавсь причеплений на мотузку людський череп. Передня стіна була виплетена з кори та поцяцькована білими, чорними й червоними малюнками, що зображали різних звірів, рибу, сонце та зірки. При вході стояв оцупок та репнутий глек, підпертий двома каменюками. Ввесь поміст був зашаний очеретяними рогожами. Зсередини визирнула якась потворна бабця й негайно сховалася. Молода дівчина, затуливши вид рукою, винесла з хатини два пишні леопардові хутра, заслала ними рогожу біля оцупка й зникла. Кивнувши на шкури, вождь запросив географа сісти, не зводячи погляду з його дивовижних речей та «чудернацького» вбрання. Видно було, що вождеві страшенно кортить поторкати білу людину за гудзики куртки, за кобуру, «вогнений лук», чоботи, а надто за срібний ланцюжок годинника, — але він і досі не наважувався.

Скрутивши цигарку, Павел простяг вождеві. Той не відмовивсь, але, замість палити, миттю зжував її своїми великими жовтими зубами і аж загарчав од задоволення. Потім, ударивши себе в груди, він щось вигукнув. Негайно підбігла та сама дівчина. На темній таці з кори вона принесла кілька дерев'яних келишків, ущерть повних пальмового вина. Поставивши тацю на рогожу, вона знову зникла. Вождь показав географові на один келих, негренті — на інший. Павел сьорбнув. Вино мало присмак дикого меду.

Нараз вихиливши келих, вождь усміхнувся, поплямкав язиком і кивнув на кобуру пістолета:

— Що сховано в шкіряній торбинці білої людини?

— Це малий вогненний лук, — відповів Павел.

Коли Домбо перекинув, у вождя Саби аж очі рогом полізли, й він довго вдивлявся у кобуру, з якої виглядала шершка ручка.

— А чи може малий вогненний лук убити людину? — запитав Саба.

— Малий вогненний лук дуже влучно стріляє! — промовив Павел, розстігнувши «шкіряну торбинку» й діставши звідти пістолет, але вождь не наваживсь навіть доторкнутися до зброї.

Стара негрятянка, яка потроху чимраз ближче приступала до співбесідників, уздрівши револьвер, заверещала й знову шаснула в хатину.

— Білий чаклун може показати, як малий вогненний лук убиває людину? — раптом запитав Саба.

— Яку це людину? — настовбурчився Павел. — Це може статись лише тоді, коли на білу людину хтось нападе!

— Вождь мукасекерів має людину, яка не варта висмоктаної цурки солодкої тростини.

Павел підозріливо глянув на тубільця. Холодні вождеві очі грали, мов у звіра, й нишпорили десь поза хатиною.

— Я не хочу вбивати людину! — відказав Балканов. — То тільки лихі боми вбивають невинних людей.

Захихотівши в кулак, вождь мовив:

— Раб не вартий порожнього полумиска. А мій раб належить до племені наших смертельних ворогів — гаубау! Зі своїм рабом я роблю все, що мені заманеться. Якщо він умре, мої воїни зловлять мені іншого!

Павел заховав пістолет, ворожо блимнувши на жорстокого негра, але той саме відвернувся і не помітив цього. Саба пронизливо свиснув. Стрілою прилетіла дівчина з тацею й покірливо стала перед своїм господарем. Люто змірявши її поглядом, вождь промовив до гостя:

— Дивися добре, біла людино: ця горила — моя рабиня!

Таця заплигала в дівчини в руках. Обличчя їй зблідло. Сплюнувши, Саба махнув рукою, рабиня чкурнула за хатину, а він гучно зареготав їй услід.

Вождь попросив, щоб біла людина вистрілила зі свого «малого вогненного лука» хоча б у цю дівчину, але географ відмовився.

Схиливши голову, Саба довго щось обмірковував, а тоді спитав:

— Чи хоче біла людина допомогти моєму племені? — і, не чекаючи відповіді, додав — Цієї ночі ми нападємо на плем'я гаубау. Але в них багато стріл і багато списів. Вони добре охороняють велику хатину, в якій лежить сила-силенна бататів, ямсу та као! Гаубау добре харчуються, дуже добре, а мукасекери не мають ніякої їжі...

Не дочекавшись кінця вождевої «промови», Павел спитав:

— Звідки плем'я гаубау бере ямс і батати, мосанго й гріанго, сезам і као?

— В гаубау добра земля! А біла людина, яка вже багато місяців живе з ними, примусила землю родити ще більше плодів! Біла людина поробила їм нові мотики. Посіяла као, з якого гаубау печуть смачні коржі. Біла людина зачарувала землю!

Павел давно вже чекав цих слів. Він аж стрепенувся. Але, допитливо глянувши на му-касекера, схаменувся: не можна перед ним розкривати своїх карт! Тому, скориставшись з нагоди, коли вождь заходивсь упихати собі під наруччя подарований ножичок, Павел потаємці підморгнув Домбові. Малий усе зрозумів: багато плескати язиком не варто.

— Чи бачив хто-небудь ту білу людину? — якнайбайдужіше запитав Балканов.

Вождь помовчав, подумав і відповів:

— Ні, ніхто з мого племені не бачив білу людину. Тільки моя горила розповідала про неї.

— Чому ж мукасекери не садять маніюки та бататів? — навмисне звів мову на інше Павел. — Чому не обробляють землю? Грунти тут добрі, угноєні й родитимуть багато бульб маніюки!

Зіщуливши яструбові очі, Саба зареготавсь.

— Гаубау — наші сусіди! — тіпаючись усім тілом, відповів він. — Їхня земля родить і для мого племені! Навіщо ж нам обробляти землю?

Павел спідлоба глянув на Сабу. Він уже переконався, що має справу з жорстоким грабіжником і розбишакою.

IV

Павел попросив дозволу оглянути кілька осель. Вождь попередив про це плем'я, тричі засурмивши в бойовий рiг, і повів гостя вулицею-мостом до сусідів.

Хатини в мукасекерів були споруджені з очеретяних мат, укріплених жердинами. Стріхи з пальмового листа вже встигли вивітритись та побіліти і яскраво вимальовувались на тлі буйної зелені. Над входом до кожної оселі гойдався на мотузку людський череп і майоріла пір'їна птаха марабу, якого мукасекери вважали за оборонця племені. Цілі зграї дiтлахів тікали вздовж повітряних вулиць і ховались по хатинах, звідки боязко визирали жінки.

Саба знову почав умовляти білу людину взяти участь у нічному нападі на гаубау.

— Біла людина не піде! — сердито відказав Павел. — А коли мукасекери самі нападуть на гаубау, то всіх до єдиного понижуть невидимі стріли вогненного лука! Я запалю воду, й мукасекери вигинуть до ноги!

З несподіванки вождь аж зупинивсь, утупивши в географа ворожий погляд. Але Павел і оком не повів, добре знаючи, як цей розбишака боїться вогнепальної зброї.

Тим часом присурганився і чаклун. Вони з вождем, відійшовши трохи вбік, довго про щось перешіптувались. Нарешті чаклун запитав:

— Скільки разів повинен зійти молодик, доки біла людина дозволить нам рушити проти гаубау?

— Аді! — відповів Павел, показуючи два пальці.

— Чому це аж аді? — невдоволено буркнув чаклун.

— Стільки я пробуду в країні гаубау, й за цей час із ними не повинно скоїтись ніякого лиха!

Розпачливо похиливши голову, вождь глухо застогнав і довго стояв, утупивши очі в землю. Через деякий час чаклун нишком дав знак вождеві і якимось дивно підморгнув до нього. Вони знову відійшли вбік і з хвилину перешіптувались. Спочатку вождь несхвально метляв головою, але кінець кінцем вони, мабуть, дійшли згоди, й зраділий чаклун чимдуж метнувся поміж хатинами.

Саба знову запросив гостя до себе додому. Тільки-но вони повсідалились на леопардових шкурах, як пришелепався й старий чаклун, привівши за собою Сабину рабину. Дівчина тримала в руках два дерев'яні келихи, вщерть повні пальмового вина. Дідуган

умостивсь навпроти Павла, схвильовано пантруючи кожен його рух. Вождь був аж надто веселий. Порухом руки він люб'язно запросив гостя скуштувати вино нового врожаю.

— Чама-чама, біла людино з Місяця! — вигукнув він і смачно сьорбнув із свого келиха. — Ніде в світі немає такого тодді!

— З чого ви його виготовляєте? — запитав Павел.

— Наше тодді зроблене з меду, пальмового соку та цілющого зілля! — запишався вождь.

Балканов схвально похитав головою, а сам собі подумав, чи немає тут, бува, якої каверзи, й пильніше придивився до напою в обох келихах. У вождя вино було ясне та іскристе, а в Павловому келиху — малинове, з масними скалками на поверхні.

Це помітив і Домбо. Він глянув Павлові у вічі й сказав португальською мовою:

— Не пий, гамба! Цей старий шакал поклав у вино отруйне зілля! Він хоче, щоб гамба засни, доки мукасекери будуть напасти на гаубау!

— Маєш рацію, друже! — лукаво посміхнувся Павел. — Нехай вони закручують по-своєму, а ми розкручуватимемо по-своєму...

— Але, якщо гамба не випий вино, вождь буде розлюститись! — стурбувався Домбо.

— Не хвилюйся! — заспокоїв його Павел. — Я запропоную свій келих чаклунові й скажу, що це такий звичай у білих людей. Отже ж примушу його вихилити до дна!

Павел так і вчинив! Навіть не піднісши вино до вуст, підняв келих і подав чаклунові. Вождь вирячив очі й мало не впустив свій келих додолу. Дідуган розгубився й безпорадно закліпав на вождя. Потім, роззирнувся на всі боки, куди б дременути, та, вгледівши наставлене на нього вічко пістолета, впав ниць, потому звівсь, узяв з географової руки келих і, тіпаючися з переляку, таки лигнув вино усе до решти. Ту саму мить обличчя йому пересудомило, очі примружилися, стали каламутні, й він, заціпившись, гепнув на по, — міст. Міцний наркотик подіяв ураз. Вождь розгублено дививсь собі під ноги. Павел аж тремтів од гніву. Він торкнув Сабу револьвером по плечі й сердито спитав:

— Хто підсипав у вино зілля?

Вождь ніяково закліпав очима й, не підводячи голови, одказав:

— Чаклун...

— Навіщо вождь дозволив йому підсипати те зілля? — напосідав Павел.

— Ой біла людино, хіба ж ти не знаєш, що ніхто не владний утручатися в справи чаклуна! — майже проскиглив Саба. Його бундючність та пиха де й поділись.

— Що хотів зробити зі мною чаклун?

— Він хотів приспати білу людину й відняти в неї силу... Тоді б вогненний лук не зміг пускати свої невидимі стріли, й ми вчинили б напад на гаубау...

Ховаючи пістолет у кобуру, Павел з огидою скосував на чаклуна, що нерухомою колодою лежав у нього біля ніг, потім неспіхом підвівсь і запитав:

— У вині була отрута?

— Ні...

— Чаклун хотів убити білу людину?

Вождь гепнувся ниць і, сапаючи від хвилювання та заламуючи руки, заволав:

— Ой біла людино! Цього чаклун і в голову собі не покладав! Повір старому вождеві!..

Павел презирливо скрививсь і почав швидко злазити драбинкою додолу. Домбо мовчки слідкував за своїм гамбою.

На ніч Павел виставив посилену охорону, а рано-вранці послав Капоко до вождя викупити бранку за великий ніж з дерев'яною колодочкою.

Капоко швидко повернувся. Вождь не взяв ножа. За звичаями племені, бранців ніколи не повертають назад і не продають. Бранець може слугувати лише вождеві та чаклунові. Ніхто, крім цих людей, не має більше права тримати рабів у своїй хатині...

Доки хлопці лаштувались у дорогу, ні вождь, ні чаклун і носа не вистромили на майдан. Усі драбинки були попідтягвані вгору. Селище немовби вимерло.

V

Перш ніж покинути землю мукасекерів Павел вирішив ще раз продемонструвати перед ними силу «вогненного лука».

Лія з Гамбою десь упіймали на бамбукову пастку схожого на гієну шолудивого рудуватого пса з хижим гострим писком. Павел наказав припнути собаку до дерева. Носії негайно виконали наказ. Пес люто гавкав і шкірив гострі ікла. Гамір привернув до себе увагу мукасекерів, які заходились потаєнці визирати з хатин. Капоко голосно повідомив, що незабаром біла людина показуватиме силу «малого вогненного лука».

Тубільці нашорошили вуха, потім повилазили на помости й засновигали повітряними вулицями, розносячи звістку від сусіда до сусіда. Трохи згодом на ближніх помостах зібралось ціле селище.

Вождь та чаклун прийшли останні. Старий шкарбун мав дуже слабovitий вигляд і спиравсь на бамбуковий костур.

Відступивши кілька кроків, Павел звів пістолет і прицілився. У лісі розлігся лункий постріл. Собака, влучений у голову, впав не пискнувши. Мукасекери стояли мовчки, наче очманілі.

— Чама алай! Чама алай! (Добра зброя! Добра зброя!) — нарешті видерлося з сотень горлянок.

Тепер Павел уже був певен, що вони не наважаться напасти на своїх сусідів гаубау...

Носії лаштувались вирушати: підперізували свої пістряві набедреники, ладнали на голові пір я, пакували речі, підтягали ликове мотуззя.

Павел змастив пістолет і тільки зібрався сховати його в кобуру, як з дерев раптом попадали кінці драбинок і додолу, спритно, мов мавпи, заходилися злазити мукасекери. Вождь із новою святковою зачіскою, пишно оздобленою рідкісним пташиним пір'ям, увесь у намисті, наруччях та різних брязкальцях, виступив наперед. Натовп оточив забитого пса. Тільки недолугий чаклун не наважився злізти до гурту, нишком визируючи з густого листя кокосової пальми.

Цієї миті носії постерегли, що драбиною квапиться додолу якась жінка. Ще лишалось кілька щаблів, як вона каменем упала на землю й чимдуж дременула навтіки. Павел задоволено всміхнувся: втікала вождева рабиня. Вистерігши хвилину, коли жінки та діти з переляку поховались по хатах, а чоловіки з'юрмилися навколо забитого пса, вона накивала п'ятами.

Однак дикуни швидко помітили втікачку, й у натовпі знявся лемент. Вождь щось басовито гаркнув, й усі заметушились. Кілька молодих

мукасекерів метнулись навздогін. Саба захопився за бойовий ріг сурмити на гвалт, але цю мить повітря розітнув новий постріл. Переслідувачі попадали, мов підкошені, на землю. Ніхто не наважувався поворухнутися.

— Мукасекери! — сердито вигукнув Павел. — Кожного, хто зрушить з місця, буде пронизано невидимою стрілою вогненного лука!

Вождь упав навколішки:

— Білий чаклуно, зглянься над племенем. Моя рабиня втекла! Ми повинні її вбити! Вона розповість своєму племені все, що бачила в країні мукасекерів! Вона розповість їм, що нас дуже мало! Ой, плем'я ж загине в жахливих муках!..

Саба ревів, мов поранений звір, а в очах йому палахкотів небезпечний вогонь. Від люті вождеві аж повітря бракло, але він не знаходив у собі сили навіть звестись на ноги.

— Не бійся! — кинув йому Павел. — Я сам іду в країну гаубау й не дозволю їм нападати на вас. І взагалі гаубау — сумірне плем'я. Але якщо ви порушите їхні кордони, то жоден напасник не повернеться додому!

Вождь звів на Павла колючі оченята.

— Ой біла людино з Місяця! Тепер моє плем'я приречене на голодну смерть! — простогнав він. — Ми загинемо! Голод страшніший за всі на світі хвороби!..

— Навіщо-бо вождь отаке каже! — обурено перебив його Павел. — Плем'я має землю, воду, плоди в лісі. Вождь навчить своїх людей обробляти землю й добувати з неї все» необхідне для прожитку.

Невдоволено хитаючи головою, вождь на-силу-силу звівсь на ноги, потім знову блимнув на втікачку, й з горлянки йому видерся загрозливий гаркіт.

Глянувши на годинник, Павел поклав пістолет у кобуру й, не звертаючи більше уваги на скаженого від люті Сабу, дав хлопцям знак рушати...

Лише зійшовши на крутий, вкритий лісом схил, носії озирнулись. Мукасекери, стирлувавшись юрбою, про щось запекло сперечалися, збуджено вимахуючи руками. Кроків за сто від юрби сидів вождь, а навколо нього метушився чаклун. Він виторохкував тиковкою, стрибав круг Саби вихилясом, збирав якесь каміннячко й щось вигукував. Очевидячки, закликав доброго духа допомогти племені.

Канатними драбинами вгору-вниз шастали жінки й діти, з помостів звисали голови дідів та бабів. Усі злякано позирали то на вождя з чаклуном, то на чоловіків, що жваво сперечались осторонь.

РОЗДІЛ П'ЯТНАДЦЯТИЙ

Навздогін за бранкою. Страуси. Слон — тварина мстива. Бій у лісі. Зачарована хмара.

Гумба-гумба мертвий

I

Молода дівчина з племені гаубау мчала, мов прудконога сарна. Її тонка й гнучка постать спритно продиралась поміж чагарями, невтомні ноги здіймали рудувату куряву.

Мандрівники були ще на перевалі, а дівчина вже збігала в долину. Ніхто не міг перейняти її, бо не було іншої стежини. А стежини тубільці здебільша прокладають навпростець: згори вниз і знизу — просто вгору. Обабіч росли низькі кущі, колюча акація та кротони, чие листя, помережане яскравими смужками, надавало спадистому схилу особливої краси та мальовничості.

Даремно Домбо гукав дівчині, щоб зупинилася й зачекала добру білу людину. Негритянка летіла стрілою. Тільки коли-не-коли зупинялася й рвучко озиралась, а тоді знову, нахилившись уперед, бігла далі. Здавалось, її ноги й землі не торкаються.

Капоко зробив останню спробу зупинити втікачку. Злізши на горбок, він наставив долоні й гукнув могутнім молодим басом. Голос розітнув тишу й покотився луною. Дівчина притишила ходу, на мить завагалась і стала. Потім низько нахилилася додолу й пильно почала до чогось придивлятись. Але наступну мить знову схопилася й зникла в молодому банановому гаю...

Сумно глянувши їй услід, Павел зітхнув і запалив цигарку.

Коли мандрівники вже зійшли в долину, на перевалі промайнули якихось дві цяточки, потім їх стало три, чотири, п'ять...

Павел навів бінокль — мукасекери! Незабаром гора потемніла від люду. Вони йшли мовчки, не здіймаючи галасу, настовбурчившись списками, — немов рухавсь молодий бамбуковий гай. Пташине пір'я

майоріло на вітрі яскравими барвами, й лишали проти сонця чорні тіла.

Мандрівники увійшли в ліс. На чистому тлі блакитного неба гарно вимальовувалось химерне листя пальм. Деякі дерева були ще оздоблені рясними кетягами цвіту, але пелюстки вже зблякли й почали присихати. Високо здіймались угору арекові пальми, що їх тубільці дуже цінують, виготовляючи з них свою улюблену жуйку.

Часом траплялися самітники баобаби з дебелими сивими стовбурами в десять-п'ятнадцять обхватів. На їхньому куцому галуззі листя ще не зів'яло, й досі пишались квітки, які за своєю формою, розмірами, кольором, ба навіть пахощами, нагадують звичайну лілею. Вітер бавився тими квітками, що звисали з гілок на тонких довгих ніжках. Здалеку здається, наче баобабові стовбури міцні й тверді, але насправді їхня деревина швидше нагадує волокняву повстяну масу, яка вгинається під ударом сокири. З молоденьких листочків баобаба тубільці варять зелену кашу, а зі стовбурів смичуть міцні нитки, з яких плетуть рогожі, набедреники, сучать мотузки та волосінь для вудок...

II

На тлі синього неба вимальовувалось громаддя гір.

Дороги лишалося на якийсь день!

З кожного узвиштя Павел удивлявся вдалину, жадібними очима шукаючи таку незнайому й таку любу серцеві країну гаубау. Ця таємнича земля вабила його до себе, як самітний острівець у відкритому морі вабить потерпільця корабельної катастрофи.

Раптом Капоко, який вів перед валки, зупинився й підозріливо озирнувся.

— Гумба-гумба! — злякано проказав він і застережливо свиснув.

— Гумба-гумба! — прошепотіли й Гама з Лією.

З гори й справді сунув слон, а за ним чалапало маленьке, схоже на колобок, слоненя.

Тварини були ще далеко, але це аніскіле не втішало тубільців.

Слон, здоровезний, уже старий, укритий темною шкірою-бронєю, ступав важко, вимахував хоботом на всі боки, мимохідь зриваючи вершечки акацій, але очі його нишпорили далеко попереду. Маля.

підтюпцем бігло поруч, пленталось у ногах, чухало боки об стовбури акацій, поскубувало листячко, відставало, потім навскаки наздоганяло старого слона.

Носії, збившись до гурту, перешіптувались і один по одному діставали з-за набедреників леза асагеїв.

Махнувши до них рукою, Павел вигукнув:

— Онай мана! (Даваймо рушати!)

Ніхто не зрушив з місця — всі дивились на рушницю, пістолет і патронташ білої людини.

— Чи багато має гамба невидимих стріл до вогненного лука?

Питав Онда, кремезний присадкуватий хлопець з великими, попроколюваними, але без сережок, вухами та кільцем у носі.

— Багато, — відповів Павел. — А тобі навіщо вони здалися?

— Ой гамба, треба буде багато невидимих стріл! — мовив Онда. — Йде лютий гумба-гумба!

— Страхополох! — докорив йому географ, недбало махнувши рукою: — Тварини просто шукають кращої паші!

— Гумба-гумба йдуть нашими слідами! — наполягав на своєму негр. — Вони женуться за нами!

Павел засміявся, поплескав Ондю по плечі й кивнув йому на стежку. Хлопець нерішуче пішов. Решта носіїв, уместивши клунки на головах, вервечкою простяглися за ним.

Йшли мовчки й повільно, мало не щоп'ять кроків тривожно озираючись.

III

Над осиротілим степом шаленів суховій, стовпами закручуючи в небо соломку, жовте листя та порох. Сонце смажило так, що навіть мочарі повисували та повипалювали.

Пальмовий ліс і долина лишалися за бескеттям голих скель. Стежка примхливо кривуляла серед вигорілої трави, відцвілих кущів мімози та повзких чагарів вельвічії. Харчів знову забракло. Двічі хлопцям щастило натрапити на заму. Бульби цієї отруйної рослини можна вживати тільки варені, але поживки од них приблизно стільки, як од склянки лимонаду. З-за латочки кущів вистромились ріжки кількох

газелей. Почувши гомін, тварини заторохкотіли ратицями. Павел послав навздогін дві кулі, але не влучив. Та не встигли рогаті зникнути у видолку, як десь мукнув буйвол. Майже зразу відгукнувся лев.

Негри, мов підтяті, попадали в траву, покидавши клунки та кошики й налаштувавши списи. Павел заліг за кущиком. Одинадцять пар очей перестали кліпати. Капоко, припавши вухом до землі, напружено наслухав. Знову почулось гарчання лева, супроводжуване якимось незнайомим криком. Тятиви напнулись, аж бриніли.

Потім Павел побачив, що Капоко спокійно сів, змінив асагей на лук і, скрадаючись, поплазував кудись обрідною травою. За кільканадцять кроків озирнувся, і всі побачили на його виду лукаву посмішку.

Легенький вітерець, який раптом повіяв з того боку, приніс лунке гупання ратиць об тверду землю. Негри заворушилися й збентежено презирнулися.

Може, лев напав на череду гну чи газелей? Або відчайдушна антилопа проштрикнула лютого хижака, й тепер обоє конають, не спроможні розчепитись? Але ж ні антилопи, ні тим паче білогриві гну не ревуть таким ото голосом. А згуки долинали з-за горбка, що по той бік чагарів. Гну чи газель — байдуже що, але його таки треба вполювати, бо в шкіряних торбах не лишилося й шматочка м'яса, а ні молочний сік кокосових горіхів, ні бульби зами, ні баобабова каша вже не могли нагодувати одинадцятєро виснажених людей.

Павел став на одне коліно, тримаючи карабін напоготові.

Раптом знову застугоніла земля, немов посунув табун коней, і над волотками трави замелькотіли голівки цілої зграї вгодованих страусів. Помітивши людей, птахи негайно звернули на схід, і над саваною розлігся їхній тривожний клекіт. Павел двічі вистрілив. Переколошкане птаство швидко мчало вперед. Услід йому полетів цілий снопик стріл, зі свистом розтинаючи повітря. Вистріливши ще раз, Павел збіг на горбок, але страуси вже майнули на добру милю, Не залишивши в траві жодної жертви. Переслідувати їх можна було б хіба що верхи на коні або бикові, як це роблять кафрі.

Постававши, негри очманіло дивились удалину, де над чагарями й досі маячили голови страусів. Та раптом на тому місці, звідки знялися ці птахи, Домбо прикмітив якусь тварину. Вона котила носом поперед себе великий сивий голяк. Одним пострілом Балканов повалив тварину на землю. То була маленька африканська лисиця. За хвилину хлопці

схилились над трьома великими страусячими яйцями. Одне з них саме й котила лисичка, шукаючи камінця, щоб розбити об нього свій трофей та скуштувати яєшні. Яйця мали тверду попелясту шкаралупу й кожне з них переважувало двадцяттеро курячих.

У холодку під акаціями носії розіклали ватру. Коли гілля перегоріло, Капоко попродавбував страусячі яйця й догори дірочками загорнув у жар. А тоді, вирізавши з акації паличку, обдер кору й заходивсь помішувати яєшню просто в шкаралупині.

Негри жваво обговорювали незвичайну пригоду. Капоко хитро всміхався.

— Я добре знаю габу! — говорив він. — Спочатку злякався, думаю — кумба! Коли слухаю — ні! Таки габа!

Поки пражилась яєшня, молодий мисливець розповів про одне полювання на страусів. Капоко пішов у савану з Кабангою. Страуси, виявляється, люблять сіль, тому й кружляють увесь час понад солоними болотами. Тож Капоко з батьком подалися до одного такого болота й сіли в засідку. Пополежали ж вони там! Нарешті-таки страуси з'явилися. Один був поранений і сичав на інших, мов гусак. Кабанга зачекав, доки згряя напилась, бо після водопою страуси стають вайлуватіші й тоді їх легше полювати. Старий мисливець мав на собі страусячу шкуру. Потихеньку вистромившись з очерету, він озвавсь по-

страусячому. Птахи не помітили пастки й довірливо прийняли його до зграї. Кабанга підступив до найкращого, одним ударом повалив його на землю й перерізав горлянку загостреною бізонячою кісткою.

Зі страусячої шкіри Кабанга пошив Капокові гарне святкове, муканзо...

Коли мандрівники попоїли, Капоко розколов навпіл цупкі шкаралупини страусячих яєць і поробив з них полумиски.

IV

Вітер несподівано повернув з північного сходу. Тепер повітря було напоєне вогкістю та озоном. Уперше за весь час подорожування почувся далекий гуркіт. Уночі в горах випав перший дощ. На небі нерухомою пінявою застигли сріблясто-білі хмари. На їхніх окрайках золотом вигравало сонце, заливаючи продухвини рожевою млою. Тільки де-не-де прозирала ясна блакить неба.

Подорожні стомлено сходили на пагорб. Удалині знову загуркотіло. Павел стурбовано гукнув до хлопців, аби прискорили крок. Далекі громовиці сповіщали, що суховіям настав кінець і незабаром почнуться зливи, що пересохлі річки знову загомонять, болота й озера наллються водою, і йти буде ще важче.

Але, наслухаючи та обстежуючи небосхил у бінокль, Павел за дві чи три милі знову помітив того самого слона із слоненям і раптом повірив у реальність небезпеки.

Тубільці мали рацію. Павел згадав про вбиту в лісі слониху. Ще тоді Кабанга передрікав неминучу помсту. Він добре знає нориви страшної в своїй люті мстивої тварини. Десь слон попоникав, доки знайшов сліди вбивць своєї подруги.

Вітер трохи ущух, але чутливе Капокове вухо впіймало сердите слоняче сурміння.

— Тікаймо до лісу, гамба! — запропонував негр. — Гумба-гумба вже близько!

— Коли ж я ніде не бачу лісу! — озираючись на всі боки, стурбовано вимовив Павел.

— За горбом має бути ліс!

За узвишшям і справді починався густий тропічний ліс. Мандрівники чкурнули туди. Капоко змінив спис на асагей. Озвалось люте ревіння, яке немов хвилею вдарило втікачів. Тепер уже не могло бути сумнівів: слон іде їхнім слідом. З його могутньої горлянки щохвилини видавався жахливий згук.

Коли люди зникли за першими деревами, слон пустився навскаки, високо вгору підкидаючи важкий зад. Павел біг, обливаючись потом. Ноги грузли в пісок та дрібну рінь. На узліссі він наздогнав Домба. Негреня розгублено металось попід деревами.

— Залазь на оте хлібне дерево! — показав йому Павел на грубелезний стовбур.

— А гамба що зробитиме? — спинаючись угору, спитало негренья. — Гумба-гумба буде гамбу розчавити!

— Я дам собі раду! А ти поспішай, бо ніколи!

Не встиг Балканов як слід умоститись на дебелій гілляці баобаба, як розгніваний велет з розгону влетів у ліс, поваливши нараз кілька дерев. Узлісся загуло від зловісного сурміння, лускоти гілляччя та лункого тріску повалених стовбурів.

Балканов пантрував кожен рух оскаженілої тварини. На сусідніх деревах припишкли носії. Незабаром темно-брунатна спина слона майнула під баобаб. Павел бачив, як велет щомоці наліг грудьми на стовбур, але той навіть не похитнувся, тільки найнижча гілляка глухо зарипіла. З хобота линула струменем вода з піною. Павел ворухнувся, щоб захватись від такого «душу», але тут слон його й помітив. Війнувши вухами, він позадкував, звів угору хобот і люто засурмив, а тоді вперся в баобаб лобом. Передні ноги йому вгрузли по коліна в землю, а хоботяка від натуги нервово карлючивсь. Павел вистрілив раз і вдруге. З-за широченного слонячого вуха вдарила кров. Слон болісно затремтів, заревів хрипко та протягло, й з хобота йому вихопивсь фонтан кривавої піни.

Павел аж дихати забувся. Рука йому вперед-назад ганяла затвор карабіна, й ліс іздригався від частих пострілів. Боки слона наїжачились асагеями та стрілами, один спис глибоко вп'явся в проміжок між ребром і клубом. Цей час гнучка постать метнулася з дерева, засадила слонові гарпун глибоко в черево й так само блискавично знов опинилась на хлібному дереві. Слон заревів протягло й сумно, в горлянці йому заклекотіло, з хобота вихопивсь новий струмінь крові...

Потім велетень раптом клякнув і за якусь хвилину покотивсь на землю, оббризкуючи кров'ю кущі та дерева.

— Гумба-гумбу вбито! — радісно заверещав котрийсь із хлопців.

Павел немов прочувавсь од кошмарного сну. Випроставши плечі, він повісив карабін на сук і сперся спиною на стовбур. Потім узяв зброю й важко плигнув на землю. Тіло йому немов поціпило. Домбо, скоцюрбившись, і досі визирав з-поміж гілляччя, мов злякане мавпеня. Уздрівши Павла, він ухопився за ліану й спритно зліз додолу.

— Гумба-гумба померлий!.. — якось таємничо прошепотів хлопчик.

Цієї миті тубільці заверещали й кинулись на узлісся. Павел глянув їм услід. Стежкою назад швидко тікало слоненя. Воно вже встигло добігти аж до горба й стрибало, кумедно скидаючи задок. Негри, нагнавши слоненя, повернулись назад до забитого велетня...

Після доброго відпочинку, нагодовані, веселі та бадьорі, з гарно засмаженими шматками слонятини в міхах, мандрівники довгою вервечкою стали на стежку.

Над лісом полинула врочиста пісня, що уславляла ту країну, де народилися хоробрі мисливці, які перемагають гумба-гумбу.

V

Починався стрімкий узвіз, що путляв поміж білих, мов крейда, лисих скель. Попереду всіма кольорами райдуги вигравала дивна кругла хмара. Її сяйво вимальовувалось на тлі неба, неначе над скелями плавала в повітрі якась чарівна повітряна куля.

Таку саму хмару спостерігав колись і мандрівник Лівінгстон у басейні річки Замбезі. Племя матока називало її «матотьона», тобто гримуча хмара, а інші дали їй назву «шонгус» — киплячий казан. Лівінгстон, зачарований красою водоскиду, назвав його «Вікторією».

Павла охопило хвилювання. На карті Сі-моне Альвареса в цьому місці позначено глибоку ущелину з річкою. А по той бік нібито починалась країна гаубау...

Незабаром проти сонця заяскріли спінені струмки, що спадали з високих порогів. Над ущелиною висіли міриади дрібноюсінських різнобарвних краплинок-іскорок. Павел стояв, мов укопаний. Колись

він милувався балканськими водоскидами. Але що то в порівнянні з картиною, яка постала зараз перед його очима! Водоскид ревів і сповнював повітря невпинним гомоном. Призахідне сонце підпалило туман та бризки над порогами жовтогарячим полум'ям. Над крейдяними скелями нахилилась веселка.

Павел насилу-силу відірвався од казкової картини й пошукав поглядом своїх хлопців. Але від того, що він побачив, у нього очі рогом полізли. Тубільці здіймали вгору списи, підносили їх до чола, і з чорних грудей видиралось тужливе голосіння:

— Та-ла Мон-гон-го-о-о!..

— Чого ви перелякалися? — стривожено запитав Павел.

Хлопці мовчки поставили списи на землю, але очі їм ніби припнуло до водоскиду. Покликавши Капока, Павел заходивсь розпитувати, в чому справа. Молодий мисливець кивнув на скелі й злякано прошепотів:

— Ой гамба, там живуть злі духи! На цьому місці кожна порошинка зачарована. Якщо торкнеться нас, то ми загинемо!

— Ба ні бо, що це ти плещеш! — зареготав географ. — Це така сама річка, як і всі, інші!

Але Капоко не погодився.

— Не річка це! — злякано шулився він. — Там живуть злі духи. Вони занапащать нас і понатоптують собі у люльки!

Павел знову мало не зареготав, але раптом обличчя йому стало поважне, навіть суворе... Вхопивши Капока за плече, він кивнув у бік водоскиду:

— Ти ж сміливий хлопець! Не личить воїнові так лякатися! Немає там ніяких духів! Просто вода спадає з великої скелі й розбивається на піну. Через те так гомонить і розпоршується туманом.

Негр зляканими очима втупивсь у водоскид, потім зітхнув і недовірливо звів очі на білу людину:

— Ой гамба, ніхто не може зробити з такої великої води окріп, тільки злі духи можуть. Бо вони її зачарували!

Павел вирішив знову вдатися по допомогу до «вогненного лука». Скинувши карабін з плеча, він набив його й повернувся до негра.

— Немає зброї, могутнішої за вогненний лук білої людини! — якнайповажніше промовив він, дивлячись тубільцеві просто у вічі. — Немає сили, більшої за невидимі стріли мого вогненного лука!

— А невидимі стріли можуть убити злого духа? — жваво спитав Капоко.

— Можуть! — не вагаючись, відповів географ. — Так, як пронизують лихих людей, подібних до Нгвуно, так само вбивають і злих духів!

Деякий час Капоко пильно придивлявся до гамби. Слова, вимовлені твердо й самовпевнено, не залишали місця для сумнівів. Уся гамбина кремезна постава, сміливі очі, суворе обличчя, обсмалене вітрами, випромінювали неабияку силу й мужність. Капоко підійшов до товаришів і заходився їм щось доводити, киваючи в бік Балканова. Нарешті носії повмощували вантаж на головах і несміливо рушили за своїм ватажком, час від часу злякано озиралась на водоскид.

Поступово гуркіт водяної маси стихав. Сяйво над білими скелями блякло, мов уранішня зоря. Сонце швидко зайшло. Проминувши «небезпечне» місце, негри знову підбадьорились. Тепер їхня розмова кружляла весь час навколо «вогненного лука», який захистив їх від зачарованих водяних бризок.

Стежина вивела мандрівників на берег широкої річки. Вже давно смеркло, про переправу годі було й думати. Тому отаборились просто на березі.

РОЗДІЛ ШІСТНАДЦЯТИЙ

Рятівне као. Пірога з розбитою кормою. Куди зник Онда? Рухома стрічка. Прив'язаний тубілець. Капока поранено. Звільнення Онди. Географ попадає в полон

I

Павел прокинувся рано. Сонце ще не сходило, але верховина гори швидко рожевіла. Ватра згасла. На м'якій зеленій папороті поснули, де попадали, негри. Кожен пригортав до грудей свій спис. У листі пальм щебетало птаство, стрибали довгохвості зелені папуги із золотими грудями. Заколисливо гомоніла під деревами річка.

На тому боці починається країна гаубау... Балканов став на березі й задививсь у сутінки, які танули просто на очах. За річкою несподівано зійшло сонце, мов з води виринуло. Вдалині зеленими хвилями здіймались плескати пагорби. Але не видно було ні селища, ні будь-яких інших слідів людини. На одному схилі жовтіла довга смуга. Павел придививсь у бінокль, вижате поле! На стернищі стояли полукіпки снопів. Картина була знайома, в ній промайнуло щось рідне й дороге. «Као!» — мало не вихопилося з грудей у Павла. Старий біг казав правду! Гаубау вже сіють пшеницю й мелють борошно. У цьому глухому закутку Африки — пшениця!

Лише Геродот свідчить, буцімто в часи єгипетського фараона Нехо, який царював з 611 по 597 рік до нової ери, фінікійські моряки вирушили в подорож навколо Лібії (так стародавні греки називали Африку), маючи на меті обійти її. Флотилія складалася з п'ятдесяти галер. Вийшовши з Червоного моря, вони довго пливли понад берегом і тільки восени дістались до найпівденнішої точки Африки, яку вже потім, через добрих два тисячоріччя інші мореплавці називали Мисом Доброї Надії.

Але тут фінікійці злякались, бо харчів лишалось обмаль. Вони зійшли на суходіл, виорали шмат поля й посіяли пшеницю. Дочекались, коли вона вистигне, зібрали врожай знову рушили в

дорогу. Промандрувавши отак два роки, на третій мореплавці досягли Геркулесових стовпів, як тоді називали протоку Гібралтар, і звідти знову попливли до Єгипту...

Не було сумніву, що й тут доклала рук біла людина. Але звідки вона взяла пшеницю? Може, випадково знайшла в кишені кілька зерняток і висіяла їх?..

Мосту через річку не було ніде. Течією вниз несло цілі острови водоростей з гарними болотяними квітами. Над водою ширяла ластівка-рибалка і, як справжній ловець, щоразу здіймалась угору зі ще живою рибинкою в дзьобі. В очеретах шаруділи й хлюпотілись африканські видри. Раптом Павел помітив неподалік стару, вкриту зеленим мохом пірогу з розбитою кормою. Пірога лежала догори днищем у густих папоротях. У цьому місці річка видалась найвужчою. Саме сюди підводила й стежина. Очевидячки, гаубау навмисне зруйнували міст і розбили пірогу, щоб хоч таким рабом перешкодити наскокам злодійкуватих мукасекерів. А як же тоді дісталась на той бік дівчина-бранка? Може, перепливла річку?

Уважно обстеживши піщану смужку й увесь навколишній спадилий берег, Павел не виявив ніяких слідів. Аж тут раптом почувся крик.

Хлопці попркидались. У таборі зчинився гвалт. Одні гасали й метушились, інші скрадались поміж деревами, треті підповзали до очеретів.

Низько нахилившись, Павел метнувся до дерев і заховався за стовбуром. Сюди ж, спритно перебігаючи від пальми до пальми, наближався й Капоко. Кроків за десять слідував Домбо.

— Ви куди? — пошепки запитав Павел.

— На полювання, гамба! — по самі вуха всміхнувся Домбо.

— Що полювати збираєтесь?

— Капоко бачив водяні кози! Он там! — показало негрєня на очерети. — Вийшли на паша!

— Водяні кози! — здивувався географ.

— Так, гамба!

— Скільки їх?

— Два!

Павел більше не розпитував. Припадаючи до землі й тримаючи наготові рушницю, він почав швидко продиратись між чагарями.

За кільканадцять метрів починався мочар з густими, як щіть, очеретами, високою папороттю та осокою. Шугнувши під кущ, Павел крадькома вистромив голову. І раптом помітив двійко серпатих рогів. А за якусь мить угледів і їхню власницю — темно-сиву, завбільшки з доброго підтілка, козу. Довга вовна в неї лищала, мов змашена, на спині яскріла біла плямочка. Трохи осторонь рухалася ще одна така сама коза, але з напрочуд блискучими рогами.

Звичайно, ці чудові тварини виходять на пашу вночі, але якщо добре знають місцину, то пасуться й удень. Вони дуже обережні, мають гострий слух та нюх і в прудкості не поступаються перед «суходільними» антилопами.

Тільки-но Павел прилаштувався стріляти, як нога йому раптом підслизнулася і рушниця шубовснула в калюжу. Тварини, які цю мить саме зупинились і нашорошили вуха, почули плескіт. Зашерехтів очерет, мов його прошила куля, гойднулись верхівки папороті. Павел вистрілив двічі навпопад, але марно. Болотяні кози, добре пристосовані до життя у воді, встигли відпливти далеко й десь, певно, вже причаїлись у непролазних хащах, куди не наважується заглядати навіть людина.

Обтираючи закаляні чоботи, Павел помітив Лію, що чимдуж біг до болота й лементував. Назустріч йому вийшов Капоко. Лія заходивсь щось розповідати, збуджено вимахуючи списом.

Балканов квапливо подався туди:

— Що сталося?

Лія сіпнувсь, різко повернув голову й злякано глянув на географа. Капоко був похмурий на виду.

У таборі теж заметушилися.

— Що ж таки сталося? — знову спитав Павел.

Від його голосу Капоко немов прокинувся.

— Зник десь Онда, — знехотя буркнув він і якимось непевно стеноу плечем.

Онда! Той самий, що дуже боявся гумба-гумби, наймолодший серед носіїв, майже хлопчик, як Домбо.

— Онда звечора лягав спати? — спитав географ.

— Лягав! — нахмурився Капоко.

— А біля кого спав?

— Біля мене.

— А ви на річці шукали? Може, гайнув ловити рибу?

— Шукали!

Це вже відповів Лія.

— Де шукали?

— Скрізь! Обійшли ввесь берег, обнишпорили очерети, гукали в лісі!

Поправивши рушницю, Павел подався до табору. Там зібрав усіх носіїв і знову заходивсь розпитувати про Онду. Але вночі всі міцно спали, й ніхто нічого не постеріг.

Тільки Гама висловив припущення, що, певно, Онду вночі вкрав злий дух, бо не було місяця. Хлопці злякано глянули на нього. Лихий дух розвештався, доки біла людина спала, й зтяг Онду до себе в гори! Даремно заперечував їм Павел. Тубільці недовірливо похитували головами. Вони над усе боялися злого духа й уважали, що він докладав рук до кожного, нещастя.

Зникнення хлопця страшенно стривожило географа. Що з ним скоїлося? Чи його хижак пошматував, чи він у річці втонув, чи, може, раптом узяв та й накивав п'ятами додому? Дивно. Дуже дивно...

II

Павел наказав лаштуватись рушати далі. Негри никали, мов очманілі. В очах їм застиг притамований ляк. Вмощаючи пакунки, вони таємничо перешіптувались. А коли вийшли на берег, то запитально зиркнули на Капока й завагались. Павел запропонував сукати з ліан та гнучких повзучих чагарів мотуз, а сам довгою жердиною заходивсь міряти дно річки. Вона була неглибока, але з вантажем на голові її перебрести не так сплюха.

Незабаром хлопці всукали довгу мотузку. Тепер залишалось найважливіше: хто перший перепливе чи перебрере на той бік, щоб зачепити кінець мотузки за якесь дерево й перегнати сюди понівечену пірогу? Павел запитав — ніхто не зголосився. Носії мовчки презирались. Павел запитав удруге, але й тепер ніхто не вийшов уперед. Тоді він почав сам роздягатись. Але тільки-но встиг скинути брезентову куртку, як за спиною в нього зашепотіли. Пролунав верескливий Домбів голосок:

— Чекай, гамба, Лія буде перепливати!

— Лія? — глянув на молодого тубільця географ.

То був низенький і клишоногий хлопчина зі слідами слонячої хвороби на гомілках.

— Я на таке не пристаю! — заперечив Павел і взявся розперізуватись.

Домбо переклав його слова хлопцям. Капоко махнув списом до Лії.

— Залишайся на березі. Я сам перепливу на той бік. Річка глибока, ще втонеш.

Та не встиг Капоко вхопитися за мотуз, як Гама відкинув товаришавбік і побіг до річки сам.

— Не треба, щоб Капоко перепливав, біла людино! — вигукнув він. — Капока старійшини обрали на вождя племені, коли помре Бенгас.

Кілька хлопців метнулись йому навперейми, котрийсь ухопив Гаму за попереk, перекинув собі за плечі й бігцем поніс геть від берега. Гама репетував, вимахував руками й намагався випручатись.

— Не пускай Гаму, біла людино! Гама незабаром матиме дружину й власну хижку! Я сам перепливу на той бік! Я вмію плавати не згірше як риба! До того ж мені ще не визначили лума-луму, і я не збираюся ставити нової хатини!.. — благав один молодий носій.

Павел заклав пальці в рот і різко свиснув. Запала тиша. Павел сказав, щоб хлопці самі обрали між собою людино, яка перебрере на той бік. Тубільці тихо загомніли. Капоко махнув списом. І всі пішли за ним. Повсідавшись у затінку кокосової пальми, хлопці почали жваво сперечатись. Добру годину лементували вони, здіймали вгору списи, били себе в груди, аж нарешті Капоко підвівсь і всі замовкли. Він щось говорив схвильовано, а тоді заходивсь торкати списом кожного по черзі й нарешті зупинився перед Онаєм. Юнак миттю схопився й метнувсь до мотузки.

— Онай обраний переправляйся на той берег! — пояснив географові Домбо.

Онай був молоденький хлопчина з ледь помітним мохом на верхній губі, але високий та стрункий, з тонкими прудкими ногами й маленькими лукавими оченятами.

Він поклав собі на голову плескату каменюку й, притримуючи однією рукою її, а другою кінець мотуза, ввійшов у воду. Камінь

надавав тілові більшої ваги. Спочатку вода сягала хлопцеві колін, потім поперека й нарешті — грудей. Юнак повільно просувався уперед, обережно обмацуючи ногою дно. Кілька разів підковзавсь, але щоразу встигав утримати рівновагу.

Тубільці, постававши на березі, напружено стежили за кожним його кроком. Часом, коли вода намагалася залити хлопця з головою, вони схоплювались, починали стрибати й підбадьорювати його. Так, крок за кроком, Онай досяг протилежного берега, схопився за повітряний корінь хлібного дерева й видерсь на суше. Коли обернувся до товаришів, на радому обличчі його заблищали зуби.

— Онай онага! Онай онага! (Онай перебрів! Онай перебрів!) — кричали радісно тубільці.

Але Онай не дуже вважав на їхні овації. Не гаючи зайвої секунди, він міцно припнув кінець мотузки до стовбура, перекинув пірогу на днище, стяг її у воду, зліз на носову частину, причому розбита корма задерлась догори й не черпала воду, вхопивсь обома руками за напнений мотуз і почав швидко перетягати сам себе на протилежний берег.

Тубільний човен був старий, з пробитою кормою, але його пласке дно, добре змащене смолою, виявилось міцне. Діставши сокиру, Павел зрубав грубелезну гілляку, розколов її, витесав з обох боків і сяк-так полагодив корму. Тепер уже можна було переправити на ньому й людей, і вантаж.

Останній переплив річку географ. Коли Павел ступив ногою на берег, його охопило дивне почуття — неначебто він опинивсь на рідній землі...

III

Стежина повела мандрівників не до схилу із жовтим стернищем та золотавими полукіпками, а до вузької ущелини. Обабіч здіймались високі стрімкі скелі, щедро залиті яскравим сонцем. На одній скелі вигравала проти сонця якась червона смужка. Вона спадала до самої стежки і звивалась то на один, то на інший бік, мов жива. Попередивши, що то червоні мурашки, Капоко повів мандрівників

протилежним схилом. А ущелина дедалі ширшала. Обабіч росли самітні пальми та гуави.

Коли мурашина армія залишилась далеко позаду, Капоко раптом зупинивсь і зачекав, поки підійде Гама. Щось прикмітивши, вони довго й пильно дивились уперед, а тоді шугнули між дерева.

— Там прив'язано людину! — показав кудись рукою Гама.

Хлопці попадали на землю. Підлізши навкарачки до Капока, Павел запитав:

— Де ви бачите людину?

Тубілець показав списом туди, де біля стовбура було видно якусь постать.

Піднісши бінокль до очей, Балканов мало не впустив його додолу.

— Онда! — майже вигукнув він. — Там наш Онда!

Руки й ноги в Онди були прив'язані до стовбура, з рота йому вистромлявся трав'яний віхоть. Онда марно силкувався випрочатись.

— Онда! — жахнулись тубільці.

Зціпивши зуби, Капоко низько нахилився, немов намагаючись скинути з плечей якийсь тягар, міцно стис у руці зброю й чорною пантерою метнувся уперед. Та не встиг добігти й до дерева, як був зустрінутий сотнями стріл. Капоко дременував назад, але навздогінці йому блиснув спис і вдарив межі плечі. Хлопець поточивсь, мов п'яний, і захитався, ноги йому підломились, і він осів на землю. Павел закусив спідню губу. Він заплющив очі й знову глянув. Швидко схопившись на ноги, Капоко побіг, але знову мов перепнувся. Гама підплигнув, як той поранений звір, протягло заволав і кинувсь уперед. У його зіщулених очах спалахнуло чорне полум'я.

На два махи Павел опинивсь кроків за двісті від Капока. Молодий негр карлючивсь у траві, обливаючись кров'ю.

— Гама она! Гама она! — хрипким і слабовитим голосом вигукував він.

Павел утретє підбіг і вгледів Гаму. Схопивши вдвох пораненого, вони швидко потягли його назад. З плеча в хлопця цебеніла кров.

— Капоко помре? — запитав Гама.

Вигляд у нього був геть розгублений.

— Не вмре! — відповів Павел, уникаючи дивитись хлопцеві у вічі.
— Його тільки подряпало списом! То ж тобі не отруйна стріла!

— Гамба, врятуй Капока! — Проскиглив Лія, нахилившись над товаришем. — Він же найкращий син племені! Врятуй його! Бенгас дуже сумуватиме за ним!

Решта хлопців, оточивши пораненого, тупцювали на місці, з переляку не здатні й слова вимовити. Тільки Гама, дивлячись на свого товариша, якого намагались отак підло вбити, аж шаленів од обурення. Задерши голову до неба, він повторював:

— Це все наробила вождева бранка! Вона невдячна й підла!

Потім сумно глянув на географа:

— Білий чаклуно, врятуй життя Капока! Покропи його жовтою водою!

Капоко терпляче лежав, заплющивши очі, міцно зціпивши зуби й стиснувши кулаки. Він навіть не стогнав. Але напнені жили в'язів та рясний піт на виду свідчили про нестерпний біль. Та воїн і зараз тримався, як герой. Недаремно старійшини обрали його вождевим наступником.

Тільки коли спирт вогнем обпik рану, Капоко скреготнув зубами, й у куточках стулених повік йому блиснули сльози.

Так пролежав він добру годину. А коли розплющив очі й побачив схилене над собою Гамине обличчя, то всміхнувся і ледь чутно промовив:

— Гамо, я живий! Не хвилюйся за мене... І не сердься... Гаубау мали право так учинити.

Гама обурився:

— Що говорить син Кабанги, наймудрішого старого воїна племені! Що я чую? Вони хотіли тебе вбити, а ти!..

— Гаубау охороняють свою країну. Молода бранка їм сказала, що ми ночували в му-касєкерів, їли їхнє таро, печені батати і ямс. А мукасєкєри все це награбували в гаубау... І награбованим пригощали нас! То чому ж ти сердишся на гаубау?.. Вони вчинили справедливо.

Гама хотів щось сказати Капокові, але тільки ворухнув губами й збентежено закліпав очима. Лія від сорому одвернувся. Решта тубільців похнюпила голови. Тільки тепер хлопці усвідомили, що їхній учинок не міг не розгнівати навіть найсумирніших людей у світі.

— Бенгас сердитиметься, — докоряв і собі, й іншим поранений. — Він не простить Капокові... Не простить Гамі, Лії, Онді...

Гама з Лією, наче вжалені, посхоплювались і позатуляли обличчя руками, немов хотіли сховатись від розгніваного погляду Бенгаса. Інші п'ятеро якось обережно, боком відступили геть. Сидячи в холодку, Балканов палив цигарку й мовчки стежив за тубільцями.

— Ми приборкали мукасекерів, — нарешті озвався він. — Як ви гадаєте: наважаться тепер вони хоч раз напасти на гаубау?

— Мукасекери вже ніколи не нападуть на гаубау! — погодились негри.

— Гаразд. Не крастимуть більше в них харчів. Не вбиватимуть людей. І дівчина завдяки нам утекла. Мукасекери не наважились її перейняти. Отже, Бенгас буде задоволений воїнами свого племені!

Домбо переклав його слова. Павел уважно стежив, яке враження справлять вони на Капока. Той спочатку тільки кліпав очима, та коли почув останнє речення, по обличчі його майнула ледь помітна усмішка.

— Гамба каже вірно! — радісно вигукнув Гама.

— Гамба каже вірно! — погодився з ним і Лія.

— Гамба мудрий! — схвально захитали головами інші хлопці.

Тепер лишалось найважче — якось визволити Ондю.

Швидко поночіло. В лісі не чути було ні згуку, ані шереху. Капоко кілька разів робив спробу перевернутись, але не міг.

— Що ти хочеш, друже? — спитав Павел. — Скажи, ми тобі допоможемо!

— Хочу підвестись, гамба, — тихо відповів він, а трохи згодом додав — Я й досі не можу заспокоїтись.

— Чому?

— Бранка все розповіла про нас вождеві свого племені. Це я добре розумію. Але чому таки гаубау напали на нас?

Павел підсунувся ближче до нього.

— Ти своїм товаришам казав усе вірно. Дівчина передала тільки те, що бачила. А бачила вона, що ми сидимо з мукасекерами, п'ємо їхнє вино, їмо їхнє таро. А біла людина ще й роздає їм подарунки. От вона й вирішила, що ми стали друзями мукасекерів і ворогами гаубау. А про що ми говорили між собою — полонянка не розуміла, бо не знає мови вашого племені. Так що ти тоді Гамі вірно сказав.

Капоко стулив повіки й хитнув головою — біла людина має рацію.

IV

Павлові спроби ввійти в переговори з тубільцями, що принишкли десь у лісі, не давали ніяких наслідків. Кожен з носіїв голосно повторив кількома мовами, що біла людина добра й не дозволить мукасекерам напасти на плем'я. Але тільки луна відповідала на їхні вигуки, немов дратуючись.

Над ущелиною закіптюженою стріхою нависло похмуре небо. Темрява щохвилі густішала. Негри, повсідавшись навколо Капока, збуджено гомоніли. Павел крутив цигарку й міркував, що діяти. Чекати до ранку чи прокласти собі дорогу зброєю? Але ні, «вогненний лук» тільки розгніває гаубау. Повертатись назад — безглуздя. Що ж тоді робити? Ризикувати головою тепер, коли дістались мети, — просто дурість. Але ж і сидіти склавши руки — не менш безглуздо. Крім того, Онда... Хтозна, в якому він стані.

«Тільки як визволимо Ондю, зможемо до ладу про все довідатися!» — нарешті вирішив географ.

Гама з Лією перенесли Капока до плеса. Решта хлопців пішла за ними.

— Що робити Домбові, гамба? — поспитало негренья.

— Йди з Гамою, — показав йому на стежку Павел.

— А гамба?

— Йди з усіма, кажу! — суворо повторив Балканов. — Я трохи затримаюсь...

Домбо знехотя обернувся, поволі пішов за носіями й немов розтанув у темряві. Павел заліг під кущем, тримаючи карабін наготові, й увесь перетворився на слух. Над крайніми пальмами спалахнуло сяйво: хлопці розіклали багаття.

Цього разу Балканов вирішив не посилати забобонних тубільців визволяти Ондю. Доки зійде «нічне світило», їх і дрюком з місця не зженеш. А тут треба діяти в цілковитій темряві.

Павел наслухав кілька хвилин — ніде анішелесь. Він проповз трохи й знову прислухався. Тиша й темрява щільно оповивали землю. Павел поповз швидше... Нарешті зупинивсь і відсапавсь. Повинно бути десь поряд... Ага, ось уже чути, як покрекує Онда...

Щось поблизу зашаруділо. Хтось квапливо пробіг стежкою поза деревом. Тихенько луснула кимось настоптана гілочка.

Часу для вагань не залишилось. Рушниця набита й при першій загрозі вистрілить. Постріл злякає тубільців бодай на мить, і доки вони оговтаються, Павел різоне мотуззя й звільнить Онду.

Одним стрибком Павел опинився біля прив'язаного до дерева негра, шепнув йому на вухо «Тано анда!» (Свої!), намацав рукою обличчя, витяг з рота кляп, а ножом порснув по тонких, але цупких, мов мідний дріт, стеблах якогось виткого чагарника. Хлопець зопалу дав сторчака, але швидко підвівсь.

— Гамба, тано набе! (Біла людино, яка ти добра!) — радісно прохарамаркав Онда задубілими щелепами.

— Мовчи! — засичав географ. — Бага! (Тихіше!)

Поблизу зарипіла ринь. Зовсім поруч пролунали швидкі кроки. Павел гарячково схопив Онду за руку, щоб потягти його назад, але надто пізно...

Власне, того, що сталося далі, Павел докладно не міг і пригадати. Якась тупа річ хряснула його по голові. Перед очима попливли червоні кола. Потім ноги йому підломились, і в голові запаморочилося. Наче крізь сон Павел чув якісь непевні голоси. Але не міг збагнути, звідки

вони долинують, не міг розплющити очей, йому здавалося, ніби він пірнає у щось м'яке й тепле й погойдується з боку на бік, як у колисці. Десь у червоній темряві озався голос, схожий на Ондин, але вмить розтанув у загальному гомоні.

Потім усе стихло. Павел спробував прокинутись, але не міг...

РОЗДІЛ СІМНАДЦЯТИЙ

В'язниця в баобабовому дуплі. Географів одяг десь зникає. Старий у багатому вбранні. Де були носії? Біла рублена хатина. Щаслива зустріч. Старий революціонер живий!

I

Павел прокинувся, неначе після пропасниці. Поволі розплющив очі. Раптом гострий біль пронизав йому потилицю. Павел зіщулювався й зціпив зуби, мало щелепи не луснули. Коли ж біль трохи вгамувався, він знову блимнув — і аж сіпнувся й здивовано розглянувся навколо. Де це він?..

Якесь темне приміщення. Крізь круглу продухвинку в стінці продирається сонячний снопок, тиняючись у підлогу золотим кружалом. Але в хатині було досить темно, щоб добре роздивитись. Ось поруч лежить його похідна торба, патронташ, аптечка, брезентова куртка...

Павел тяжко зітхнув. Сонячне коло поступово меншало й, неначе сполохане людиною, потроху відступало до дверей, однак у хижці ставало немов видніше. Стіни й стеля були гладенько вистругані, але поточені шашелем. З однієї чималої дірочки в стелі сипалася жовтава тирса. Потрапляючи в сонячний промінь, порошок тирси спалахували й оживали, схожі на мушву...

Балканов неспокійно засовався.

Де ж таки він опинився? В племені гаубау чи, може, в якомусь іншому? Бува, вони йшли хибною дорогою й заблукали? Але ж бо ні! Павел добре пригадував: він дотримувався дороги, зазначеної на карті. А напрямок визначав за компасом. Тоді чому ж оце опинивсь у такій дивній в'язниці?.. Що з ним скоїлося?

Географ знову спробував пригадати все від початку... Отже, зарипіла ринь під чиймись кроками. Потім по голові йому хряснуло чимось тупим і важким. Він випустив Он-дину руку, впав на траву, й перед очима попливли червоні кола... Оце й усе. А що сталося з

Ондою? й хто приніс його, Павла Балканова, в цю хижку? Ага, ще, здається, лунали чийсь голоси та брязкіт залізччя... Все відбулось, немов уві сні, який оце тепер потроху розвіювався.

Погляд упав на патронташ.

— А де ж моя рушниця? — вголос подумав Павел.

Озирнувся довкола — рушниці немає. Пістолет також зник.

Павел знову глянув на свої речі. Усе було ціле, тільки зброї бракувало.

«Отже, мене знезброїли! Захопили в полон! Усе зійшло нанівець! — мало не простогнав Балканов. — Що тепер зі мною буде?..»

Ту мить він раптом згадав за Домба. Що то його чекає? А Капока? Мужнього хлопця зле вдарено списом. Чи не спіткає його те саме, що й Маванду... У тропіках рани швидко запалюються й беруться гноєм. Спека, нестача води та ліків призводять до того, що й від безвинної подряпини часом може виникнути смертельний гнійник. Тубільці взагалі слабовиті, знесилені недоїданням і легко піддаються хворобам. Злидні та брак медичної допомоги призводять до вимирання багатьох тисяч людей. А ті, кого «наймають» на роботу плантатори та власники рудників, гинуть від виснаження...

Повз хатину прошелестіли чийсь кроки. Потім ще і ще. Хтось стримано зажебонів перед входом.

Потім гомін подужчав. Та ось прибігло ще кілька чоловік, і раптом знову запала тиша.

Павел обмацав собі голову. Ніде не виявилось ні рани, ні навіть гулі, хоч біль ще й досі відчувався.

Павел вирішив лягти долілиць і виглянути в круглу продухвинку входу, що світлів над самою долівкою. Хотів з'ясувати, де він опинився: в селищі чи, може, в якомусь потаємному місці, обраному чаклуном або вождем навмисне для бранця?

Та щойно Павел поворухнувся, як одяг на ньому раптом розсипався й перетворивсь на купку сивого м'якого попелу. За якусь мить на тілі Павлові не лишилось ані клаптика тканини. Він розгубивсь, по спині йому перебіг мороз. Павел простяг руку до своєї куртки, що лежала на долівці, та пальці вгрузли в тканину, мов у старе порохняве павутиння. Патронташ теж перетворивсь на купку потерті. Тільки набої дзвінко брязнули на втопану долівку. Павлові чоботи стояли в куточку. Павел

запхнув ногу в лівий чобіт, але чобіт раптом осів додолю чорною павутинкою!..

Що відбувається в цій лихій хатині? Що воно за чортовиння? Павел підозріливо глянув на бінокль і невпевнено простяг до нього руку. Але бінокль був цілий і непошкоджений.

В хатині розвиднілося. З долівки здіймалась прозора пара. Раптом Павел уздрів неподалік входу якусь низку білого намиста. Підійшовши ближче й придивившись, він усе збагнув. То були терміти. Вночі вони сточили ввесь його одяг і всі речі. Але, як завжди, ці підступні комахи залишили недоторканим тонюсінький верхній шар тканини. Отже, на перший погляд річ здавалась неушкодженою, але варто було доторкнутися до неї пальцем, як вона розпадалась на порошок.

Павел сів на долівку. Вся шкіра йому страшенно свербіла, неначе хто вкачав його в жаливу. Але це страждання ще було не таке нестерпне, як ота невідомість...

Минула добра година, коли за стіною раптом знову гупнули об землю списи, забряжчало мідне наруччя. Хтось сплеснув у долоні, й чийсь кроки почалали геть. Змінилася сторожа. Але підійшов ще хтось, Павел бачив крізь отвір лише чорні ноги, взуті у шкіряні верзуни й до самісіньких литок посмуговані мідними браслетами. Прийшлий раптом нахилився і заглянув усередину. Павел від несподіванки аж сіпнувся. То був уже літній негр з гострою борідкою, маленькими жвавими оченятами й плескатим носом. Волосся він собі позаплітав у безліч кісок, прищикнутих на потилиці кількома бамбуковими гребінцями. У волоссі яскріло барвисте пір'я. Вся зовнішність старого свідчила про те, що він є вождь племені.

Якусь мить обидва мовчки дивились одне на одного. Обличчя в старого не здавалось лютим. У зморшках навколо очей навіть ховалася лагідна усмішка. Він махнув рукою — мовляв, «іди сюди». Балканов виповз із своєї в'язниці. Навколо хатини стояв цілий натовп. З вуст в уста перекотився затамований гомін, і на всіх обличчях відбився веселий подив. Якийсь клишоногий тубілець підбіг до Павла й підперезав його шкіряним набедренником. Старий з борідкою стояв мовчазний і поважний. Своїм убранням він дуже різнився од решти тубільців. Усі були напівголі, з кількома пір'їнками в чубі й значно простішим наруччям та намистом. До того ж лише старий мав на ногах управно зроблені зі шкіри та пов'язані ремінчиками постолі.

Старий підніс угору спис і врочисто махнув ним, розтинаючи повітря. Озброєний натовп розколовсь навпіл, утворивши широкий прохід. Коли дідусь нахилив спис вістрям додолу, пролунав дружний вигук. Старий кивнув Павлові, щоб ішов слідом.

II

Балканов не поспішав. Тільки тепер він побачив, що був ув'язнений у величезному порожньому стовбурі баобаба. Певно, хитрі гаубау не раз зачиняли в тій «в'язниці» ворогів свого племені й, не кивнувши пальцем, роззброювали їх...

Тубільці підходили до Павла, тицями руками в бінокль і, кумедно витріщаючи очі, клали собі пальці в рот, висловлюючи в такий спосіб свій подив з незнайомої речі білої людини.

Селище лежало у видолку й мало дуже привітний та чепурненький вигляд. Посередині широчів майданчик, обсаджений навколо чагарником та кокосовими пальмами. За чагарями та пальмами півколом вишикувались хатини, а далі починався зелений вигін, усіяний квітучими жовтаво-червоними й кремовими кротонами та мімозами. На майдані тліла ватра, обіч лежали неподопивані кокосові горіхи. Перед хатинами сохли хутра, рябіли мережані рогожі. Вхід до кожної оселі зачинявся або стяжкою кори, або ж дверцятами з бамбукових стебел, він був зроблений за метр від землі й швидше нагадував вікно. Поміж оселями гасала гола дітлашня. Зграйка хлоп'ят бавилась маленькими списками.

На південь від селища стриміла в небо рудувата скеля. Очевидно, десь там біг струмок, бо стежиною туди й звідти сновигали молодичі з глеками на головах. Проминаючи білу людину, вони зупинялися й допитливо дивились услід. У холодку лід хлібним деревом, поспиравшись на бамбукові ціпочки, сиділо кілька дідів. Вони жували бетель або попихкували люльками з довгими очеретяними цибуками й розмовляли між собою. Двоє чоловіків лагодили стріху на хатині. Поряд на траві сиділа купка дівчат та хлопців, які в'язали з листя кокосової пальми мати й подавали їх угору покрівельникам. Неподалік літній негр стулкою черепашки краєв лозиння виткого чагарника на

тоненькі стяжечки. З тих стяжечок тубільці плетуть гарні браслети, які носять над ліктями та попід коліньми.

З-поза хатин вийшла ціла метка жінок. Вони з мотиками та якимись серпами квапились на вгороди, певно, сьогодні трохи припізнівшись. Мотики та серпи не були схожі на тубільні: мали добре виклепане й трохи загнуте лезо.

Оце сільськогосподарське знаряддя та шкіряні верзуни на вождевих ногах свідчили за те, що тут таки живе біла людина, про яку гомонять племена навіть на узбережжі.

Тубільці уважно роздивлялись Павла.

Змашені пальмовою олією, настояною на духмяному зіллі, вони оточили його щільним кільцем і про щось галасливо гомоніли своєю незрозумілою мовою. Павел дослухався до кожного згуку. Хоч він знав уже чимало слів мови бігів та мопів і вмів уживати їх, але з вуст оцих людей досі не почув жодного знайомого слова.

Коли Павел слідом за вождем підійшов до купки хлібних дерев, з-за них вихопився молодий тубілець із перев'язаною рукою і, люто загарчавши та скреготнувши зубами, раптом щосили вдарив Павла головою в плече. Павел з несподіванки поточивсь, але втримався на ногах. Натовп гнівно загорлав на зухвалою юнака. Зупинившись, вождь сердито насупив сиві брови й щось суворо сказав. Кілька дужих рук ухопили хлопця, мов обценьками, й відштовхнули геть.

— Сана Балкан! — мов сам собі буркнув тубілець, який крокував поруч географа.

Павел не повірив власним вухам. Невже цей чоловік назвав ім'я його батька? Радість гарячою хвилею хлюпнула Павлові в серце, перелила через вінця й спалахнула на осмаленому сонцем та степовими суховіями обличчі. Він озирнувся на тубільця, що вимовив дороге ім'я, але того вже й слід прохолов.

Павел знову згадав своїх вірних хлопців. Що з ними? Де зараз Домбо, лагідний, довірливий, меткий Домбо? Адже в хлопчика, крім нього, тепер не лишилося жодної близької людини! А от маєш: загубив десь малого...

Якийсь тубілець штовхнув Павла, зареготав і відскочив назад.

Старий вождь зупинився й підніс угору спис. Інші тубільці зробили те саме.

— Сана Балкан! — уже зовсім чітко промовив сивий вождь, звертаючись до якогось надзвичайно високого й кремезного чолов'яги, що на добру голову переріс інших.

Прохарамаркавши щось незрозуміле, той спритно крутнувся й кудись майнув.

— Куди вождь мене веде? — мовою бігів звернувся до старого Павел.

Старий пильно глянув на нього маленькими розумними оченятами й заперечливо похитав списом, мовляв, не розуміє. Павел повторив запитання мовою мопів, потім — по-португальському, але вождь лише плечима стенив. У свою чергу він запитав щось у Павла, теж незрозумілою мовою. Той безпорадно розчепірів руки, йому кортіло поспитати про батька, але ж чи багато набалакаєш на мигах! Нарешті Павел, ударивши себе кулаком у груди, повільно й чітко проказав:

— Я — мона лама сани Балкана! Його рідний син з племені, що живе на острові серед моря!

Жартівлива усмішка майнула на обличчі в старого тубільця. Плесканий ніс йому кумедно зморщивсь. Інші тубільці від сміху хапалися за боки, але старий раптом суворо блимнув на них, і ті поодверталися, пирскаючи в жменю.

«Мабуть, гадають, що я збожеволів! — подумав Павел і сумно посміхнувся. — Що то таке, коли людина німа! А мені ж треба зараз якихось двоє слів!..»

Негри повсідалися у холодку й жваво загомніли. Тільки старий вождь спрямував зір кудись удалину, де в ущелині бігла річка та зеленів пальмовий ліс. Павел клацнув нікельованою табакеркою, яку не подужали терміти, скрутив цигарку, послинив папірець. Тубільців аніскільки не здивувала ця процедура. Якийсь парубійко навіть підніс йому свою люльку, щоб припалив. Павел простяг юнакові дрібку тютюну.

— Гума сама! — нюхнувши, задоволено вигукнув він, але Павел, нічого не второпавши, тільки головою на всяк випадок похитав.

Цей час прибіг той довгань, якого вождь кудись посилав, і щось проказав старому своїм громовитим басом. А з ущелини вийшов цілий гурт тубільців. Пролунали вигуки, озвався дерев'яний бубон. Воїни, що охороняли бранця, заворушилися. Дітлахи зграйкою майнули назустріч новоприбулим. Старий вождь непорушно стояв у холодку, чекаючи,

коли ті з бубном підійдуть ближче. Павел не втерпів і глянув у бінокль, та мало не впустив його. Серед тубільців плентався, похитуючись, Домбо. Трохи обіч ішла і решта хлопців. Лія з Гамою несли очеретяну мату, на якій лежав поранений Капоко. Поруч крокував Онда з перев'язаною рукою. Ще здалеку до Балканова долинув знайомий писклявий голосок.

— Гамба! Любий гамба! — вигукував Домбо, дивлячись на Павла з такою цікавістю, немов той щонайменше з неба впав. — Ти живий? А чому ж ти роздягайся? Де твій одяг?

Павел ледве стримував сльози радості. Але цю мить один конвоїр стусонув негрєня кулаком попід ребра, воно скарлючилось від болю, поточилось і впало. Жалібний плач потонув у загальному гаморі. Тубільці щось хрипко вигукували, вищали очеретяні сопілки, бриніли марімби. Лунко гупав дерев'яний бубон. Воїни справляли перемогу.

Натовп, що супроводжував полонених носіїв, був зустрітий урочистими вигуками. Але старий вождь знову розітнув повітря списом, і вмить запала мертва тиша. Поманивши до себе негра-велетня, він зовсім чітко сказав йому:

— Чома-чома, сама Балкан!

«Балкан!» Сумнівів бути не могло!

Кожна секунда зараз видавалася Павлові вічністю. Але тубільці не квапились. Негр-велетень помчав до селища. В тому ж напрямку повільно подався і вождь, за кожним кроком похитуючись ліворуч і праворуч, і його оздоби врочисто вибрязкували.

III

Спостережливе око мандрівника, який проминув багато селищ, не могло не помітити, скільки тут незвичного. По-перше — бамбукові двері в хатинах, невеличкі глиняні коминчики над стріхами, а в багатьох нових будівлях навіть маленькі круглі віконця, запнені прозорими міхурами тварин.

Все це неабияк уразило Павла. Помалу ступаючи в такт ударам дерев'яного бубна, він пильно роздивлявся тубільне селище. Аж тут раптом зупинивсь, мов укопаний: перед ним була рублена, чотиристінна, з верандочкою та похилою стріхою хата, що

притулилась у холодочку під кокосовими пальмами! Вона різко виділялася серед круглих та гостроверхих тубільних осель і була достоту така самісінька, які зводять в них удома, в рідній Копривштиці, тільки замість черепиці вкрита пальмовим листям.

Павлові вдруде за цю добу здалося, ніби він наближається до рідної оселі. Ось на вікнах у череп'яних горщиках цвітуть гарні південні квіти. Такою запам'ятав він, їдучи по науку, й рідну батьківську хату: з оповитою виноградом верандою і рожами та геранією на дерев'яних сходинках. Та коли повернувся з Петербурга, квіти зів'яли, хатина стояла пустою. Мати уже лежала у могилі...

Щосили гунав бубон, і його удари відлунювались у лісі по той бік долини. Старий вождь знову змахнув списом. Гомін ураз ущух. Чути було тільки, як бряжчить об землю зброя, видзеленькує мідне наруччя та дрібно торохкотить барабан. Але й ці згуки поступово стихли. Негр-велетень ще здалеку подав якийсь знак, і старий кивнув Павлові слідувати за ним.

На подвір'ї з-за низенького очеретяного плоту вихопився кощавий тубілець, дуже чорний і кучерявий, з великими білими сергами у вухах. Він розчинив перед прибульцями бамбукову хвіртку.

Від нетерплячки серце в Павла тіпалось і кидалось — як не вискочить. Але з хати й досі ніхто не виходив. Обабіч стежки, що вела до приступка, росли кактуси, алое та якісь виткі південні квіти. Низенька бамбукова альтанка мальовничо заросла зеленню. В альтанці хтось закректав, кахикнув, рипнули дерев'яні нари. Павел крадькома зіп'явсь навшпиньки й заляк. Там ворушилася чиясь постать. Трохи згодом при вході став бородатий та сивий, мов голуб, дідусь. Він був дуже слабовитий, аж тлінний на виду, й спиравсь на бамбукові костури.

Павел пополотнів, йому перехопило подих. Чи не снить він, бува? Ні, таки це не сон. Перед ним стояв його батько, але постарілий та хоровитий, з понівеченими ногами.

— Тату! — нарешті видихнув Павел.

Старий стрепенувся. Потерши запалені очі, він хитнувся і ледве втримався на ногах. Довго дививсь на білого півголою чоловіка, а тоді, неначе щось пригадуючи, торкнувся неслухняними пальцями чола.

— Хто ти, парубче? — запитав він. Голос йому тремтів од хвилювання. — Звідки знаєш мою рідну мову?..

— Та це ж я, батьку! — тихим, зривистим голосом мовив Павел. — Твій син Павел!

— Павле, дитино! — заголосив старий і простяг руки до сина. — Та це ж таки ти!..

Вождь побачив, як білий бранець упав навколюшки й з очей йому побігли сльози; як кощаві вузлуваті пальці їхнього сани почали обмацувати його плечі, голову, обличчя; як змокли запалі зморшкуваті щоки старого; як він схвильовано зашепотів щось.

Тубільці, що оточили тин, спиналися навшпиньки, намагаючись краще роздивитись цю несподівану зустріч. Чувся тихий шепіт. Воїн-барабаш, який бив у лукулі, так і застиг, високо тримаючи дерев'яний цурпалок.

Приголомшений вождь не знав, що й робити. Він сподівався, що бранець буде підданий суворому допитові, як бувало досі після

сутичок із португальцями, аж тут раптом сталося щось незбагненне. Що це за білий зайда? Хто він такий? І чому сана Балкан тримає його в обіймах?

Незабаром звістка облетіла все селище. Негри збуджено вимахували списами, стріляли в небо з луків і вигукували:

— Тано бома ділі-ділі! Тано бома ділі-ділі! (Наша біла людина має гостя! Наша біла людина має гостя!)

РОЗДІЛ ВІСІМНАДЦЯТИЙ

Плем'я гаубау святкує. Вождь Гагама. Кілька зернин као. Капоко зустрічає знайому. Розповідь Донча Балкона. Гагама пропонує Павлові десять дружин. Прощання з племенем та носіями. Домбо вирушає в країну білих

I

Крізь тонкий прозорий міхур у вікно точилось м'яке місячне світло. Дощ, який раптово линув, так само несподівано й ущух. Зі стріхи збігала тоненька цівочка чистої води, яка блищала проти місяця, мов срібний ланцюжок, і дзюркала в колючках кактуса. Заколисливо порипувало гілля хлібного дерева.

Вже минала північ, а гамір у селищі не стихав. Дзвінко відлунювали в прозорих сутінках удари бубна, краляли тишу сопілки, гомоніли марімби. На майдані палахкотіла буйна ватра. Навколо неї гасала невгамовна молодь. Хлопці виконували танок перемоги. Схрещувались бамбукові списи, бриніла на тятиві стріла, брязкотіло наруччя. Швидко порожніли оздоблені гарним орнаментом бамбукові келихи. Хмільне тодді та густе пальмове вино на меду запалювали кров. Тубільці верещали, стрибали через багаття. Пооддалік мигтіли іскринами цибукаті люльки старих людей.

Гагама, вождь племені, сидів на леопардовому хутрі, раз по раз обтираючи долонею рясний піт з обличчя. Багато молодиків зійшло на небі відтоді, як він востаннє ходив у танок п'ятьох зірок гаубау. А зараз Гагама, всміхаючись, дививсь, як його воїни намагаються показати всім гнучкість і спритність своїх тіл, силу м'язів та вправність рук. Старі тубільці, оповиті темрявою, крадькома позирали на Гагамину усмішку. Давненько вже не бачили вони вождя в такому настрої. Люди милувались його пишною зачіскою, коштовною діадемою з діамантів та пір'я рідкісних птахів.

— Тано бома лі! Тано бома лі! (Біла людина добра! Біла людина добра!) — хором виспівувала молодь і навмисне викаблучувалась, щоб

дзвінкіше бряжчало намисто та мідне наруччя.

— Тано бома лі! — вторили їм воїни.

Гагама також погойдувавсь у такт пісні, а діадема спалахувала проти вогню, немов на чолі у вождя повсідались різноколірні світляки.

Гаубау святкували! Можливо, цю мить кожен згадував про багатий урожай као, який уже майже весь обмолочено й зсипано до громадської комори. Якщо між плескатими камінцями стерти все зерно, то з нього можна спекти стільки білих смачних коржів, скільки пальців на руках та ногах в усіх людей племені, ба навіть більше. Маніюка вродила так, як не пригадують навіть найстаріші люди, що пережили стільки молодиків, скільки гілок на старому баобабі.

А крім того, плем'я мало три вогненних луки: два з однією цівкою та один з двома, які Гагама колись виміняв за біленькі та зелененькі лискучі камінчики. Так порадив зробити сана Балкан.

Сьогодні Гагама вперше показав їх своїм воїнам, і вони тепер переконані, що ніякий ворог більш не наважиться напасти на їхню країну. Дівчина, яка втекла з полону, розповіла про силу вогненного лука білого боми. І всі тепер знали, що мукасекери вже ніколи не наважаться вдертись до громадської комори племені.

Біла людина навчила їх, як і де дістати солі, міцної та барвистої тканини, залізного знаряддя, гарного намиста, гвіздків тощо. Гаубау понесли багато шкіряних торбинок, повних білих та зелених камінчиків, аж на узберіжжя Великої гримучої річки, куди запливали араби-торгівці. Спочатку навіть Гагама недовірливо позирав на оті нікому не потрібні камінці, що за них португальці ладні були одне одному горлянку перегризти. Та коли послані люди поповертались назад і понаносили цілу хуру корисних речей, усі збагнули: біла людина розумна. Відтоді плем'я не залишалось ні без солі, ні без знаряддя, ані без гарних прикрас.

Про все це Павел довідався того самого вечора від Домба, коли сидів поруч з Гага-мою, а хлопець горнувся до нього, щасливий, що знову віднайшов свого любого гамбу.

II

Відчувши легкий дотик, Павел розплющив очі. В хатині вже було видно. Над ліжком схилився старий Балкан, спершись на свою бамбукову милицю.

— Чому ти не спиш, тату? — звівсь на лікті Павел. — І як ти аж сюди дошкандибав? Тобі ж важко ходити!

— Вже легше стало, синку, — зітхнув старий. — Та й як же його спати, коли знаєш, що турків-бусурменів попроганяли!

Підставивши собі бамбуковий стільчик, він сів і, втупивши допитливі очі в сина, спитав:

— То все те правда, що ти сказав? Болгарія вільна! Брати росіяни її визволили! Ой, синку, ми ж знали, що самотужки нічого не втнемо. На те воно й вийшло. То немає вже ні беїв, ні башибузуків, ні пашів? Немає жодного з оцих собак?

— Немає! Жодного не лишилось!

— Так, так! — щасливо всміхнувся старий. — Тепер залишилось тільки своїм торбохватам в'язи поскручувати. Але це вже легше!...

У хвіртку ввійшло кілька тубільців і повсідалось під пальмами. Один з них тримав на руках дитину з пораненою ніжною.

Виглянувши у двері, старий Балкан погладив бороду й усміхнувся:

— Полеж трохи. А я вийду до своїх людей.

Павел дививсь, як батько сів перед альтанкою й перев'язав пораненого під час гри хлопчика. Дитина, переконана в тому, що білий дідусь прогнав хворобу геть, почеберяла грати далі, а тубілець-батько кудись метнувся й хутко приніс кілька кокосових горіхів. Балкан узяв ті горіхи, щоб не образити батька.

Другий відвідувач слабував на елефантіаз, тобто слонячу хворобу, за якої вражений орган роздимається й утрачає форму. Ноги в тубільця були вкриті якимись, схожими на бульби, пухлинами. Цей теж благав «одробити» йому «пороблене».

Відпустивши й цього пацієнта, Балкан покульгав до оселі, але коло самих дверей його наздогнав якийсь стривожений тубілець. Він говорив швидко й час від часу поглядав на небо, вимахуючи списом, брав палець у рота й морщився.

— Що він каже? — спитав Павел.

Старий у відповідь усміхнувся, поплескав тубільця по плечах і запропонував йому стільчик. Тубілець сів, але дзиглик неначе мулив

йому. Гість неспокійно совавсь, виглядав надвір і без упину щось торохтів своєю мовою.

— Що він каже? — знову запитав географ.

— Ай прийшов просити ліків, щоб полікувати дощ! — одказав, сідаючи й собі, старий Балкан. — Якщо біла людина «загоює» рани, то чому вона не може вилікувати дощ, коли той десь у дорозі заслабував? Біла людина всеможна, бо прилетіла сюди з зірки, де живе її плем'я...

— Невже ти їм таке ото казав? — не повірив Павел.

— Ой сину, сину! — зітхнув старий. — Скільки я торочив колись: ні з якого Місяця я не падав. А вони люди добрі, але наївні — не йняли віри!

— Ну, то й що?

— Нарешті чаклун племені переконав їх, що я таки не впав з Місяця. І знаєш, як? Він сказав їм: біла людина прийшла до нас не з Місяця, а з'їхала по промінчику з зірки. Ось як!

Павел аж за боки хапавсь. Але старий Балкан насварився на нього пальцем:

— Ти, сину, не регочи! Немає нічого кумедного в тому, що люди неосвічені. Вони ніколи не полишали межі земель гаубау. Тільки коли я вирядив їх зі жменькою діамантів до арабських торгівців у пониззя Замбезі, вони переконалися, що, крім їхньої річки, в якій старому горобцеві по халяви, є ще «Велика гримуча вода». А ось того, що існують і моря та інші материки, вони навіть уявити собі не можуть.

Прихильно глянувши на тубільця, Павел дістав тютюну, скрутив цигарку й подав йому. Ай понюхав, висмикнув кілька волоконець, ізжував і вдоволено погладив себе по грудях — смачний «алан»! Цигарку ж обережно загорнув у банановий листок, сховав у нашийну торбинку й пішов собі.

До самого обіду вже ніхто не приходив. Тільки Домбо заглянув і залишив пістолет, бо, мовляв, люди жахаються «вогненного лука». Негреня було надзвичайно веселе. Туга за батьком поступово стихла й сьогодні він уперше прийшов з ненамашченими глиною руками. Павел запитав про Капока. Той уже почав уставати, але ще слабкий та захлялий, через те не виходить з хатини. Домбо також розповів, що вождь з великим гуртом уночі подавсь на полювання. Після перших дощиків дичина почала повертатись на старі пасовиська.

Павел кілька разів питав батька за португальських дигерів, за каторжників, але старий відмахувався, супив брови, й очі йому спалахували гнівом. Видно було, не хотілось йому пригадувати щось дуже неприємне.

По обіді батько пішов до своєї альтанки, а Павел подався обстежувати селище. Забіг до носіїв, навідав Капока. Й тільки тепер дізнався про всі подробиці тієї похмурої ночі: сам Онда розповів. Коли гаубау забили географові памороки й потягли з собою, щойно звільнений від пут хлопець дременував у той бік, де над пальмами сяяли відблиски вогнища. Та ще й не свінуло, як воїни Гагами оточили носіїв. Тих було більше, ніж намистинок на шиї в Онди. Капоко наказав не чинити опору. Лише Домбо, причаївшись у кущах, натиснув на гачок свого «малого вогненного лука», але пістолет дав осічку, певно, давненько не змащований. Тоді хлопчик, старанно замаскувавши його під набедреником, виліз і підніс тремтячі рученята догори...

Старий Балкан не виходив із своєї альтанки до самого смерку. Гагама теж не повертався з полювання. Певно, дичини було ще не гурт-то, і мисливці поплентались таки далеченько від селища.

Павел писав у щоденнику, до якого ось уже кілька днів не брався, бо на підступах до землі мукасекерів остерігавсь наскоку й поховав папери серед багажу.

Колекція збереглась непогано. До речей білої людини ніхто не наважувався доторкнутись. І черепи різних тварин, і опудала птахів, і роги, й препаровані в скляних банках плазуни були в задовільному стані. Тільки на зошит із записами метеорологічних спостережень хтось линував пальмового вина.

III

Ще й не смеркло, як небо раптом насупонилося, спалахнули блискавки, загомніла громовиця, й раптом полило, мов з-під ринви. До оселі вбіг мокрий як хлющ Ай і покотив по долівці двома здоровими кокосовими горіхами. З радощів тубілець реготав і верещав, показуючи пальцем надвір, де полосувало й періщило, аж пальми хилилися додолу. Ай відмовився сісти. Він вимахував руками,

збуджено галасував, вихилявся й стрибав, мов дитина. Коли він пішов, старий похитав головою:

— Дивний люд оці гаубау!

— Чого це він знову до тебе? — запитав Павел.

— Приніс мені дарунок за першу велику зливу!

— А про що він так жваво балакав?

— Та!.. — відмахнувся старий. — Він і досі переконаний, що без моїх «ліків» злива не почалася б. А тепер, бач, йому закортіло, щоб я припинив грім та блискавку, бо ще, мовляв, підпалять пальмовий ліс!

— І ти пообіцяв припинити громовиці? — посміхнувся Павел.

— Який бо ж ти! — жартома насупився старий Балкан. — Їх не можна дурити. Нічого такого я не обіцяв Айєві.

— З яких же ото радощів він навприсідки пострибав додому?

Старий спочатку всміхнувся, потім, щось подумавши, посмикав себе за довгу бороду й таки спохмурнів:

— Вже й не знаю, що казати! Він не йме мені віри. Тоді просив «вилікувати дощ». Я нічого не обіцяв, але злива пішла. Я й тепер не обіцяв «припиняти» блискавку, але він думає, що таки припиню її й не обіцяючи. Вважає, що біла людина зберігає свої «чудодійні ліки» в глибокій таємниці!

Після вечері, що складалася з кокосового молока, печені та меду, старий ліг на м'яку папороть і заходився знову розпитувати про батьківщину, яку не бачив уже багато років...

Раз у раз бив грім, заглушаючи німічний старечий голос Балкана. Коли ж вітер на мить ущухав, було й досі чути вигупування дерев'яного лукулі. Тубільці врочисто зустрічали початок злив, які повернуть до них дичину й зроблять землю родючою. Ковтнувши живої води, прокинеться буйна тропічна рослинність, зацвітуть і зав'яжуть плід банани, кокоси, баобаби та хлібні дерева. Старий наслухав гомін дощу. Його обличчя пожвавішало, маленькі злинялі очі заблищали.

Час спливав поволі. Обоє мовчали, кожен поринувши у власні думки. Старий Балкан натоптав свою люлечку тютюном з Павлового капшучка. Затягшись кілька разів, він заплющив очі, але видно було, наче старий збирається й ніяк не збереться сказати щось таке, що його давно хвилює. Павел добре знав удачу свого батька й терпляче чекав.

— Про те, що сталось на кораблі, тобі вже розповідали, — нарешті озвався Балкан тихо й схвильовано. — Так, я виказав авантурників капітанові! То була згряя розбишак, а ми — революціонери! Над ними верховодив якийсь Гонгора. Він заробив кулю, але капітан Сілва Порту був людина побожна й не хотів бруднити собі рук. Але ж про це вже тобі казав Гонсалві... Чудовий то хлопець!.. Отже?» нас, в'язнів, було шестеро. Крім мене, ще двоє арабів і троє вірменів... Усі п'ятеро загинули. Тільки я дивом урятувався... Нас, мов ту худобу, продав начальник фортеці. Португальці не наважувались довірити таємницю своїх копалень іншим людям. Ми були чужинці, а колонія — португальська. В ній іноземці не мають ніяких прав. Один з наших господарів ще до того побував у країні гаубау як солдат — брав участь у придушенні якогось повстання негрів. Тоді ото й натрапив на діамантове родовище. Коли відслужив свій термін, повернувся до Португалії, зібрав ще кількох авантурників, і вони вирішили гуртом розробити поклади й забагатіти.

Від узбережжя, де висадив нас. капітан Сілва Порту, до верхів'я Замбезі — Великої води, як називають цю річку тубільці, ми йшли багато днів зряду. Один араб заслаб, і нас лишилось п'ятеро. Всі похляли так, що доводилось відпочивати щомилі.

У пониззі річки Кубангу наші хазяї згодили за кольорові клапті, намисто та черепашки кількох тубільців-носіїв. Так минуло ще п'ять днів. Однієї ночі тубільці накивали п'ятами. Хазяї обшукали весь навколишній ліс і одного таки знайшли. Але він відмовився йти далі, й ми стали свідками його останніх хвилин... Тоді я остаточно переконався, з ким маю справу, але невільник мусить іти, куди його женуть. За підписаною «умовою», ми повинні були працювати в копальнях два роки, а потім буцімто нам мали дати волю. Але лапігам-дигерам ніхто вже не вірив.

Однак іншого виходу в нас не було, ми мусили йти. Португальці охороняли нас із рушницями в руках. Уночі ставили варту, а вдень про втечу годі було й думати... Потім нас лишилося четверо. Ми опинились у чужій країні, на кожному кроці чатувала смертельна небезпека.

Португальці знову згодили носіїв, цього разу з племені молів, але й ті при першій нагоді дали драла. Увесь вантаж знову ліг на наші плечі. Другий араб теж захворів на тропічну пропасницю. Ми довго тягли

його попід пахви, але пропасниця посилювалась. Доводилось раз у раз зупинятися й давати змогу товаришеві відсапатись. Але господарі почали дивитися на нас вовком, і ми зрозуміли, що вони шукають нагоди позбутись хворого араба.

Так воно й вийшло. Прокидаємось одного ранку, а бідолахи немає й сліду. Португальці запевняли нас, буцімто відвели його в опорний військовий форт, де слабому нададуть медичної допомоги. Ми мовчки презирнулися: араба вночі десь у лісі пристрелили. І не помилились. Коли відійшли від табору, почули люте валування гієн та шакалів: хижакі шматували труп нашого товариша. У серці клекотіли гнів та обурення. Поспадала машкара з робишак і вбивць. Але й вони помітили зміну в нашій поведінці й стежили за кожним нашим кроком.

Згодом ми допленталися до відног якихось гір. Путь ставала дедалі важча. Її перетинали бескиди та ущелини, вкриті непролазними чагарями. Продиратись доводилося з сокирою в руках. У якійсь стрімкій ущелині ми зупинились. Незабаром стало відомо, що неподалік живе плем'я гаубау. Наш провідник-португалець таки добре знав дорогу і привів нас на самісіньке місце: до чималої ями, на дні якої виступала джерельна вода. Це й було родовище коштовних камінців.

У тій самій ущелині ми й отаборились. Але нас виявили тубільці. Гагама переказав через кількох воїнів, щоб ми забиралися з їхньої країни геть. Португальці затягли безкінечні переговори, намагались навіть підлабузнитися до тубільців подарунками, але марно.

Проте ми таки розпочали роботу. Діаманти виявились неглибоко, й ми дуже легко виколупували їх та промивали від глини. Спочатку тільки важко було відрізняти, де діамант, а де простий камінчик. Кришталіки мали криві й неправильні грані. Деякі відлискували жовтавим, деякі жовтогарячим, а деякі й зеленим або рожевим кольором. Знаходили ми діаманти й чорного відтінку. А ти знаєш, такими чорними діамантами було пробурено Симплонський тунель. Та наші португальці були невдоволені. Вони шукали прозорих, безколірних, з дужим лиском діамантів, які над усе цінуються на ринку.

Потроху, потроху португальці натоптували свої шкіряні капшучки коштовним зерням. Увечері в їхній оселі вибухали чвари, одного разу вони похапалися навіть за горлянки. Ніяк не могли поділити між

собою каміння. Але що б там не було, а біля нас на варті завжди залишавсь один з них, тримаючи вінчестерку напоготові.

Двічі на нас напосідали тубільці, але не витримували рушничного вогню й відкочувались.

Одного разу на чолі цілої армії з'явився сам Гагама. Він надіслав до наших копалень свого воїна, який знав кілька португальських слів. То був знайомий тобі Ай. Парламентер повідомив, що вождь не збирається на нас нападати, але хоче за ситець та ліки запропонувати нам робітників. Португальці тільки того й чекали. Вони закидали Гагаму подарунками. Кілька негрів лишилося в нас промивати породу. Серед них був і Ай. Я заприятелював з ним. Ай виявився щирий і кмітливий парубок. Він часто розпитував мене про білих людей та їхнє життя на Місяцеві.

Якось я йшов повз хатину португальців, і підозріле шепотіння всередині змусило мене зупинитись. Господарі про щось змагалися. Коли я прислухавсь, волосся мені стало дибки. Негідники не могли дійти згоди, хто з них шістьох повинен повбивати нас, щоб не лишилося й душі, яка б знала про діамантове родовище. Інший мав підпалити тубільне селище й улаштувати засідку на стежці, щоб перебити негрів до ноги. Але старий португалець пропонував убити лише Гагаму, а решту тубільців задарувати намистом, наруччям, цвяхами та іншим непотребом. Ще один пропонував знищити, крім Гагами, ще й жерця.

Сперечались вони до пізніх облягів. А я прикипів до стовбура хлібного дерева, й намагався не прогавити жодного слова. Десь аж опівночі португальці дійшли згоди: разом з нами вбити Гагаму та жерця... Я нишком продерся крізь чагарі й подався до нашого куреня.

Вранці домовився з Айєм, що той відведе мене до вождя. А ввечері непомітно прослизнув у селище. Гагама вже чекав на мене. Я розповів йому про змову португальців.

Відтоді ми стежили за кожним їхнім кроком. Уночі виставляли таємну варту. Ми тепер ладні були роздерти будь-кого, хто наблизиться до нас. Але ми не мали зброї.

Минув якийсь час. Нарешті ми помітили, що португальці почали лаштуватись у дорогу, пакують потроху речі. Однієї ночі ми всі гуртом непомітно вийшли з табору й подалися до лібати, маючи одну вінчестерку, яку поцупили в португальців. Гагама підняв своє військо й

заступив вхід до ущелини. Ми позалягали. Як непоганий стрілець, я заховався за кущ, тримаючи вінчестерку напоготові. Португальці вранці, мабуть, заходяться нас шукати.

Так воно й сталось. Покапцанівши від люті, озброєні до зубів дигери з'явилися в ущелині, як тільки свінуло.

Нам треба було нападати гвалтом. Тубільці, поприкипавши до дерев, чекали Гагаминого знаку.

— Мерзотники! — волав з нестямки старий дигер. — Де ви?

— Це свинство! — кричав другий.

— Вони порушили умову! — шкіривсь третій. — Хай тепер не винять нікого!

— Я їм черепки потрощу! — нахвалявся четвертий. — Заводіяки! Злодії!

Вони брутально лаялись, горлали, погрожували й клацали вінчестерками.

Гагама дав знак, і тубільці накинулись на них. Я вистрілив, старий дигер упав. Інші португальці позалягали й зчинили стрілянину. Кілька негрів були вбиті. Розлютований натовп посунув на бандитів, але ті відстрелювались. Я поцілив ще одного португальця. Та цю ж мить мене мов хто батогом оперезав. Куля понівечила мені ногу, яка й досі, сам бачиш...

Старий Балкан спересердя аж плюнув, потім обтер з чола піт і, затагшись димом, повів далі.

— За годину бандити лежали, зрешечені отруйними стрілами. Отак закінчилось їхнє багатіння. Шістьма розбишаками стало в світі менше...

Він раптом замовк, а коли знову озвався, голос його тремтів:

— Після бою тубільці підібрали мене, і я побачив своїх товаришів, які лежали рядком. Відважні борці були, хай земля їм пухом. А я відтоді оце й ношу в лівій нозі кулю...

Піл зарипів. Старий Балкан ледве поворухнув пораненою ногою й затамовано простогнав.

— І досі болять? — співчутливо прошепотів син.

— Ще б пак! Ех, коли б я тільки міг, то рачки, а до Болгарії таки доплентався б!

За дверима, як і раніше, гомоніла злива, раз у раз бив грім, і над неспокійними пальмами синім полум'ям спалахувало небо.

В кімнаті засмерділо смаленим. Старий Балкан схаменувся, притис пальцем гніт, який уже почав палити підставку, потім знову вмовивсь на полу, вкривсь леопардовим хутром і принишк. Розповідь та тяжкі спогади геть стомили його. Він важко дихав, у грудях йому свистіло. А Павел сидів, замислено підперши голову руками.

IV

Минув добрий тиждень. Гагама навідувався до білих людей щодня, сідав у бамбуковій альтанці й заводив з Балканом довгу розмову. Вождь в усьому радився з ним. Потім брав географа й ходив з ним полювати на антилоп, а то дивитись на лани. Дощі швидко напоїли землю, й долина вкрилась молодю травичкою. Найчастіше зливи починалися звечора. На ранок же вітер вимітав небо до лиску, й сходило червоне сонце. Племя бралось до роботи. Дехто з чоловіків та жінок ішли на вгороди розпушувати землю мотиками, удобрювати її лісовим перегноєм. Мотики коваль племені поробив так, як радила біла людина. Першу торбинку зерна као тубільці принесли аж з берегів Замбезі від арабських торгівців. Коли висіяна пшениця дала врожай, вони зібрали його й увесь кинули в землю наступного року. Так площа під посівами поступово зростала, й тепер Гагама пишався перед географом громадською коморою, що з неї кожен член племені одержував рівну пайку пшениці. Люди були забезпечені хлібом до кінця року.

Одного разу Балканова та Домба перестрів Ай.

— Сьогодні ставитимем нову хатину! — з гордістю мовив молодий тубілець.

— Кому? — байдуже запитав Павел.

Домбо змовницьки підморгнув Павлові, мовляв, і ми дещо знаємо, та не скажемо, нехай покортить.

Павла заінтригувала така таємничість.

— Про яку це хатину він каже? — звернувся він до негрєнати.

Домбо радісно заплигав, але мовчав.

— Ти ж чого мовчиш, чортєня? — вигукнув Павел.

Знову лукаво підморгнувши, Домбо зіп'явся навпочіпки й по-спільницькому шепнув Павлові на вухо:

— Будуть звести хатину для гамби!

Хоч говорили й по-португальському, Ай здогадавсь, про що мова, й, кумедно похитавши поставою, підтвердив:

— Зводитимем хатину, в якій житиме бома Павел!

Павел махнув рукою:

— Навіщо мені! Моя хатина вмістить ще двох таких, як я. Та й коли пересядуться дощі, ми підемо звідси.

Після цих слів від несподіванки Ай аж спис упустив. Потім раптом схопився й щодуху дременув до високої оселі вождя. За якусь хвилину звідти вийшов Гагама й швидко попростував до географа. Слідком, забігаючи то з лівої, то з правої руки вождя, дріботів Ай.

Гагама озвався ще здаля:

— Ой бома Павел, залишся з нашим племенем! Не йди від нас! Гагама дасть тобі все, що забажаєш!

— Сана Балкан повинен повернутися до свого племені. Воно вже вільне й чекає на нього, — відповів Павел. — Та й гаубау давно вже навчилися самі вирощувати као.

Старий вождь, який стояв, спершись на спис, посмикав себе за цапину борідку, сумно похилив голову й, не промовивши й слова, пішов собі.

V

Після того сплигло ще зо два тижні. Не минало дня, щоб до Павла не заходили тубільці й не благали його залишитися... — Сана Балкан — мудрий, — казали вони. — Ніхто не проганяє його звідси. Плем'я ніколи не залишить сану Балкана голодним. Бома Павел теж буде нагодований. Чому ж вони збираються повертатись на свою велику зірку?

— Ні на яку зірку ми не збираємось, — терпляче роз'яснював географ. — Ми підемо до Великої води, сядемо на вогненну пірогу й поїдемо в країну нашого племені.

Вже півмісяця в селищі й разу не озвався дерев'яний бубон, не забриніла жодна марімба. Тубільці никали сумні та невеселі, немов сподівались до своєї лібати великого лиха.

Якось увечері Гагама знову завітав до Балкана. Як завжди, усівшись у бамбуковій альтанці, він довго щось доводив старому й раз у раз кивав списом у той бік, де за тином з'юрмилось плем'я. Павел сидів у хатині. Він порозбирав пістолети й разом з Домбом змашував їх, час від часу поглядаючи надвір. Старі вели поважну й зосереджену розмову.

Тубільці принишкли за тином, чекаючи наслідків. Нарешті вождь підійшов до натовпу. Павел бачив і чув, як після перших же Гагаминих слів знявся лемент, потім запала тиша, кінець вождевої промови було відзначено дружним гуком.

Після цілоденної зливи розгодинилося, з-за горба вплив ясен місяць. Із лісів та лук подихало вогкістю й зіллям. Над лібатою ще не змовкли вигуки тубільців, як рипнули двері й до хатини ввійшов, кульгаючи, старий Балкан.

— Про що це ви говорили з Гагамою? — запитав Павел.

Батько сів на піл, розгладив довгу бороду й усміхнувся.

— Ти й сам знаєш, про що, — відповів він. — Плем'я ладне зробити для нас усе, аби тільки ми залишились тут.

— І ти пообіцяв?

— Ні, не обіцяв. Сказав, що ми вирушимо, як тільки перейдуть великі дощі. А доти, хочемо того чи ні, мусимо лишатись.

Павел дістав з кишені блокнотик, розгорнув на сторінці, де був зазначений час повернення «Севастополя», й хитнув головою:

— Встигнемо. Але за цей час треба цілком приготуватися до далекої подорожі.

Далі він звернувся до негрєнати й, ховаючи лукаву посмішку, спитав:

— А ти, Домбо, підеш з нами?

Домбо якусь мить пильно дивився географові в вічі, немов намагався прочитати заховану в них думку.

— А тамо-тамо хоче Домба?

— Авжеж! — відповів Павел.

— Тоді Домбо пітима туди, куди пітима гамба! Домбо спати там, де спати гамба! Домбо скрізь буде ходи за гамба! Бо гамба — добра біла людина!

Павел зиркнув на батька. Старий доброзичливо всміхнувся, пригорнув негрєня до себе й схвильовано сказав:

— Ти чудовий хлопчина! Житимеш у моєму домі. Будеш мені за рідного. Отже ж матиму двох синів: одного білого, другого чорного. Хочеш?

Домбо саяв од щастя: він поїде разом з білими людьми й навчиться малювати живі знаки, як це робить гамба Павел. А то ж була найзаповітніша мрія негрєнати!

VI

Майже щоночі з неба лило, мов з рукава. Вже тричі народжувався і вмирав молодик, а зливи не стихали. Без угаву гомоніли громи, рипіли й стогнали під дужими грудьми вітру порохняві дерева в лісі; деякі не витримували могутніх поштовхів і з тріском падали додолу; вогненними стрілами розтинали чорне небо сліпучі блискавиці.

Земля давно вже перестала приймати вологу, напившись донесхочу. Річка вийшла з берегів і потягла вниз до моря повалені стовбури хлібних дерев та кокосових пальм.

Удосвіта небо вияснялось, і над пагорбами сходило яскристе, мов викупане зливами, жовтогаряче сонце. Настав приємний і прохолодний ранок. Прозоре повітря немов аж рипіло від чистоти, подихаючи п'янкими пахощами насиченої землі, прілого листя та перших квітів. На листі блищали мільйони бісерних краплинок. Трави курілись теплою прозорою парою. Повівав легенький вітерець, зціджуючи з широкого бананового листя срібні струминки дощовиці.

Моріжки вкрилися соковитою травою. Повипускали нове листя дерева. Серед бананового лісу ясно-зеленими могилками здіймалися крони тисячолітніх баобабів. У нове вбрання зодяглися і олійні пальми. Зіп'явшись на пальму, тубільці робили кістяним ножем наріз нижче зав'язі й підвішували там бамбукові пляшки, в які стікав молочно-білий сік, що з нього виготовляли чудове й міцне пальмове вино.

Знову розпукалися бруньки на цейбах, що здалеку дуже нагадували явори. Фіолетово-білими квітами зацвіли строфантуси.

Чагарники та гаї навколо селища загомоніли веселим щебетом перелітних пташок.

Для тубільців настала гаряча пора року. Мудрий Гагама довго радився з родовими старійшинами щодо розподілу робочих рук на період великих дощів. Треба було забезпечити все необхідне для життя.

Хоробрі й досвідчені мисливці, які бездоганно володіли списом і стрілою, вирушали полювати слонів, антилоп, гну та страусів. Підлітки, побравши сільця та пастки, виплетені з баобабового ниття, подались ловити рідкісних птахів, чиє пір'я має прикрашати зачіску кожного тубільця. На вгородах почали розпушувати грядки маніюки, саджати солодку картоплю, ямс та сорго. Годували й ґрунт під као.

Рибалки невеличкими ватагами сідали на висмолені та оздоблені випаленим орнаментом піроги й вирушали річкою вгору та вниз.

Щоранку десятеро кремезних тубільців на чолі з своїм ватажком Онаєм ішли вузькою ущелиною до Білої скелі, де були родовища діамантів. Намивши за день коштовних камінчиків та повпихавши їх у шкіряні капшучки, вони ввечері в Гагаминій хаті сортували добуте за кольором та розміром.

У священному громадському домі кілька тубільців майстерно видовбувало бамбукові пляшки, ліпило череп'яні глеки та сулії, дзбани та келихи, щоб мати вдосталь посуду на пальмове вино нового врожаю.

Павлові навколишня природа давала невичерпний матеріал для наукових дослідів. Щодня він провадив спостереження за кліматом, вивчав геологічну структуру земної кори, поповнював свої колекції рідкісними комахами, плазунами, пір'ям та опудалами птахів.

Зошити, придбані в Стамбулі, були списані до останнього рядочка. Хатина під пальмовою стріхою перетворилась на справжній музей африканської флори та фауни. Кмітливий Домбо став незамінний помічник у географа і страшенно пишавсь тим, що біла людина довіряє йому свої таємниці. Не раз та не двічі Павел постерігав, як малий поважно ходить подвір'ям, випнувши вперед худенькі дитячі груди та заклавши руки за спину, «мов гамба Павел».

Вечорами, поки з неба не полило, хлопці гаубау та Павлові носії під згуки однострунних марімб і лунких бубнів танцювали навколо багаття. Гагама о ту пору сидів на бамбуковій лавочці й розмовляв з Дончом Балканом. Павел при каганці робив записи в щоденнику.

Батько з сином старанно лаштувались у дорогу. Тубільці плели для них зручні бокаті кошики, в яких можна буде нести харчі та інший вантаж.

Якось Гагама запитав:

— Коли вирушать білі люди?

Балкан люлькою окреслив у повітрі коло:

— Як народиться молодик!

Гагама навіщось повторив цей рух, потім загнув на лівій руці три пальці, щось обмірковуючи, а далі хутко звівсь і пішов до хвіртки.

Відтоді ще тричі заходило сонце, а Гагама немов у землю запався. Але Павел прикмітив, що біля громадської хатини працює куди більше кошикарів, ніж досі. Очевидно, вождь наказав приготувати все для мандрівників якнайшвидше й вирядив на допомогу ще кількох робітників.

Одного ранку тубільці посходилися ще вдосвіта. Павел виглянув й прислухався. З-за тину долинав неймовірний гамір. Сумно гупали дерев'яні лукулі, жебоніли марімби, плакали сопілки. Плем'я було чимось дуже збуджене. «Тамо ая! Тамо ая!» — вигукували тубільці, що

означало: «Місяць зійшов! Місяць зійшов!» Уночі котрийсь із них помітив, як з-за хмар вистромив ріжки молодик. А від Гагами всі знали, що коли народиться молодий місяць, білі люди вирушать до своєї Великої зірки.

Вийшовши на подвір'я, старий Балкан сперся на пліт, звів угору руку й сказав, що вони вирушатимуть не сьогодні, а завтра. Люди тієї ж миті розійшлися.

На ранок, ще й сонце не зійшло, а плем'я вже було на ногах. Перед дверима громадського дому вигупували бубни. Сюди юрбами сходилися тубільці, вбрані в найкращий одяг зі святковими оздобами. Чоловіки мали в руках луки та вигострені списи. З червоних сагайдаків визирало оперіння стріл. Жінки пов'язали на голови кольорові стрічки та яскраві клапті ситцю. Парубки та дівчата поприходили у своїх найкращих муканзо, підперезані широкими пасками з гарної шкіри, в діадемах, з безліччю бамбукових гребінчиків, у яких стриміло довге пір'я папуг, яструбів та білих орлів. Дехто бринькав на однострунних і двострунних марімбах або надимав бамбукові флейти та очеретяні сопілочки.

Коли зібрались усі, вийшов і вождь у розкішному вбранні, підперезаний трьома червоними пасками, з лискучим леопардовим хутром на плечі, з гарною сивою зачіскою, прикрашеною десятками барвистих пір'їн та діадемою, на якій яскріли зірки зелених та ясно-червоних діамантів. Уперше він вийшов із своєю улюбленою мавпочкою. Вмостившись на господаревому плечі, тваринка на всі боки повертала голову й хитро блимала котячими оченятами. Час від часу вона простягала руку й намагалась поцупити стрілу з Айєвого сагайдака. Гагама дістав з-за паса біле слоняче ікло, оздоблене двома рядками коштовних камінчиків, тричі засурмив, і натовп рушив до рубленої хатини.

Домбо перший помітив похід. Залишивши марімбу в альтанці, він убіг до хати старого Балкана. Кімната була позаставлювана впакованими кошиками. Спритно переплигнувши через ті кошики, негрень вигукнуло:

— Гамба, йдуть!

Павел саме загортав зошити широкими стяжками кори червоного дерева. Старий Балкан сидів на полу й пихкав з довгої очеретяної

люльки. Почувши Домба, обоє стрепенулись. Балкан сперся на ціпок, поволі став на ноги й пошкандибав до дверей.

— То, кажеш, усе? — виходячи, спитав він.

— Увесь багаж запакований і добре ув'язаний, — відповів Павел.

— На скількох носіїв?

— На десятиох.

— А всього скільки нам треба буде людей?

— Двадцятєро. Не більше!

Цей час Гагама та Капоко внесли на подвір'ячко ноші, виплетені з жиливої кори на добрих бамбукових держаках. Старий вигнанець розчулився, на очах йому забриніли сльози. Він покульгав назустріч Гагамі. Павел закинув рушницю за плече й також вискочив надвір. Домбо, в новому набедренику, підперезаному зверху пістолетом, наздогнав географа. На подвір'ї вже чекали носії.

Гагама, поважний і врочистий, підступив до старого Балкана й привітав його піднесеним угору списом. Потім знову засурмив. Ту ж мить на подвір'я вбігло п'ятдесятеро молодих стрільців.

— Ці безстрашні воїни супроводжуватимуть білих людей до Великої води! — кивнув на них вождь.

Потім приклав до вуст відшліфоване слоняче ікло і знову тричі засурмив. Тієї ж миті узбіч стрільців прошаруділи кроки десятиох юних тубілок, убраних у гарні барвисті муканзо. Вождь усміхнувся і кивнув у їхній бік списом:

— А це найхоробріші й найроботящіші дівчата племені. Моє плем'я не має кращих на вроду дівчат. Чи пристає бома Павел на те, щоб вони стали йому дружинами? Бома Павел не має власної хатини в жодному роді, тому кожен рід виділив йому по одній нареченій!

За цими словами «наречені» сором'язливо понахиляли голови, тайкома зиркаючи на географа. Натовп тихенько зажебонів.

Павел розгублено подивився на струнких дівчат. Домбо, затуливши долонею рот, лукаво блимав на свого гамбу. Мавпочка вовтузилась на Гагаминому плечі й намагалась вискубти з зачіски в Айя найбарвистішу пір'їну.

— Оце зав'яз, як порося в тину! — шепнув до батька Павел. — Скажи вождєві, що закони білого племені не дозволяють цього робити!

Старий насупився й глянув на сина спідлоба:

— Ти хочеш, щоб плем'я образилось? Люди тобі й віри не візьмуть, бо вважають, що закони однакові для всіх племен. Будьмо чемніші. Краще задайся у цьому на мене. Ти не знаєш тутешніх звичаїв.

Доки батько з сином перемовлялись, воїни стояли, мов за наказом, «струнко», а «наречені» боязко перешіптувались. Гагама чекав, що одкажуть білі люди.

Дончо Балкан гладив сиву бороду, думаючи тяжку думу. Потім, спираючись на ціпок, ступив кілька кроків уперед і повільно заговорив ледь чутним, слабовитим голосом. За першими ж його словами серед племені знявся тривожний гвалт. Навіть Гагама роздратовано смикнув себе за цапину борідку. Діди, що підпирали тин, раптом аж люльки позвішували додолу й насупонилися. «Наречені», глухо заголосивши, похнюпили голови, позатулялись руками, й стояли так кілька хвилин, не наважуючись від сорому звести на Гагаму очі.

Домбо запитально дививсь на географа.

— Погано буде гамба! — стривожено прошепотів він.

— Чекай, друже! — відповів йому Павел. — Перетреться, перемнеться та якось минеться.

Павел здогадувався, що збентежило плем'я. Очевидно, старий Балкан сказав, що його «бома» не прийме дівчат до своєї хатини. А відмова чоловіка одружитися з дівчиною, яку обрали старійшини, є нестерпна образа для всього роду.

Натовп гомонів, але Дончо Балкан ніби навмисне не квапився, навіть люлькою пихнув раз чи й двічі.

— Що ти їм казав? Чому вони так загули? — нетерпляче спитав Павел.

— Я ніколи їм не брехав, не брехатиму й тепер. Поки що сказав: мій син не може взяти дівчат за дружин. А зараз скажу, що ми до нашої землі добиратимемось поки зйдуть три молодики; що наша країна дуже далеко, що зима в ній триває теж три місяці й що дівчата загинуть від небаченого холоду. Навіщо ми завдаватимемо їм такого лиха! Ми ж люди не жорстокі.

Старий підняв ціпок угору, й гомін ущух. Він заговорив неквапливо, зважуючи кожне слово. Незабаром полегшене зітхання видобулося з сотень грудей. Гагама, всміхнувшись, поторкав свою вождівську діадему. Дівчата сором'язливо попідводили голови.

Біла людина запропонувала: нехай кожна дівчина обере собі нареченого серед воїнів племені Бенгаса, які не менш хоробрі та кмітливі за гаубау.

Капоко, не дочекавшись кінця промови, підійшов до «наречених» і вхопив за набедренник якусь струнку дівчину. Павел придививсь краще і аж очі витріщив: то була колишня бранка вождя мукасекерів!

Решта носіїв теж обрали собі «мону луму». А десяту, якій не вистачило пари, бо Бенгасових хлопців було дев'ятеро, узяв собі Ай.

Павел обдарував наречених разками синього намиста та клаптями барвистого ситцю. Коли щасливі пари, побравшись за руки, відійшли вбік, він підперезав свій пістолет Га-гамі над червоним вождівським паском і простяг йому ще й торбинку набоїв, а жерцеві подарував чималий сталевий ніж із кістяною колодочкою. Потім обійшов усіх воїнів і кожному дав дещицю, «принесену з Великої зірки». Тубільці роздивлялись дарунки з великою цікавістю, передавали їх з рук до рук, шептались або верещали з радощів.

Ще не вгамувався радісний гамір, як бойовий ріг вождя сповістив про те, що білі люди вирушають. Урочисто загримів дерев'яний бубон, завищали сопілки, забриніли марімби. Молодь затигла старовинної пісні.

Тихий вітерець, що лічив листя пальм та шарудів у розквітлих орхідеях, підхопив пісню й поніс її високо-високо над верхівками хлібних дерев та зеленими горбами баобабів.

Четверо молодих воїнів, вибраних з-поміж найдужчих, підхопили бамбукові ноші. Десятеро носіїв повмощали на голови кошики, прикриті від дощу корою червоного дерева. Наймужніші бійці племені, озброєні добре вигостреними списами та повними сагайдаками отруйних стріл, вишикувались у ряд.

Закинувши рушницю за плече, Павел востаннє обернувся і махнув брезентовим шоломом. Поруч дріботів легенький та прудкий, мов сарнень, Домбо. Усміхаючись до самісіньких вух, випнувши гордовито груди, він поважно, по-тубільному похитувався на ході.

Домбо був перший представник Африки, що вирушав до країни білих не як раб, а як вільна людина.

Коли передні воїни та носії вже сховалися за деревами пальмового лісу, Дончо Балкан над силу обернувся і глянув назад. Усе плем'я гайворонням обсіло верховину Білої Скелі. В повітря знявся частокіл

списів, блискаючи вістрями проти сонця. Над улоговиною розлягавсь протяглий та врочистий гук. Старий зітхнув, підняв угору свій костур і сумно всміхнувся. На сивих старечих віях заблищали сльози...

Примітки

1

Реженерадуш (*порт.*) — Відродження.

2

У середині XIX сторіччя в Португалії при владі стояли помірковані партії, які підтримували конституцію. Але це не відповідало інтересам дворян, духівництва й феодалів. Вони згуртувались навколо ватажка консервативної партії Кости Кабралу й учинили переворот. Після перевороту спалахнуло збройне повстання під назвою «Марія да Фонте», яке у вересні 1846 року було жорстоко придушене урядовими військами за активною підтримкою англійського флоту.

3

Барка — корабель з кількома рейовими та однією вилковою щоглою.

4

«**Корабельна кішка**» — плетений канчук, що ним карали матросів.

5

Васко да Гама (1469–1524) — португальський мореплавець, що відкрив морський шлях до Індії через Атлантичний океан. Жорстокими методами зав'язав торговельні стосунки з Індією, поклавши початок європейській загарбницькій політиці в цій країні.

6

Лоція — навігаційна карта.

7

Лібата — тубільне селище.

8

Марсовий місток — місце спостереження на кораблі.

9

Фок-щогла — передня щогла.

10

Гамба — звертання, що мовою одного з африканських племен означає «господарю».

11

Норд — північ, **вест** — захід.

12

Болгарія була звільнена з-під ярма внаслідок російсько-турецької війни 1877–78 рр.

13

Абаджія (*тур.*) — кравець.

14

Джамія (*араб.*) — мечеть.

15

Ага — пан.

16

Наргіле — пристрій на куріння тютюну, розповсюджений на Сході.

17

Гел бурда (*тур.*) — іди сюди.

18

Темане (*тур.*) — уклін.

19

Караван-сарай — стародавній заїзд на Сході.

20

Оттоманська імперія — офіційна назва турецької держави до 1922 р.

21

Ефенді (*тур.*) — пан.

22

Чоджум (*тур.*) — хлопець.

23

Сіляхлик — широкий шкіряний пас, у якому турки носили гаманці з грішми, тютюн, люльку та зброю.

24

Кюлямбеї — шалені зграї нестримних, лютих мстивих турків, які з часом створили власну терористичну організацію. Вони вважали себе захисниками певної частини населення. Їхнє втручання завжди призводило до кривавих скандалів. Інколи до допомоги кюлямбеїв вдавалися навіть власті.

25

Ботев Христо (1848–1876) — видатний болгарський поет, мислитель, революціонер-демократ.

26

Йдеться про війну 1877–78 рр.

27

Сарацинські корсари — арабські пірати, морські розбійники.

28

Дигери — шукачі діамантів.

29

Юнкер В. В. (1840–1892) — російський мандрівник, дослідник Центральної Африки. 1875 р. подорожував Лівійською пустелею. 1876-78 та 1879-86 рр. здійснив дві подорожі у внутрішні райони Центральної Африки. Дослідив верхів'я ріки Конго. Написав тритомну працю, що містить цінні відомості з географії, етнографії та історії Південного Судану й північної частини Уганди.

30

Лівінгстон Давід (1813–1873) — англійський мандрівник, дослідник Африки. З 1840 протягом 30 років здійснив багато великих

мандрівок Південною та Центральною Африкою. Дослідив території, що охоплюють Калахарі, басейн ріки Замбезі, її вододіл з рікою Конго, а також частину узбережжя великих африканських озер. Досяг водоспаду Вікторія, озера Нгамі, Шірва, Ньяса, Мверу, Бангвеоло. Мандрував переважно пішки. Гуманним ставленням до місцевого населення завоював його симпатії та пошану.

31

Гайдук — партизан, народний месник за часів турецького рабства в Болгарії.

32

Башибузуки — нерегулярне турецьке військо, мобілізоване лише під час заколотів та повстань. Башибузуки відзначалися винятковою жорстокістю.

33

Шербет — прохолодний напій із фруктового соку та цукру.

34

Боза — каламутний безалкогольний напій, виготовлений з просяного борошна.

35

Салеп — прохолодний напій з рослини під такою самою назвою.

36

Пірога — довгий човен, видовбаний із суцільного стовбура.

37

Бімс (*мор.*) — поперечна балка, що підтримує палубу.

38

Кліпер (*англ.*) — швидкохідний корабель.

39

Лот (*гол.*) — прилад для визначення глибини моря.

40

Бури (самоназва — африкандери) — народність, що живе в Південно-Африканському Союзі, нащадки європейських, головним чином голландських, колоністів.

41

Тотем — тварина, рослина або річ, що їх плем'я вважає священними і з яких нібито почався родовід племені. Тотему виявляють особливу шану. Тотема не можна вбивати або вживати як їжу. На його честь плем'я влаштовує врочисті обряди, щоб він жив і плодився. Найчастіше культ тотема зустрічається серед племен Африки та Австралії.

42

Миклуха-Маклай Микола Миколайович (1846–1888) — видатний російський природознавець і мандрівник. Миклуха-Маклай вважав людські раси спорідненими за своїм походженням, а виникнення расових і культурних відмінностей між людьми пояснював впливом природних і соціальних умов; відкидав існування так званих нижчих рас. Щоб довести це, Миклуха-Маклай 1870–86 рр. здійснив 10 мандрівок до Нової Гвінеї, Філіппін, Малакки, Австралії, Меланезії, Мікронезії. Найдовше жив Миклуха-Маклай серед папуасів Нової Гвінеї (близько трьох років), детально вивчаючи їхні культуру й побут, і довів, що папуаси в розумовому й моральному відношенні стоять не нижче за європейців, а їхня культурна відсталість зумовлена історичними причинами, насамперед гнітом колонізаторів.

43

Рододендрон — чагарник з цупким зеленим листям і гарним цвітом, відомий у нас як декоративна рослина.

44

Бетель (*порт.*) — перцева рослина, листя якої, пряне й пекуче на смак, уживають як жуйку.

45

Лукулі — дерев'яний бубон, розповсюджений серед африканських племен.

46

Таро — тропічна рослина, бульби якої багаті на крохмаль, його сушать, мелють на борошно й печуть з нього коржі та перепічки.

47

Ліга — міра довжини, яка дорівнює 4800 метрам.

48

Мотулі — коваль.

49

Камгана — сонна хвороба, яку спричиняє укуси мухи цеце.

50

Као — пшениця.

51

Чикванго — хліб, спечений з маніоки.

52

Мовінду — назва африканської річки.

53

Бата-бата — шимпанзе.